पक्षुतंनविरागंयनधर्मापनशांतये ॥ छवुकूम पिशाद्वेनकाकशासितमेदतत्र ॥ इति महाभारते

1

उ.नि. १

श्रीगणेशाय नमः हरिः ॐ चत्वार आश्रमाः षोडशभेदा भवंति तत्र ब्रह्मचारिणश्चतु
र्विधा भवंति गायत्रो ब्राह्मणः प्राजापत्यो बृहन्निति य उपनयनादूर्ध्वं त्रिरात्रमक्षारलवणाशी गायत्री
मधीते स गायत्रो योऽष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि [illegible] द्वादश वा यावद्ग्रहणं तदा वे
दं स ब्राह्मणः स्वदारनिरत ऋतुकालगामी सदा परदारवर्जी प्राजापत्यो यो वा चतुर्विं[illegible] व
र्षाणि गुरुकुलवासी ब्रह्म[illegible] प्राजापत्य आ प्रयाणाद्गुरोरपरित्यागी नै
ष्ठिको बृहन्निति ॥ गृहस्था अपि चतुर्विधा भवंति वार्तकवृत्तयः शालीनवृत्तयो यायावरा घोरसंन्या
सिकाश्चेति तत्र वार्तकवृत्तयः कृषिगोरक्षवाणिज्यमगर्हितमुपयुंजानाः शतसंवत्सराभिः
क्रियाभिर्यजंते आत्मानं प्रार्थयंते शालीनवृत्तयो यजंतो न याजयंतोऽधीयाना नाध्यापयंतो द
दतो न प्रतिगृह्णंतः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजंते आत्मानं प्रार्थयंते यायावरा यजंतो याजयं
तोऽधीयाना अध्यापयंतो ददतः प्रतिगृह्णंतः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजंते आत्मानं प्रार्थयंते
घोरसंन्यासिका उद्धृतपरिपूताभिरद्भिः कार्यं कुर्वंतः प्रतिदिवसमाहृतोञ्छवृत्तिमुपयुंजानाः शतसंव
त्सराभिर्यजंते आत्मानं प्रार्थयंते ॥ वानप्रस्था अपि चतुर्विधा भवंति वैखानसा उदुंबरा वालखिल्याः फे

राम १

वि॰ पु॰ ४॰ यमाः सनियमाः पंचपंचप्रकीर्त्तिताः ॥ विशिष्टफलदाः काम्या निःकामानां विमुक्तिदाः ३८ एकंभद्रा
सनादीनांसमास्थायगुणैर्युतः यमाख्यैर्नियमाख्यैश्च युंजीतनियतोयतिः ३९ प्राणाख्यमनिलं
वश्यमभ्यासात्कुरुतेतु यत् ॥ प्राणायामः सविज्ञेयः सबीजोऽबीजएवच ४० परस्परेणाभिभवं प्राणा
पानौयथानिलौ ॥ कुरुतः सद्द्विधानेन तृतीयः संयमात्तयोः ४१ तस्यचालंबनवतः स्थूलंरूपंद्वि
जोत्तम ॥ आलंबनमनंतस्ययोगिनोभ्यसतः स्मृतम् ४२ शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षाणि योग
२ वित् ॥ कुर्याच्चित्तानुसारीणि प्रत्याहारपरायणः ४३ वश्यतापरमातेनजायतेतिचलात्मनां
इंद्रियाणामवश्यैस्तैर्नयोगीयोगसाधकः ४४ प्राणायामेनपवनैः प्रत्याहारेण चेंद्रियैः ॥ व
शीकृतैस्ततः कुर्यात्स्थितंचेतः शुभाश्रये ४५ खांडिक्यउवाच ॥ कथ्यतांमेमहाभागचेत राम
सोयः शुभाश्रयः ॥ यदाधारमशेषंतुहंतिदोषसमुद्भवं ४६ श्रीकेशिध्वजउवाच ॥ आश्रय ४॰
श्चेतसोब्रह्म द्विधातच्चविशेषतः ॥ भूपमूर्त्तममूर्त्तंच परंचापरमेवच ४७ त्रिविधाभावनाभूप विश्वमे

॥ योगं योगविदुत्तम ॥ विज्ञानयोगमाहात्म्यं त्वमस्मान्निगमं ततो १६ केशिध्वज उवाच ॥ योगस्वरूपं खां
डिक्य श्रूयतां गदतो मम ॥ यत्र स्थितो न च्यवते प्राप्य ब्रह्मलयं मुनिः १७ मन एव मनुष्याणां कारणं बंध
मोक्षयोः ॥ बंधाय विषयासंगि मुक्त्यै निर्विषयं मनः १८ विषयेभ्यः समाहृत्य विज्ञानात्मा मनो मुनिः
मुक्तये चिंतयेत्तेन ब्रह्मभूतं परमेश्वरं १९ आत्मभावं नयत्येनं तद्ब्रह्म ध्यायिनं मुने ॥ विकार्यमात्मनः शक्त्या
लोहमाकर्षको यथा २० आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः ॥ तस्या ब्रह्मणि संयोगो यो
ग इत्यभिधीयते २१ एवमत्यंतवैशिष्ट्ययुक्तधर्मोपलक्षणः ॥ यस्य योगः स वै योगी मुमुक्षुर
भिधीयते २२ योगयुक् प्रथमं योगी युंजानो ह्यभिधीयते ॥ विनिष्पन्नसमाधिस्तु परं ब्रह्मोपल
ब्धिमान् २३ यद्यंतरायदोषेण दूष्यते चास्य मानसं ॥ जन्मांतरैरभ्यसतो मुक्तिः पूर्वस्य जायते
२४ विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि ॥ प्राप्नोति योगी योगाग्निदग्धकर्म्मचयोगवित्
२५ ब्रह्मचर्यमहिंसां च सत्यास्तेयापरिग्रहान् ॥ सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वं मनो नयन् २६
स्वाध्यायशौचसंतोषतपांसि नियतात्मवान् ॥ कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन्प्रवणं मनः २७ एते

यो॰ उ॰
५
मिमेकेनैव जपेत् दिव्यमंत्रेण बहुशः कुर्यादात्ममलविशुद्धिं २० पश्चाद्ध्यायेत्पूर्वोक्तं क्रमेण
योगमंत्रि निर्दिशेत् स्थूलातिस्थूलमात्रापं नातिमूर्द्धमतिक्रमः २१ तिर्यग्मूर्द्धमधोदृष्टिं वि
निधाय महामतिः स्थिरस्थायी विनिष्कंपः कुर्याद्योगं समभ्यसेत् २२ तालमात्रा तथा योगो
धारणं योजनं तथा द्वादशमात्रो योगस्तु कालतो नियतः स्मृतः २३ अघोषमव्यंजनमस्वरं
च अकंठताल्वोष्ठमनासिकं च अरेफजातमुभयोष्ठवर्जितं यदक्षरं नक्षरते कदाचित् २४ ये
नासौ प्रपद्यते मार्गं प्राणा लेन हि गच्छति अतस्तमभ्यसेन्नित्यं सन्मार्गगमनाय वै २५ हृद्द्वारं
3 वायुद्वारं च मूर्द्धद्वारमतः परं मोक्षद्वारं बिलं चैव सुषिरं मंडलं विदुः २६ भयं क्रोधमथालस्य राम
मतिस्वप्नातिजागरं अत्याहारमनाहारं नित्यं योगी विवर्जयेत् २७ अनेन विधिना सम्यक् नित्य
मभ्यसतः क्रमात् स्वयमुत्पद्यते ज्ञानं त्रिभिर्मासैर्न संशयः २८ चतुर्भिः पश्यते देवं पंचभिस्तु स ५

प्राणः प्राणायामः स उच्यते १० उत्क्षिप्य वायुमाकाशं शून्यं कृत्वा निरात्मकं शून्यभावेन युंजीयाद्रेच
कस्येति लक्षणं ११ नोच्छ्वसेन्नापि निःश्वसेन्नैव गात्राणि चालयेत् एवं वायुर्गृहीतस्य: पूरकस्येति
लक्षणं १२ वक्त्रेणोत्पलनालेन वायुं कृत्वा निराश्रयं एवं वायुर्गृहीतस्य: कुंभकस्येति लक्षणम्
१३ अंधवत्पश्यरूपाणि शब्दं बधिरवच्छृणु काष्ठवत्पश्यते देहं प्रशांतस्येति लक्षणं १४
मनः संकल्पकं ध्यात्वा संक्षिप्यात्मनि बुद्धिमान् धारयित्वा तथात्मानं धारणा परिकीर्तिता आ १५
गमस्याविरोधेन ऊहनं तर्क उच्यते यत्प्राप्यैव मन्येत समाधिः परिकीर्तिता १६ भूमिभागे
समे समेध्य वर्जिते अविवर्जिते कृत्वा मनोमयं रक्षां जलाग्नौ वा परिमंडलम् १७ पद्मकं स्वस्तिकं
वापि भद्रासनमथापि वा बद्ध्वा योगासनं सम्यगुत्तराभिमुखः स्थितः १८ नासिकापुटमंगुल्या
पिधायैकेन मारुतं आकृष्य धारयेदग्निं शब्दमेवाभिचिंतयेत् १९ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ओं

यो.उ.
६

त्रिसमूह्यो भिजायते नसमूह्यो भिजायते ३८ इत्यथर्ववेदे अमृतबिंदूपनिषत्समाप्तम् हरिः
ॐ योगतत्वं प्रवक्ष्यामि योगिनां हितकाम्यया यच्छ्रुत्वा च पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते १ वि
ष्णुर्नाम महायोगी महाभूतो महातपः तत्वमार्गे यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तमः २ यदि शै
लसमं पापं विस्तीर्णं बहुयोजनं भिद्यते ध्यानयोगेन नान्यो भेदः कदाचन ३ बीजाक्ष
रं परं बिंदुं नादं तस्योपरि स्थितं सशब्दं चाक्षरे क्षीणे निःशब्दं परमं पदं ४ अनाहतं च यच्छ
ब्दं तस्य शब्दस्य यत्परं तत्परं विंदते यस्तु स योगी छिन्नसंशयः ५ वालाग्रशतसहस्रं तस्य भा
गस्य भागशः तस्य भागस्य भागार्द्धं तत्क्षये तु निरंजनं ६ पुष्पमध्ये यथा गंधं पयोमध्ये य
था घृतं तिलमध्ये यथा तैलं पाषाणेष्विव कांचनं ७ एवं सर्वाणि भूतानि मणौ सूत्रमिवा
त्मनि स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ८ तिलानां तु यथा तैलं पुष्पे गंधमिवा ९

राम
६

 १३६८

दिक्रमः १छ्यातोनिकैवलं षष्ठेमासिनसंशयः २९ पार्थिवः पंचमात्राभिश्चतुर्मात्रो जलात्मकः
आग्नेयस्तु त्रिमात्राभिर्द्विमात्रोमारुतस्तथा ३० एकमात्रस्तथाकाशोह्यर्द्धमात्रंतुचिंतयेत् सि
द्धिं कृत्वा तु मनसा चिंतयेदात्मनात्मनि ३१ त्रिंशत्पर्वांगुलः प्राणो यत्र प्राणः प्रतिष्ठितः एष
प्राणो इति ख्यातो बाह्यप्राणस्य गोचरः ३२ अशीतिश्च शतं चैव सहस्राणि त्रयोदश ल
क्षश्चैकोपि निःश्वास अहोरात्रप्रमाणतः ३३ प्राणश्चाद्यो हृदिस्थाने अपानस्तु पुनर्गुदे स
मानो नाभिदेशे तु उदानः कंठमाश्रितः ३४ व्यानः सर्वेषु चांगेषु सदा व्याप्य प्रतिष्ठति अथ
वर्णास्तु पंचानां प्राणादीनामनुक्रमात् ३५ रक्तवर्णो मणिप्रख्यः प्राणो वायुः प्रकीर्तितः अ
पानस्तस्य मध्ये तु इंद्रगोपकसंनिभः ३६ समानस्तस्य मध्ये तु गोक्षीरस्फटिकप्रभः अपांडुर उ ३
दानस्तु व्यानोप्यर्चिःसमप्रभः ३७ यस्यैष मंडलं भित्वा मारुतो याति मूर्द्धनि यत्र तत्र विपेद्वा

श्रीमते रामानुजाय नमः हरिः ॐ शास्त्राण्यधीत्य मेधावी अभ्यस्य च पुनः पुनः परमं ब्रह्म विज्ञाय उल्का
पो.उ. वत्तान्यथोत्सृजेत् १ ॐकारं रथमारुह्य विष्णुं कृत्वाथ सारथिम् ब्रह्मलोकपदान्वेषी रुद्राराधनत
५ त्परः २ तावद्रथेन गंतव्यं यावद्रथपथि स्थितः स्थित्वा रथपथः स्थानं रथमुत्सृज्य गच्छति ३ मात्रा
लिंगपदं त्यक्त्वा शब्दव्यंजनवर्जितं अस्वरेण मकारेण पदं सूक्ष्मं च गच्छति ४ शब्दादिविषयाः पं
5 च मनश्चैवातिचंचलं चिंतयेदात्मनो रश्मीन् प्रत्याहारः स उच्यते ५ प्रत्याहारस्तथा ध्यानं प्राणा
यामोऽथ धारणा तर्कश्चैव समाधिश्च षडंगो योग उच्यते ६ यथा पर्वतधातूनां दह्यंते धमना
न्मलाः तथेंद्रियकृता दोषा दह्यंते प्राणनिग्रहात् ७ प्राणायामैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्च किल्बि
षं किल्बिषं हि क्षयं नीत्वा रुचिरं चैव चिंतयेत् ८ रुचिरं रेचकं चैव वायोराकर्षणं तथा प्राणाया राम
मास्त्रयः प्रोक्ता रेचकपूरककुंभकाः ९ सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह त्रिः पठेदायतप्राणः ५

घटसंभूतमाकाशं नीयमाने घटे यथा घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो घटोपमः घटवदिति यथाका
शं मिथ्याभूतं पुनः तद्भिन्नं न तु ज्ञात्वा निःसंजानाति चानिमेषः शब्दमायावृतो यावत्तावत्तिष्ठति
पुष्करे भिन्नेतमसि चैकत्वमेकमेवानुपश्यति शब्दाक्षरं परं ब्रह्म यस्मिन् क्षीणे यदक्षरं तद्विद्वान
क्षरं ध्यायेद्यदीच्छेच्छान्तिमात्मनः द्वे विद्ये वेदितव्ये इति शब्दब्रह्म परं च यत् शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्र
ह्माधिगच्छति ग्रंथमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ग्रंथमशेष
तः गवामनेकवर्णानां क्षीरस्याप्येकवर्णता क्षीरवत्पश्यते ज्ञानं लिंगिनस्तु गवां यथा घृतमिव
पयसि निगूढं भूते भूते च वसति विज्ञानं सततं मन्थयितव्यं मनसा मन्थानभूतेन ज्ञाननेत्रं
समादाय चरेद्वह्निमतः परं निष्कलं निर्मलं शान्तं तद्ब्रह्माहमिति स्मृतं सर्वभूताधिवासं यद्भू राम
तेषु च वसत्यपि सर्वानुग्राहकत्वेन तदस्म्यहं वासुदेवस्तदस्म्यहं वासुदेव इति ॥ ॥ इत्यथर्ववेदे ४
ब्रह्मबिंदूपनिषत् समाप्तम् श्रीरामकृष्णाभ्यां नमः श्रीरामकृष्णाभ्यां नमः रामराम रामराम

मि॰ रा ६

परमात्मनोभेदाभावादित्यत आह॥ निःसरंति यथा लोहपिंडात्तप्तात्स्फुलिंगकाः॥ सकाशादात्मन
स्तद्वदात्मानः प्रभवंति हि॥ यद्यपि जीवपरयोः पारमार्थिको भेदो नास्ति तथाप्यात्मनः सकाशादविद्यो
पाधिभेदभिन्ना जीवात्मानः प्रभवंति हि यस्मात्तस्मादुपाधित एव जीवपरयोर्भेदव्यपदेशः॥ यथा
हि तप्ताल्लोहपिंडादग्निगोलकादि स्फुलिंगास्तेजोऽवयवा निःसरंति निःसृताश्च स्फुलिंगव्यप
देशं लभंते तद्वत्॥ श्रुत... उपपन्नमात्मात्मनि स्थितो दृष्टम इति॥ यद्वा पूर्वपक्षः॥ ननु सुषुप्तिस
मये प्रलये च सकलस्य जीवानां ब्रह्मण्येव लीनत्वात् कस्यायं परमात्मोपासनाविधिरित्यत आह॥ निः
सरंतीत्यादि। यद्यपि सूक्ष्मरूपेण प्रलयवेलायां प्रलीनास्तथाप्यात्मनः सकाशादात्मनः प्रभवं
ति॥ पुनः कर्मवशात्स्थूलशरीराभिमानिनो जायंते तस्मान्नोपासनाविधिविरोधः। तैजसस्पष्ट
ष्टग्भावसाम्याल्लोहपिंडदृष्टांतः॥ नन्वरूपात्मनो वपुषां देवजातानां निःपरिस्पंदात्ताम्यकर्माभावात्क राम
थं तन्निबंधनो जरायुजांडजादिबहुविधदेहपरिग्रह इत्यत आह॥ नवात्मा हि स्वयं किंचित्कर्म किंचित ६
स्वभावतः॥ करोति किंतु तस्मात्साक्षाद्धर्माधर्मभिमात्मकम्॥ यद्यपि त्वात्मावस्थायां परिस्पंदनात्मक

६ भ्यासएवचपलः तएमध्येयोगताग नश्यन्ति विपन्ने ॥ जीवितेन नुभ्यां नद्यी नेकः समाचरति धर्मादिलवं ६ प्रमत्तुरा

अनोपशान्तमनोः प्रथमं परेषां न तदाचरेत् ॥ आकृत न श्लोकोकामोपासनाद्ये धर्मेनाश्रमोदंडकमंडलुत्वा
द्विधारणं कारणं यस्मादसौ क्रियमाणो भवेदेव नान्ति दुष्करः ॥ तस्माद्यदात्मनोऽपथ्यमुद्वेगकरं परस्य
णादि न तत्परेषां समाचरेत् ॥ अनेन ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतांतःकरणशुद्धिमापादनेनेतरंगत्वाङ्ग
हेषमहाणां समधानं चेन प्रशंसा धर्मस्याश्रमनिराकरणं न पुनस्तत्त्वरिमागापनस्या विविहितत्वा
त् तदुक्तं मनुना ॥ भूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे रतः । समः सर्वेषु भूतेषु न लिंगं धर्मकारण
मिति किंच सत्यमस्तेयमक्रोधो ह्रीः शौचं धीर्धृतिर्दमः ॥ संयतेंद्रियता विद्या धर्मः सर्व उदाहृतः ॥
सत्यं यथार्थं प्रियवचनं ॥ अस्तेयं परद्रव्यानपहारः । अक्रोधोऽपकारिण्यपि क्रोधस्यानुत्पादनं ॥ ह्रीर्ल
ज्जा । शौचं आहारादिशुद्धिः । धीर्हिताहितविवेकः । धृतिरिष्टवियोगे [illegible] चित्तस्यप्
[illegible] दमो दर्पत्यागः । संयतेंद्रियता प्रतिषिद्धेष्विंद्रियाणामप्रसंगः ॥ विद्यात्मज्ञा
नं । सत्यादिभिरनुष्ठितैः सर्वो धर्मोऽनुष्ठितो भवति ॥ अनेन दंडकमंडलुधारणादिलक्षणात्सन्यासी
नामाश्रमगुणानां अंतरंगत्वं द्योतयति [illegible] पंचपदेन [illegible] जीव

प्तत्रपार गरे, चे सवना परद्रव्य ७

नमपक रिणि ८ प्यमप राधतो रिस्यपि क्रोधन नोत्पाद नं ७

दर्शनात् गुणवत्त्वाः प्रकृतेरेव जगत्कर्तृत्वोचितत्वान् पुनर्निर्गुणस्य ब्रह्मणः। मैवं मंस्थाः आत्मैव कर्ता। यस्मा
द्दृश्यो जीवो यभोग्यसुखदुःखहेतुभूतादृष्टादेर्बोद्धा। अचेतनायाः प्रकृतेर्नामरूपव्याकृतविचित्रभो
क्तृवर्गभोग्यभोगायतनादियोगिजगत्प्रपंचकर्तृता घटते न तस्मादात्मैव कर्ता॥ यथा स एव भूतस्तु वह
मि० ए को विस्तारकः॥ न चासौ निर्गुणो यतस्तस्य त्रिगुणात्मिकाविद्या प्रकृतिप्रधानाद्यपरपर्याया वि
१० द्यतेऽतः स्वतो निर्गुणत्वेऽपि शक्तिमुखेन सत्त्वादिगुणयोगिता कथ्यते॥ नचैतावता प्रकृतेः कारणता
पसादात्मैव वशी स्वतंत्रो न प्रकृतिर्नाम स्वतंत्रत्वान्तरं नादृग्विधत्वे प्रमाणाभावात्॥ न च चवनी
यंत्रक्रियापि सेवककर्तृभूतेति। यतः शक्तिमत्त्वात् कर्तृशक्तिमत्स्वादात्मैव जगत्त्रिविधमपिका
रणं॥ तथा ह्यजः उत्पत्तिरहितः। अतस्तस्य यद्यपि साक्षाज्जननं नोपपद्यते तथापि शरीरग्रहणमा एम
त्रेण जात इत्युच्यते अवस्थान्तरयोगितयोत्पत्तेः। गृहस्थो जात इतिवत्। शरीरग्रहणप्रकारमाह १०
॥सर्गादौ स यथाकाशं वायुं ज्योतिर्मही॥ सृजत्येकोत्तरगुणांस्तथाऽऽदद्भवन्नपि॥ सृष्टिसमये स
जलं परमात्मा यथाकाशादीन्। शब्दैकगुणं गगनं शब्दस्पर्शगुणः पवनः शब्दस्पर्शरूपगुणं तेजः। शब्दस्प

क्रियाभावसत्यापि धर्माधर्माध्यवसायात्मकं कर्म मानसं भवत्येव तत्सत्त्वविशिष्टशरीरग्रहणहेतुत्वम
स्तव॥ वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातितामिति मनुस्मरणात्॥ एवं गृहीतवपुः स्वयमेवा ऽन्वयव्य
तिरेकनिर्णयेन: आम्भुदीयानुभवभावितभावनानुभावोद्भूतकार्यावबोधः किंचित्तन्मपानादिकं क
रोति॥ किंचित्स्वभावतो मर्कटयाश्रयोजनाभिसंधिनिरपेक्षं पिपीलिकादिलक्षणं करोति॥ किंचि
द्भवांतराभ्यासवशाद्धर्माधर्मौ तदुभयरूपं करोति॥ न चास्य स्मृतिरस्ति॥ प्रतिजन्म यदभ्यस्तं दान
मध्ययनं तपः॥ तेनैवाभ्यासयोगेन तदेवाभ्यस्यते पुनरिति॥ एवं जीवानां कर्मवैचित्र्यात्तज्जरा
युजादिदेहवैचित्र्यं युज्यत एव॥ नन्वेवं सति ब्रह्मण एव कथंचिज्जीवव्यपदेशस्तस्य च नित्य
त्वादिधर्मास्तत्कथं विभुर्भिन्नो जात इति व्यवहारः स्यादित्याह॥ चिन्मात्रमात्रकेतावद्ब्रह्मगु
णीवणी॥ अजः शरीरग्रहणात्स जात इति कीर्त्यते॥ सत्यमात्मा सकलजगत्प्रपंचाविर्भावे विद्या
समावेशवशात्समवाय्यसमवायिनिमित्तभिन्नं स्वेच्छयैव विविधमपि कारणं न पुनः कार्मिकोऽदृष्टवि
ष्टः॥ यस्मादहमतीतो विनश्वरः॥ ननु स्वतन्त्रस्य राधिकारसंप्रुखदुःखमोहात्मकं कार्यम्भूतजगत्प्रपंचे

क॰

गुणेष्व सत्वरजस्तमोभिः सहवा पुनः प्रेप्यैप्राणं गर्भाशये तिष्ठतीति किं च ॥ इंद्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमा
युः सुखं धृतिः ॥ धारणा प्रेरणं दुःखमिच्छाहंकार एव च ॥ प्रयत्न आकृतिर्वर्णः स्वरद्वेषौ भवाभवौ ॥ तस्यैतदात्म
पि॰ए जं सर्वमनादेरादिमिच्छतः ॥ इंद्रियाणि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि दश मनो नि ॥ मनश्चोभयसाधारणं ॥ प्राणो
११ पानो व्यानउदानः समान इत्येवं पंचवृत्तिभेदभिन्नः शारीरो वायुः प्राणः ज्ञानमवगमः आयुः कालविशेषावच्छि
न्नं जीवनं सुखं निर्वृतिः धृतिस्तस्य स्थैर्यं धारणा प्रज्ञा मेधा च प्रेरणं ज्ञानकर्मेन्द्रियाणामधिष्ठातृत्वं दुःखमुद्वे
गः इच्छा स्पृहा अहंकारो ऽहंकृतिः प्रयत्न उद्यमः आकृतिराकारः वर्णो गौरत्वादिः स्वरः षड्जकाकल्यादिः द्वे
४ षो वैरं भवः पुत्रपश्वादिविभवः अभवस्तद्विपर्ययः ॥ आत्मानं आत्मनो नित्यस्यादिमिच्छतः शरीरं जिघृक्ष
माणस्य सर्वमेतदिंद्रियादिकमात्मजनितं प्राग्भवीयकर्मबीजजन्यमित्यर्थः ॥ संयुक्तशुक्रशोणितस्का
पुरुषपरिणतौ क्रममाह ॥ प्रथमे मासि संक्लेदभूतो धातुविमूर्छितः ॥ मास्यर्बुदं द्वितीये तु तृतीयेंऽगेंद्रियै एम
युतः ॥ आद्ये चेतनः सूक्ष्मो धातुर्धातुविमूर्छितः ॥ धातुषु पृथिव्यादिषु मूर्छितो लोलीभूतः क्षीरनीरवदे
कीभूतः इति यावत् ॥ प्रथमे गर्भमासे संक्लेदभूतो द्रवरूपतामापन्न एवावतिष्ठते न कठिनतया परिणा ११
मते ॥ द्वितीये तु मासे तु अर्बुदं ईषत्कठिनं मांसपिंडरूपं भवति ॥ अयमभिप्रायः ॥ कोष्ठनपवनेनाहरद्द

र्हस्पसेवदुःखं। शब्दस्पर्शरूपरसगंधगुणं जगतीसेवमेकोऽहमग्रण सृजति ॥ तथात्मा जीवभाव
मापन्नो भवतु यद्यमानो पितृशरीरस्यारंभकत्वेनापितानुपादानेन त्यादि। कथं शरीरारंभकत्व
पृथिव्यादीनामिति तत्राह ॥ आहुत्या प्राप्यते सूर्यः सूर्याद्वृष्टिस्ततोऽषधिः ॥ तदन्नं रसरूपेण शुक्र
त्वमुपगच्छति ॥ यजमानैः भक्तिमयाहुत्या पुरोडाशादिया प्राप्यते सूर्यः ॥ सूर्यश्च कालवशेन परि
पक्वाज्यादिहवीरसा वृष्टिर्भवति। ततो व्रीह्याद्योषधिरूपमन्नं। तदन्नं भोजितं तद्रसरूपेण क्रमेण
शुक्रशोणितभावमापद्यते ॥ ततः किमित्याह ॥ स्त्रीपुंसयोश्च संयोगे बिंदुः शुक्रशोणिते। पंचधा
तत्स्यं पंचधा क्रामते पुरुषतमस्तु ॥ ऋतुकाले स्त्रीपुंसयोगे शुक्रं च शोणितं च शुक्रशोणिते ततस्मिन्
रस्य संयुक्ते बिंदुः वातपित्तश्लेष्मदुष्टमपि रूपतोत्र मुख्यपुरीमगस्थिर ॥ तस्य बीजानीति
स्य संततेत्येकदोषरहितेन त्रिधा पंचधा तु पृथिव्यादिपंचमहाभूतानि शरीरारंभकतया स्वयं पंच
भिक्षान्तुर्यात्मा प्रभुः शरीरारंभकाः स्युस्तथा कर्मणो गतया स्वयं पंचधा पदार्थान् भोग्यायतनत्वेन स्त्री
करोति ॥ तथा च शारीरके ॥ स्त्रीपुंसयोः संयोगे योनौ जलाशयस्थं शुक्रं तत्त्वेनमेवसह भूतात्मना

गतिसर्पणग पाठः॥ तिचलनं परिहि | तस्याः स्त्रियाः
रणीयेसौ जेय ८

मि॰ग॰ १२

दर्शनात्॥ एवं रसादूरकादूरसनेंद्रियं। ?सुमंगानां स्निग्धतां। मृदुत्वसहितं क्लेदमार्दवं। तथा भूमेर्गं
धं घ्राणेंद्रियम् गौरिमाणं मूर्त्तिंच॥ सर्वमेतत्पुरुषात्तो जन्मग्रहितो। यो मातृतो येमासि गृह्णाति॥
ततश्चतुर्थेमासि स्पंदते चलति॥ तथा च शारीरके॥ तस्माच्चतुर्थेमासि चलनादावभिप्रायं करोतीति॥
किंच॥ दौहृदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्॥ वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात्काम्यं प्रियं स्त्रिया॥ ग
र्भैपेक्षं हृदयं गर्भिण्याश्चापरमित्येवं द्विहृदया याः स्त्रियाः यदभिलषितं तद्दौहृदं तस्याः प्रदानेन ग
र्भो विरूपतां मरणं रूपं वा दोषं प्राप्नोतीति तस्मात् दोषपरिहाराय गर्भिण्याः स्त्रिया यत्प्रियमभिलषि
तं तत्संपादनीयं॥ तथा च सुश्रुते॥ द्विहृदयां नारीं दौहृदिनीमाचक्षते तदभिलषितं दद्याद्वीर्यवंतं
चिरायुषं पुत्रं जनयतीति॥ तथा व्यायामादिकमपि गर्भग्रहणप्रभृति तत्परिहरणीयं॥ ततः
प्रभृति व्यायामव्यवसायातितर्पणदिवास्वप्नरात्रिजागरणशोकभययानारोहणपरिहरणी
यं॥ ततः प्रभृति व्यायामव्यवसायाभितवेगधारणकुक्कुटासनेषु नितमो ... णं परिहरेदिति
तंत्रे वाभिधानात्॥ गर्भग्रहणं च श्रमादिभिर्लिंगैरवगंतव्यं॥ संयोगहीने गर्भो याः श्रमो म्लानिः पि

हिनमा [redacted] पाज्यह ३

हनाभ्यां प्रतिदिनमीषद्दीअन्नकुष्ठमाणं शुक्रसंपर्कात्पादितद्द्रवीभावंभूतजातंत्रिंशद्भिर्दिनैः काठि
न्यमापद्यतइति ।। तथाचश्रुतिः ।। द्वितीयेपरीतोस्मात् निलैरभिपच्यमानोभूतसंघातोघनोजात
इति ।। ततोऽन्येनुमासमेमेरेंद्रियैश्चसंयुक्तोभवति ।। किंच ।। आकाशाल्लाघवं सौक्ष्म्यं शब्दं श्रोत्रं बलादि
कम् ।। वायोश्चस्पर्शनंचेष्टाव्यूहनं रौक्ष्यमेवच ।। पित्तात्तुदर्शनंपक्तिमौष्ण्यंरूपप्रकाशता ।। रसात्तुरसनं
शैत्यंस्नेहंक्लेदंसमार्दवम् ।। भूमेर्गंधंतुघ्राणंगौरवंमूर्तिमेवच ।। आत्माग्रहीत्यजःसर्ववित्तिनीये
स्वरेतनतः ।। आत्माग्रहीति तिसर्वत्रसंवध्यते । गमनाल्लाघिमानं लंघनंक्रियापयोगिता । सौक्ष्म्यं
सूक्ष्मैहिकत्वं । शब्दश्चवर्णरेंद्रियं । वलंदाढ्र्यं … आदिग्रहणाच्छुषिरत्वविविक्तता च । आकाशात्तुश्रोत्रं
विविक्तताच्छवीछिद्रसमूहा स्रोतो गंभीरत्वं निस्सदंशमाह ।। पवनात्स्पर्शेंद्रियंचेष्टागमनागमनादिकं ।। व्यू
हनमंगानांविविधप्रसारणां । रौक्ष्यंकर्कशत्वं । चशब्दात्स्वलघुत्वंच । पित्तात्तेजसः दर्शनंचक्षुरिंद्रियं । पंक्ति
भुक्तस्यान्नस्यपचनं । उष्णत्वमुष्णस्पर्शोंगानां । रूपंश्यामादि प्रकाशतांभोजिष्णुत्वं । तथा संता
पामर्षादिच । शौर्यमर्षतैक्ष्ण्यं तेजोस्माच्छुना संतापवर्णलघवदीप्तिर्मेजसानीति गर्भोपनिष

स्नायुनाम भाषि यो नाह ३

नि॰ए॰ १२ स्तैः॥ निःसार्यते बाणइव यंत्रच्छिद्रेण सत्वरः॥ एवं कंचरणचतुराशीति परिभ्रांतो गर्भो दु
योनद्वमेद्दशमे वापि मासे, पिशाचा प्रागपि सप्तमे ; दशमे वाः प्रायो सादितो जवएवात्र वल्लमु
क्तिहेतु प्रभंजन प्रेरितः स्नायुच्छिन्नकर्मादि निर्मितं तद्यंत्रच्छिद्रेण सूक्ष्मतमच्छिद्रेण
सवेदनदुःसहदुःखाभिभूयमानो निःसार्यते॥ धनुर्यंत्रेण सुधन्वा प्रेरितबाणइव वातवे
गेन॥ निर्गमसमनंतरं च वाह्यपवनस्पर्शेन नष्टप्राचीनस्मृतिर्भवति॥ जातः स वायुना
स्पृष्टो न स्मरति पूर्वजन्ममरणं कर्म च शुभाशुभमिति निरुक्तस्याष्टादशे अभिधानात्॥
कायस्य स्वरूपं विवृण्वन्नाह॥ तस्य षोढा शारीराणि षट्त्वचो धारयंतिच॥ षडंगानि तथा
स्थ्रां च सह मज्ज्ञा तु तत्त्वथं॥ तस्यान्नपानाज्जनरसोऽजायत रीराणि नानि प्रत्येकं षट् एम १३
प्रकारयति॥ रक्तादि षड्धातुपरिपाकहेतु मूलं षड्ग्निवीर्योगेनेन॥ तथा सान्तर सोऽजा
ठरेणाग्निनोपपच्यमानो रक्ततां प्रतिपद्यते॥ रक्तं च स्वकोष्ठाग्निना पच्यमानं मांसत्वं॥ मां

20

निरुक्त के वैदिक कोश के
मधमावके विवक्ष न होते

मासा स विष्यंदनं शुक्रयो शोणितयोस्तु वं स्फुरणं च योन्या विज्ञायादितन्नैवोक्तं ॥ किंच ॥ द्वितीये पंच
तुर्थे त्वंगानां पंचमे चेतो शिरोद्भवः ॥ षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोम्णां च संभवः ॥ तृतीये मासि प्रादुर्भू
तस्यांगसंघस्य चतुर्थे मासि स्थैर्यं भवति ॥ पंचमे लोहितमांसवृद्धिः ॥ तथा षष्ठे बल
वर्णकेशरोमनखाद्या संभवः ॥ किंच ॥ गर्भस्थितस्य पुंसो नाडी स्नायु शिरायुतः ॥ सप्तमे चाष्टमे चैव
त्वक्स्पर्शस्मृतिमानपि ॥ असौ पूर्वोक्तो गर्भः सप्तमे मासि मनसा चेतनया च पुंसो नाडीभिर्वा युता
हिनीभिः स्नायुभिः शिराभिश्च बंधनैः शिराभिर्वातपित्तश्लेष्मवाहिनीभिश्च संयुज्य स स्याष्टमे मासि त्व
चो मांसेन स्मृत्या च युक्तो भवति ॥ किंच ॥ पुनः धात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति ॥ अष्टमे मासि तो
गर्भो जातः प्राणैर्वियुज्यते ॥ तथाष्टमे मासि कुक्षस्य गर्भस्योजः कंपमान यत्रा व्यादिदेशा धात्रीं गर्भं च प्रति
पुनः पुनः तिष्ठं चलत्यमात्रां पुंगच्छति ॥ अतो ह्यष्टमे मासि जातो गर्भः प्राणैर्वियुज्यते । अत्र नैनो
जः स्थितिरेवजीवहेतुरिति दर्शयति ॥ ओजः स्वरूपं च सुश्रुतेन तत्र दर्शितं ॥ हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत् सपीतकं
सपीतकं । ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशान्ना विनश्यति ॥ किंच ॥ नवमे दशमे वापि प्रबलैः सूतिमा

धात्रीं मातरं प्र
ति गर्भं च प्रति ८

गुलीमूलस्थानि विंशतिरेव । तेषां नराणां शलाकास्थानं च स्थानचतुष्टयं । द्वौ चरणौ करौ चेत्येवमस्थ्नां
मि०ए० १४ चतुरुत्तरशतं ॥ किंच ॥ षष्ठ्यंगुलीनां द्वे पार्ष्णी गुल्फौ च चतुष्टयम् ॥ द्वे चरणौ करौ चत्वार्यरत्नि
काष्ठ्यौ निजंघयोस्तावदेव तु ॥ विंशतिरंगुलयस्तासामेकैकस्यास्त्रीणि त्रीण्येवमंगुलिसंबद्धान्य
स्थीनि षष्टिर्भवंति ॥ पादयोः पश्चिमो भागः पार्ष्णी तयोरस्थिनी द्वे एकैकस्मिन्पादे द्वाविति एवं चतुर्षु
गुल्फेषु चत्वार्यस्थीनि ॥ बाहोररत्निप्रमाणानि चत्वार्यस्थीनि । जंघयोस्तावदेव चत्वार्येवमेवं
22 चतुःसप्ततिः ॥ किंच ॥ द्वे द्वे जानुकपोलोरुफलकांससमुद्भवे ॥ अक्षतालूषके श्रोणीफलके च वि
निर्दिशेत् ॥ जंघोरुसंधिर्जानुकपोलौ गंडः । उरुः सक्थि तत्फलकं । अंसो भुजशिरः । अक्षः करणं नेत्र
योर्मध्ये संस्थानमधोभागः ॥ तालूषकं ... काकुदं । श्रोणीफलकं नितंबं तत्फलकं तेषामेकैकं कटी । स्थि
...स्थीनि भवंति ॥ किंच ॥ भगास्थ्येकं तथा पृष्ठे चत्वारिंशच्च पंच राम
नीहे विनिर्दिशेत् । दित्रे व चतुर्दश ... इत्येकैकं तथा हनुः । गुदास्थ्येकं । पृष्ठे पश्चिमभागे पंचचत्वारिंश
च ॥ ग्रीवा पंचदश स्थिः ... भवेत् । वक्षोंऽसयोः संधिर्जत्रु । भगास्थि ... कं । हनुश्चिबुक १४
रस्थीनि ॥ ग्रीवा कंधरा सा पंचदश ...

संचस्थकोशानलपरिपक्वं मेदस्त्वं। मेदोपि स्वकोशवह्निनापक्वमस्थित्वं॥ अस्थ्यापि स्वकोशाग्निविप
रिपक्वं मज्जात्वं॥ मज्जापि स्वकोशपावकपच्यमानम्शुक्रमभानुगतधातुपरिणमते॥ चरमधातोस्तु परिण
तिर्नास्तीति॥ एवं ताभिरनः प्रथमकोशस्थितेनं स्वकोशाग्निनापचो। भिन्नाभिद्दप्रकारत्वं शरीराणाम्॥
अन्नरसरूपस्यतु प्रथमधातोरनिपतनतान्तेन प्रकारान्तरं॥ तानि च शरीराणि शरदन्त्वचोधारयं
ति। रक्तमांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राख्याः षट् धातवः एव्यंभास्वन्तर्गिवद्धाभ्यंतररूपेणस्थिता
स्त्वगिवाकारकत्वात् त्वचस्ताः षट् त्वचो धारयंति॥ तदिदमायुर्वेदे प्रसिद्धं॥ तेषां गात्रे च षडेव क
रद्वयं चरणयुगलमुत्तमांगं मध्यमिति॥ अस्यानुप्रेदिसाहित्यं शतानन्दसुपठितं नवषट्श्लोकाद्य
स्तु माणमवगन्तव्यं॥ किंच स्थालैः शतानुः मेदिनीनाविंशतिनखाः॥ पाणिपादस्थशलाकोपेतानां
स्थानचतुष्टयं॥ स्थाला नितंबस्थलमर्दने स्थानस्थानि दाविंशतिः स्वरूपाणि दंष्ट्रा स्थानुः षष्टिर्भवति॥
नखाः करचरणानां विंशतिः हस्तपादस्थानानि शलाकाकारणस्थानि मणिबंधसोपरि स्नायु

दंतमूलनाम [illegible] स्थि ३२
[illegible]

प्राणायतनानि स्था

प्राणायतन नाम स्थानवर्ग ५

मि॰ए॰ निघ्राणादीनि पंचेंद्रियाणि भवंतीति ॥ कर्मेंद्रियाणि निदर्शयितुमाह ॥ हस्तौ पायुरुपस्थं च जिह्वा पादौ
१५ च पंचमं ॥ कर्मेंद्रियाणि जानीयान्मनश्चैवोभयात्मकम् ॥ हस्तौ प्रसिद्धौ । पायुर्गुदं । उपस्थं रति सं
पाद्यसुखसाधनं । जिह्वा प्रसिद्धा । पादौ च । एतानि हस्तादीनि पंच कर्मेंद्रियाण्यादाननिहारानंद
व्याहारविहारादिकर्मसाधनानि जानीयात् ॥ मनोंतःकरणं युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिगम्यं तच्च बु
द्धिकर्मेंद्रियैः सह कारित्वे उभयात्मकं ॥ प्राणायतनानि दर्शयितुमाह ॥ नाभिरोजो गुदं शुक्रं शो
22 णितं शंखकौ तथा ॥ मूर्धांसकं कंठहृदयं प्राणस्यायतनानि तु ॥ नाभिप्रभृतीनि दश प्राणस्य स्थाना
नि । समाननाम्नः पवनस्य सकलांगसंचारित्वेपि नाभ्यादिस्थानविशेषवाचो युक्तिः प्राचुर्याभि
प्रायः ॥ प्राणायतनानि प्रपंचयितुमाह ॥ वपावसावहननं नाभिः क्लोम यकृत्प्लीहा ॥ तुंडं वृ तु
क्कौ बस्तिः पुरीषाधानमेव च ॥ आमाशयोपि हृदयं स्थूलांत्रं गुद एव च ॥ उदरं च गुदौ कोष्ठो एम
विस्तारोयमुदाहृतः ॥ वपा प्रसिद्धा । वसा मांसस्नेहः । अवहननं फुप्फुसः । प्लीहा पुंबेदं प्रसिद्ध... १५
लोचमांसपिंडाकारौ सव्यकुक्षिगतौ ॥ यकृत्कालिका ॥ क्लोमा मांसपिंडो लोचरहितो दक्षिणकुक्षिगतौ ॥ तु

नुन्नाप्येकप्रस्थीनिवंचतुः षष्टिः किंचातनमूले हे ललाटात्रिशिंडेनासाग्रे घनास्थिका ॥ पार्श्वकाः स्थाल
कैः सार्धमष्टौ वैष्ण्यद्विसप्ततिः ॥ नस्याहनोर्मूले स्थितैर्नहि । ललाटंमा लंक्रनिचतुः गंडः कपोलास्तेषां
मध्यप्रदेशस्तेषां समाहारो ललाटाद्विगंडं ॥ तत्र प्रत्येकमेकं स्थियुगलं नासाघनं तत्रैकास्थिमती । पा
र्श्विकाः कक्षाधः प्रदेशास्तेषु प्रत्येकं स्थीनि नव षारभूतानि स्थालकानि तैः स्थालकैरर्बुदैस्ताः स्थिवि
शेषैः सह पार्श्वकाद्विसप्ततिर्द्वौ नौ भवन्ति ॥ हाडू मेकाणीतिभवंति ॥ किं वा वैपायक केकया ला
निचताद्विशिरस्तस्याः ॥ उरः स्तनप्रदेशास्थीनि पुरुषस्य स्थिसंप्रहः ॥ सूक्ष्मास्थिभेदप्ररेणान
स्थिविशेषो शंखको शिरसः मंदं श्रीनि नत्वारि कपालानि उरोवृत्तानि मदकास्थिकानि वंत्र पो
त्रिंशतिः पूर्वोक्ते भवस दनपन्न स्थिकशतत्रयमित्येवं पुरुषस्य स्थिसंग्रहः कथितः ॥ सविषया लि
लाने हृद्याणपाह ॥ तथ सर्वत्र स्पर्शाणां च द्विजयाः स्थनाः ॥ नास्तिकालो तुनेकि हृदालकप्रत्येक
हृद्याशितः ॥ एतेन धारयो विषयाः पुरुषस्य भवन्ति नृः ॥ विषयशब्दः सोऽत्र बंधनहेतुरूपा थी
तो द्रुमपत्रेतिवत् ॥ एते च गंधादिभिर्विषयैः सैन्ययमवतिः सकलं कोविदसंवि साधयत मालुमेपा
३ विषयामां मुखं लोके परिणामेविषोपमं ॥ विषवदा परिणामे मधुपं ज्ञिते विषयानेतः ॥ तेन क्षणमात्रसुखं तेषां बहुकालदु
खावहाः एकजन्म तु खस्मार्थैः सह लाघिवि लोपयेत् ॥ आज्ञा जन्मसहस्राणि संत्रिनोप्येकजन्मतः २

शीर्षे शिरः। अवटः शरीरे यः कथ्यते निम्नो देशः॥ कंठमूलकलादिः अवटुरिति पाठे कृकाटिका
मि. रा. ॥ तथा च लोकः कनीनिकयोः प्रसेकस्थेतं पार्श्वद्वयमिति वर्त्मचतुष्टयं पक्षाणि पुच्छचतुष्
१६ पार्श्वं च श्रोणिद्वे॥ एवमेतानि कृत्स्ने शरीरे स्थानानि॥ तथाहि भुग्नलंकणी मुष्कौ नासा वि व
रद्वयमास्यं पायुरुपस्थमिति नवेतानि पूर्वोक्तानि नव छिद्राणि च मातानास्यां पञ्चानां च॥ किंच॥
शिराशतानि सप्त धमनवत्याश्रुतानि च। धमनीनां शतद्वे तु पंचपेशीशतानि च॥ शिराणा
रा मिसंकुचन्त्यागेश्च संख्या वातपित्तश्लेष्मवाहिन्यः सकलकलेवरव्यापिन्यो नानाशा
13 खाः संख्याः सप्तशतानि ख्याता भवन्ति॥ तथाह मन्यमंगसंधिबंधनास्तायवो नवशतानि धमन्यो
नाभिस्थाश्चतुर्विंशति संख्याः प्राणादिवायुवाहिन्यः शाखाभेदेन द्विशतं भवं
देशप्रप्नाम ति। पेश्यः पुनर्मांसलोकाश्चतस्रः पिंडिकारूपेण संधिसंधिन्यः पंचशतानि भवंति राम
मा सकलह ॥ पुनश्चासामेव शिरादीनां शाखाप्राप्तरूपेण संख्यामाह॥ एकोनत्रिंशल्लक्षाणि १६
तथा नवशतानि च। षट्पंचाशच्च जानीत शिराधमनिसंज्ञिताः॥ शिराधमन्यो

मंत्रं ह्रस्वांत्रं च क्लोम हृदयं सश्रीपह्लो मांसपिंडो वस्तिर्मूत्राशयः ॥ पुरीषाधानं पुरीषाशयः । आमाश
यो ? पक्वान्नस्थानं । हृदयं हृत्पुंडरीकं । स्थूलांत्रं गुदोदराणि प्रसिद्धानि ॥ वाक्यादौ द्वलयादं तु गुदव
लयं हे ते च गुदे कोष्ठौ कोष्ठैनामेत्युः । अर्थ एष भवो । अथ च प्राणायतनस्यापि [illegible] पूर्वश्लोके
नु संक्षेपः ॥ अत एव पूर्वश्लोकात् [illegible] विशेषार्थः ॥ पुनः प्राणायतनं प्रपंचार्थमाह ॥ कनीनि
के चांगुलिक्ष्वेरा [illegible] सपिन्नके ॥ कर्णौ [illegible] ककुंदरे । वीतरौ वृषणौ द क
को श्लेष्मसंघाति कोलतन्नौ ॥ उपजिह्वा त्रिजौ बाहु [illegible] पिंडिका ॥ तालू दरं बस्ति शीर्षं चिबु
कं गलशुंडिके ॥ अवटश्चेतमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके ॥ अक्षिवर्त्म चतुष्कं च पद हृदयानि च
॥ नव छिद्राणि तानि अत प्राणायतनानि [illegible] कनीनिके आलारे । अंगुलिके । [illegible] संधी । श
ष्कुलीकर्णशष्कुली । कर्णपत्रके [illegible] ककुंदरे [illegible] जघ
क नास संधी [illegible] उपजिह्वा [illegible] ॥ [illegible] जं
घोरु संधी [illegible] पिंडिकामांसलाः ॥ गलशुंडिके हनुमूले गलपोः संधी ।
घोरु पिंडिका । जंघयोरूर्ध्वं पिंडिका [illegible]

चिबुक नाम [illegible] डिका नाम है ॥

चि.रा. योदश्चः ॥ समैव तु पुरीषस्य कफस्याशयैः प्रकीर्तिताः ॥ मूत्रश्लेष्मपंच पित्तं तु चत्वारो मूत्रमेव च ॥ व
१२ सन्त्रजो हि तु मेदो मज्जौ कोई तु मस्तके ॥ शुक्रमोज सप्तावेदेरज सप्तावदेतु ॥ इमेत दोष्य वंशीय
स्कमो वायुकामसो ॥ शुक्रवर्णीणता हारसाररससप्तपरिमाणानवं विजेयः ॥ पार्थिव परमाणु ल
संश्लेष निमित्तस्य जलस्याजलयोः स्प्रकिर्तयाः ॥ पुरीषस्य च श्लेष्मस्य तमेव । रसे स जाठरानल
संश्लेष निमित्तस्य जलस्याजलयोः स्प्रकीर्तिताः ॥ श्लेष्माणः कफस्य षड्ज
परि पाकापादित लोहितस्य पा ; मांसा रसा ; द्वा बज लयः प्रकीर्तिताः ॥ श्लेष्माणः कफस्य षड्ज
24 लयः ॥ पित्तस्य तेजसः पंच । मूत्रस्यो वा रसस्य चत्वारः । वसायामांस स्नेह स्यत्रयः । मेदसो मां
सरसस्य द्वा वजलौ । मज्जावस्थिषु । पित्त तस्यैकोञ्जलिः मस्तके पुनरर्धांजलि मेजाश्लेष्मोज
सः श्लेष्म सारस्य तथा रेतस स्थ रसधातो कावदेवा ; इर्जि सिरं ॥ एतत्त्व सम धातु पुरुषा भिप्रा
येणोक्तं विषम धातो स्तु न नियमः ॥ वे लत एषा कुर्तीराणां मस्या । मितानां पैव च ॥ रोषधातुमला
नां च प्रमाणां न विद्यते इत्यायुर्वेद स्मरणात् ॥ इतीदं शमस्थिस्ता चारभ्यमेतद्गुं चिनिधानं च । राम
ज्ञानी स्थिरस्मिति यस्य बुद्धिरालोकुलीं पद्धि लोमो हो यसम योर्भिवेदिति । वैराग्य नित्यानित्य विवेक ९

मिलिताः एकस्रोपशाखाभेदेन नवविंशतिलक्षाणि आनुवंश्यानि निषट्पंचाशच्छुभवंशीन्येवं हिंसामन्नव:
प्रभृतपो जानीत ॥ किंच ॥ नेयोलताश्च द्विलोमाः स्मश्रुकेशाः शरीरेषु सम ॥ सप्तोत्तरं मर्मशतं द्वे च संधि
शते तथा ॥ शरीराणि स्मश्रूणि केशाश्च मिलिताः सन्ति स्नायोलताः ॥ मर्माणि नवशतैकराणि केश
कराणि च स्यात् नि ॥ तेषां संख्यां एतान् विद्येय ॥ अस्थानि स्थिराः शिरादि सं धूपः पुनर्नलाः
सकलशरीरस्थशिरादिसंख्यामाह ॥ रोमाणि पंचाशत् कोट्य एव च ॥ सप्तार्धं शिरस्तु पार्श्व लक्षाः
सार्धं च लक्षैः सह ॥ वायवीयैर्विगण्यन्ते विभक्ताः परमाणवः भावानां चैव संस्थि
तिम् ॥ पूर्वोक्तनिशिराकेशादिसहितानां परमाणवः रोमाणि स्थिरैः स
ह चतुःपंचाशत्कोट्यः तथा सार्धाः पंचाशत् सहस्रसहिताः ॥ वायवीयैर्विभक्ताः पर
नेपरमाणुभिः पृथक्कृत्वा विगण्यन्ते ॥ हिंसकर गोचरत्वाभावात्
सार्धस्य ॥ इमम तिग हनम र्शिरा भिन्नकिंचिद्वस्तु दैत्तिसोपि महा
न्तो यत्नतो वोद्धृं स्वभावसंस्थितिः ॥ माह ॥ दिनेपाजन्मजन्त

[illegible] सा[illegible]करणादिहसंस्कारेण पुनः संसारभ्रमणत्वं च प्राप्नोति ॥ किंच ॥ ये पंचार
वं भूतेः तान [illegible] मोपतत्त्व [illegible] दवामवान् ॥ सोमशास्त्रे [illegible] ये पंचकाममभीसना ॥ चित्तधृते विषयांतरति
पि॰रा॰ १८ एषक महं [illegible] हित्वा [illegible] स्यापद्दह [illegible] रम्यक [illegible] मात्मा मनस्तत्त्वं ॥ तथाप्युक्त
रक्षकोर्हणात्मनि स्थैर्य [illegible] घ्यानं [illegible] ध्यानवारितमाह ॥ [illegible] विषयं कृत्वा मनोवृ
त्तिं [illegible] दीपं [illegible] प्रदीपवत्प्रभुः ॥ [illegible] विषयेषु मनोवृ
त्तिः [illegible] ॥ [illegible] विषयाणि [illegible] ॥ [illegible] तस्य प्रदीप
25 [illegible] विषया वभासति
[illegible] तिष्ठति ॥ [illegible] स्वप्रदीपिक [illegible] ॥ यस्य
[illegible] शब्द [illegible] सनकाद्यमिताह ॥ यथा
[illegible] ॥ [illegible] ब्रह्माधिगच्छति ॥ [illegible] एम. १८
[illegible] विधानेन [illegible] ॥ [illegible] विशेषण प्रगीत
[illegible]
माज्ञा १

दोर्मेलोपायत्वात् ॥ अस्थिमज्जपुरीषादि मांचुर्ध्यज्ञानस्य वैराग्यहेतुत्वात् ॥ अन्नाण्व वासः ॥ स
र्वेषु चिनिधानस्यकत घृस्पदिनानिनः ॥ प्राणीरूकस्यापिकतेमूढोः पापानिकुर्वते ॥ यदिना
मा. स्यकायस्यपदंतस्तदद्धिभेदेत् ॥ दंडमाद्यपेलो कोप्यपुनःकाकाश्चदायवेशिनि ॥ तत्स्मादीदशकु
त्सितशरीरस्यासक्तिविनिरु सर्वभावोपायत्वे प्रधानित्वम् ॥ उपासनीयात्मस्वरूपमाह ॥ हृ
द मतिसहस्राणिहृद्यारुभिनिःसृताः ॥ हितानामहितानाड्यस्तासांमध्ये शशिप्रभम् ॥
मंडलंतस्य मध्यस्थ आत्मा दीपइवाचलः ॥ सज्ञेयस्तं विदित्वेह पुनराजायतेनतु ॥ हृद
यप्रदेशादभिनिःसृताः कदंबकुसुमकेसरवत्सर्वतो निर्गताः ॥ हिताहितासंज्ञा ॥ द्वासप्ततिसहस्रा
णिनाड्योभवंति ॥ अपराहितोनामत्वलोहितपिंगलशुक्लनीलाओसहम्रहिरणवार्प्पगताहृशिवेपर्य
सोनामस्वविवरसंतदेमा.णपानायतनेसुषुम्नारव्यापुनरधौनाडउर्ध्वमध्येब्रह्मरंध्रनिर्गता
तासांनाडीनांमध्येमंडलंवेदुमध्येतत्सिकातन्मानिवातस्थदीपवदचलःप्रकाशमानआत्मा ॥ सए

श्रुतयः॥ ऋषभधैवतौ प्रत्येकं त्रिश्रुती॥ गांधारनिषादौ प्रत्येकं द्विश्रुती॥ जातयस्तु षड्जाद्याः सप्त
मि·रा· १६ शुद्धाः संकरजातास्त्वेकादशैवमष्टादश विधास्ताः सुविशारदैः प्रवीणैः॥ तालस्त्विति गीतपरिमाणं कथ्य
ते तत्स्वरूपज्ञश्च तदनु विरुद्धसोपासनपातालादिभंगभया चित्तवृत्तेरात्मैकाग्रतायाः सुकरत्वात्
तेन तत्स्वरूपं मुक्तिपथं निगच्छति प्राप्नोति॥ चित्तविक्षेपादौ तदा गीतज्ञस्य फलांतरमाह॥ गीतज्ञो य
प्रयासेनैव मुक्तिपथं परमं पदं॥ रुद्रस्यानुचरो भूत्वा सह तेनैव मोदते॥ गीतज्ञो यदि कथंचिद्योगेन परमं
हि योगेन नाप्नोति तर्हि रुद्रस्य सचिवो भूत्वा तेनैव सह मोदते क्रीडतीति॥ पूर्वोक्तमुपसंहरति॥ अना
26 पदं न प्राप्नोति तर्हि रुद्रस्य शरीरकम्॥ आत्मनश्च जगत्सर्वं जगतश्चात्मसंभवः॥ प्रागुक्तरी
रितात्मा कथितः तेसामिह शरीरकम्॥ आत्मनो वा देहद्भवः कथितः अजः शरीरग्रहणादि स्वतंत्रपरमा
त्मा॥ नादिरात्मा तेन जातस्य व शरीरग्रहणमेवादिहुद्भवः कथितः। पृथिव्यादिभूतसंघातो जीवानां स्थू
त्मनश्च सकाशात् पृथिव्यादि सकलमुद्भूतं तदुद्भूतं नान्यत्। पृथिव्यादिभूतसंघातो जीवानां स्थू राम
लशरीरं तस्य संभवश्च कथितः सर्गादौ सय्याकाशमित्यादिना॥ एतदेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति १६
॥कथमेतद्विमुह्यामः सदेवासुरमानवम्॥ जगदुद्भूतमात्मा च कथं तस्मिन्वदस्व नः॥ परेतत्स्क

मंत्रमुदाहार्थं अविच्युतमस्खलितं सावधानः साम मनुस्मृतानैकाग्र्यचित्तवृत्तिः परं तदभ्यासव
शात्तत्र निष्णातः शब्दाकारस्तस्योपासनेन परं ब्रह्माधिगच्छति॥ तदुक्तं शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं
ब्रह्माधिगच्छतीति॥ यः पुनर्वैदिकगीतौ चित्तं नाभिरमते तेन लौकिकगीतान्यनुसृतान्युपा
सनेन कार्य्यमित्याह॥ अपरान्तकमुल्लोप्यं मद्रकं प्रकरीं तथा॥ औवेणकं सरोबिंदुमुत्तरं गीत
२ कानि च॥ ऋग्गाथा पाणिका दक्षविहिता ब्रह्मगीतिका॥ गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितं
॥ अपरान्तकोल्लोप्यमद्रकप्रकर्य्यौवेणकानि सरोबिंदुसहितं चोत्तरमित्येतानि सप्त करणाख्या
नि सप्त गीतकानि च शाह्वदासादिरजिवद्धमानकादिमहागीतकानि गृह्यंते॥ ऋग्गाथापाणिकदक्षविहितब्र
ह्मगीतिकाः स्मृतरूपेण काद्यशीत्युक्ता जानुमध्यमारोपितात्मभावं मोक्षसाधनत्वान्मोक्षसंज्ञितमेत
तत्तदभ्यासस्यैकाग्रतापादनद्वारेणात्मैकतापत्तिकारणत्वात्॥ किंच वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रु
तिजातिविशारदः॥ तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति॥ भरतादिमुनिप्रणीतेषाद्धितवीणावा
दनतत्त्वविदो भूप्यत इति श्रुति द्वाविंशतिविधा षड्जस्वरेषु॥ तथाहि॥ षड्जमध्यमपंचमाः प्रत्येकं चतुः

मुत्तमम्॥ यज्जन्म सर्वभूतानामशनानिशनात्मना॥ तस्मादन्नात्पुनर्यज्ञः पुनरन्नं पुनः क्रतुः॥
मि॰ए॰ एवमेतदनाद्यन्तं चक्रं संपरिवर्त्तते॥ इमं देवा पुरोडाशं दद्वैताराण्येन सोमगार्हो रसो॰ इष्टरूपम
२० त्मनः परिणामं तमुत्तमः सकलजगज्जन्मबीजतया ह्युष्टे तेन संभूतः स देवान्समर्पणेन कार
कभूतान् सम्यक्प्रीणयित्वा यजमानं चाभिलषितफलेन संयोज्य पवनेन प्रेर्यमाणश्चं
द्रमंडलं प्रति नीयते॥ ततः शशिमंडलाद्रश्मिभिर्भानुमंडलं संयात्र्येव तत्पत्नी सभेदाभि
२७ धानादृग्यजुःसाममयं प्रस्तुपनीयते ततः स्वमंडलाद्रसोमप्योमृतरसं वृष्टिरूपमुत्तमं यत्न
सकलभूतानामशनानशनात्मनां चराचराणां जननानिमित्तं तस्माज्जगतस्माद्वृष्टिं संपादि
तौषधिमयात्प्रजोत्पत्तिहेतोरन्नात्पुनर्यज्ञो यज्ञाच्च पूर्वाभिहितभंग्या पुनरन्नमन्नाच्च पुनः क्र
तुरित्येवमेतदखिलं संसारचक्रं प्रवाहरूपेणोत्पत्तिविनाशविरहितं सम्यक्परिवर्त्तत इत्यनेन एम
क्रमेणात्मनः सकाशादखिलजगदुत्पत्तिस्तत्र चात्मनः स्वकर्मानुरूपविग्रहपरिग्रहः॥ ननु य २०
थात्मनः संसरणमनाद्यंतं न तर्हि निर्मुक्तिप्रसंग इत्यत आह॥ अनादिरात्मा संभूतिर्विद्यते

लसुरासुरमानुषादिसहितं जगदेतदात्मनः सकाशात्समुत्पन्नं। आत्मा तस्मिंजगति कथं तिर्यङ्
रसरीसृपादिशरीरीभवतीत्यस्मिन्नर्थे विशुस्यामः॥ अतो मोहापत्तुस्यमस्माकं विस्तरसो वद त्वं॥
एवं मुनिभिः पृष्टः प्रद्युम्नरथाह॥ मोहजालमयो स्मेह पुरुषो हरणतो हिसः॥ सहस्रकरपन्नेत्रः सूर्य्य
वर्णाः सहस्रकः॥ स आत्मा सेदयप्रजाविश्वरूपप्रजापतिः॥ विराजः सोन्नरूपेण पदान्तमुपग
ले छति॥ इह जगति यादृशं स्थूलके वसदापनत्वात्माभिमानरूपं मोहजालं तं रणो सततघाति
रिकोसः पुरुषो नेककरचरणलोचनः॥ सूर्य्यवर्णा अनंतरस्मिः सहस्रकः बहुशिरादरूपत्ते एतत्त्वतत्त
त्कोचरणत्तया धारतमोच्यते। तस्यलाराकरादि संबंधाभावात्। स एवात्मा परः प्रजापतिश्च पतो
सौ विश्वरूपः सर्वात्मकं वैश्वरूप्यमेवं कयामिति वेदाः स्मात्सो विराजः पुरोडाशाद्यन्नरूपेण पदान्त
मुपगच्छति। पदान्तरस्मारिहारेण प्रजास्तर्य्यि स्मेवं वैश्वरूप्य॥ एतदेव प्रपंचयति॥ योद्व्य
देवतास्नागसंभूतोरसउत्तमः॥ देवो संसर्गससरसोप जमानं फलेन च॥ संयोज्य वायुना सोमं नी
यते रश्मिभिर्जलं॥ ऋग्यजुः सामविहितं सौरधाम्नो पनीयते॥ स्वमंडलात्सौ सूर्य्यः सृजत्यमृत

एतस्माणाः कर्णात्कुम्भः स्पर्शात्सर्वनोचरत्नौ ... चंद्रो मनसः शं घ्राणं कोनैत्रात् अनुर्ज घनाद्गगनं
जंगमाजंगमात्मकं जगत्॥ अवचोदयंति॥ यद्येवं स कथं ब्रह्मन्पापयोनिषु जायते॥ ईश्वरः स
शि॰ प॰ कथंभावैरनिष्टैः संप्रयुज्यते॥ हे ब्रह्मन् योसावीश्वरः युष्माभिर्मे जीवादिभावंभजते तर्हि कथमसौ
२१ पापयोनिषु मृगपक्ष्यादिषु जायते तस्य मोहरागद्वेषादिदोषदुष्टत्वात् तत्तज्जन्मसुच्युतेन च न प
स्मादसावीश्वरः स्वतंत्रः कथमनिष्टैर्मोहरागादिभावैः संप्रयुज्यते॥ किंच॥ करणैरन्वितस्यापि
सर्वज्ञानं कथं च न॥ वेत्ति सर्वगतां कस्मात् सर्वगोपि न वेदनां॥ तथेदमप्यत्र दूषणं। मनःप्रभृति
ज्ञानोपायैः सहितस्यात्मनः पूर्वज्ञानजन्मांतरानुभूतविषयं कस्मान्नोत्पद्यते तथा सर्वप्राणि
28 गतां वेदनां दुःखादिरूपां स्वयं सर्वगोपि सर्वदेहगतोपि कस्मान्न वेत्ति तस्मादात्मेश्वरो जीवादिभा
वं भजतः सुदुष्करम्॥ तत्र पूर्वं चोद्यस्योत्तरमाह॥ आत्मपरिस्थावरतां मनोवाक्कायकर्मजैः॥ द्वे
षैः प्रयाति जीवोयं भवयोनिरतेषु च॥ यथ योसावीश्वरः स्वरूपेण समज्ञानानंदलक्षणस्तथाप्य एम
विद्यासमावेशवशान्मोहरागादिभावैरभिभूयमानो नानाहीनयोनिजन्मसाधनमानसादिवि २१

नांतरात्मनः॥ समवायी तु पुरुषो मोहेच्छाद्वेषकर्मजः॥ यथा यथात्मनो नादित्वात् संभूतिर्नैव विद्यते
तरात्मनः॥ शरीरव्यापिनस्तस्य पुरुषः शरीरेण समवायो भवति भोगायतनं तेषु सुखदुःखा
त्मकं भोगपुञ्जातमुपभुंक्ते इति संभूतेनं तस्य वृधेन संबंधो भवत्येव स च समवायो मोहद्वेषजनि
तकर्मनिर्मितो न तु निसर्गजातस्तस्य कार्यत्वेन विनाशः प्रपत्नेन निर्मुक्तिः॥ आत्मनो जगज्ज
न्मेत्युक्तस्ततत्र पंचवितुमाह॥ सहस्रनामसपायोव आदिदेव उवाच ह नः॥ मुखबाहूरुपज्जसुः
तस्य वर्णा यथाक्रमम्॥ पृथिवी पादतलस्य शिरसो द्यौरजायत॥ प्राणात् प्राणं दिशः श्रोत्रात्
स्पर्शाद्वायुर्मुखाद्वह्निर्वे॥ मनसश्चंद्रमा जातश्चक्षुषश्च दिवाकरः॥ जघनादंतरिक्षं च
जगच्च सचराचरम्॥ योसौ सकलजीवात्मकत्वात् सहस्रात्मा बहुरूपस्तस्य सक
लजगद्धेतुत्वात् पादे वा मया पुरुषाकमुदाहृतं॥ तस्य वदनभुजसक्थिचरणजाता
यथाक्रमं अग्रजन्मादयश्चत्वारो वर्णाः तथा तस्य पादाद् भूमिर्मस्तकात् सुरसद्म॥ प्रा
द्द

मि.रा.
२२

तेमाशुयोनिषु॥ परधनानि कथमपहरेयमिति मानसमभिमुखेन ध्यायन्न तथानिष्टानि॥ ब्रह्महत्यादीनि हिंसात्म कू
कानि करिष्यामीति चिन्तयन्॥ वितथे असम्भूते वस्तुन्यभिनिवेशः पुनः पुनः संकल्पस्तेद्दोषैश्चंडालादियोन
योनिषु जायते॥ किंच॥ पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः परुषस्तथा॥ अनिबद्धप्रलापी च मृगपक्षिषु जायते
॥ यस्त्वनृतवचनशीलः पुरुषः पिशुनः कर्णेजपः पुरुषः परोद्वेगकरभाषी अनिबद्धप्रलापी मकृतासं
गतार्थवादी च बुद्धिपूर्वं वक्ष्यमाणादितारतम्यादिनोत्कृष्टेषु मृगपक्षिषु जायते॥ किंच॥ अदत्तादाननिरतः
परदारोपसेवकः॥ हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेष्वभिजायते॥ अदत्तापरधनापहारप्रसक्तः परदारप्रसक्त
श्चाविहितमार्गेण प्राणिनां घातकश्च दोषगुरुलघुभाववत्तारतम्यात्तरुलतागुल्मादिषु स्थावरेषु जायते
29 तेन सर्वोदितगुणपरिपाकमाह॥ आत्मज्ञः शौचवान्दान्तस्तपस्वी विजितेन्द्रियः॥ धर्मकृद्वेदविद्यावित्सात्त्वि
को देवयोनितां॥ आत्मज्ञो विद्याधनाभिमानरहितः शौचवान्बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तो दान्त उपशमा राम
न्वितः तपस्वी कृच्छ्रादितपोयुक्तः तथेन्द्रियार्थेष्वप्रसक्तः नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठाननिरतो वे २२
दार्थवेदी च यः स सात्विकः सत्वसाद्गुण्यविशादुत्कृष्टोत्कृष्टतरदेवयोनितां प्राप्नोति॥ किं

श्री

विधकर्म्मनिचयमाचरतितिर्य्यक्स्थावरादिहीनयोनितामापद्यते॥ अंतमात्स्यांडादयः पक्षिणः काकादयः स्थाव
वरावृक्षादयः॥ भावोऽस्य भवति स्थावरजंगमानां यथाक्रमेण मनोवाक्कायारब्धकर्म्मदोषैर्जन्मसहस्रेषु प्र
पुंजीवः॥ प्राप्नोति॥ किंच॥ अनंतास्तु यथा भावाः शरीरेषु शरीरिणाम्॥ रूपाण्यपि तथैवेह सर्वयोनिषु
देहिनाम्॥ देहिनां शरीरिणां जीवानां शरीरेषु भावा अभिप्रायविशेषाः सत्वाद्युद्रेकतारतम्याद्यथानंता
लक्षातकाः तथा रूपाण्यपि रूपाणि कुब्जवामनत्वादीनि देहिनां सर्वयोनिषु भवंति ननु यदि कर्म्मजन्यानि कु
ब्जत्वादीनि तर्हि कर्म्मानंतरमेव तैर्भवितव्यमित्याशंक्याह॥ विपाकः कर्म्मणां प्रेत्य केषांचिदिह जायते
॥ इह वामुत्र वैकेषां भावस्तत्र प्रयोजनम्॥ केषांचिज्ज्योतिष्टोमादिकर्म्मणां विपाकः फलं प्रेत्य देहांतरे भ
वति केषांचित्कार्यादिकर्म्मणां वृष्ट्यादि फलमिहैव भवति केषांचिच्चित्रादीनां फलं पश्वादिकमिह देहांत
रे वैकल्पितं॥ न तु कर्म्मानंतरमेव कर्म्मफलेन भवितव्यमिति शास्त्रार्थः॥ अत्र च कर्म्मणां शुभाशुभफलेज
नकत्वे सत्वादिभाव एव प्रयोजक इत्यपत्त्यात्फलतारतम्यमस्य॥ मनोवाक्कायकर्म्मभिः स्थावरादियोनितां
प्रा॥ प्रोक्तांस्तु कार्त्स्न्येन प्रपंचयितुमाह॥ परद्रव्याण्यभिध्यायंस्तथानिष्टानि चिंतयन्॥ वितथाभिनिवेशी च जाय

ल

भिया २३

वोधेनसमर्थः॥ अपक्वकरणो रागादिमलाक्रांतचित्तो यस्माद्यथार्थपरिणामिलक्षणो नाहं प्रज्ञानोत्पादनस
मर्थो न भवति॥ ननु प्रागभावीप्रज्ञानस्यात्मप्रकाशत्वात्तस्य च स्वतःसिद्धत्वान्नानुपलंभोपकारे
स्याशंक्याह॥ कटुवीरो यथा पक्वे मधुरः सन्नसोऽपि न॥ प्राप्यते ह्याज्ञानितया नापक्वकरणेन सा॥ अप
कैककटुवीरे इति ककर्कटिकायां विद्यमानोऽपि मधुरो रसो यथा नोपलभ्यते तथात्म स्वपक्वकरणे विद्य
मानोऽपि ज्ञततताज्ञात्तत्वा प्रागभावी पवलु गोवरान प्राप्यते॥ वेत्ति सर्वगता कस्मात्सर्वतोऽपि न वेदनामिति
पडुक्तत्वोन समाह॥ सर्वाश्रयां निज देहे देही विंदति वेदनां॥ योगी मुक्तश्च सर्वासां यो न चाप्नोति व
दनाम॥ यः पुनर्देही देहाभिमानयुक्तः स सर्वाश्रयामाध्यात्मिकादिरूपां वेदनां स्वकर्मोपार्जितां एव
देहे प्राप्नोति न देहांतरगतां भोगायतनारंभादृष्टवैलक्षण्यादेव यस्तु योगी मुक्तोऽहंकारादिः॥ स सक
·२०· लदेहान्तर्गतानां सुखदुःखादिसंविदां वेदिता भवति पक्वकरणत्वात्॥ नन्वेकस्मिन्नात्मनि सुखलेशादिदे
हेषु भेदभावयोन घटतद्द्वत्स्याशंक्याह॥ आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत्॥ तथात्मैकोऽह्यनेक राम
स्थ जलाधारेष्विवांशुमान्॥ यथैकमेव गगनं रूपकुंभाद्युपाधिभेदभिन्नं नानात्वमनुभूयते यथा भानुरेकोऽपि २३

च॥ असत्कार्यरतो धीर आरंभी विषयी च यः॥ स राजसो मनुष्येषु मृतो जन्माधिगच्छति॥ असत्कार्ये
षु तूर्यपंत्रिकादिषु अभिरतो यस्तथा व्यग्रचित्तः सदा कार्याकुलः विषयेषु अतिआसक्तश्च रजोगुणप्रवृ
त्तद्गुणत्वात्तस्माद्धीनोत्कृष्टमनुष्यजातिषु मरणानन्तरमुत्पत्तिं प्राप्नोति॥ तथा निद्रालुः क्रूरकृ
ल्लुब्धो नास्तिको याचकस्तथा॥ प्रमादवान्भिन्नवृत्तो भवेत्तिर्यक्षु तामसः॥ यस्तु निद्राशीलः प्राणिपीडा
करो लोभयुक्तश्च तथा नास्तिको धर्मादिनिंदको याचनशीलः प्रमादात्कार्याकार्यविवेकशून्यो वि
रुद्धाचारश्चासौ तमोगुणयुक्तत्वात्तस्माद्धीनहीनतरपश्वादियोनिषु जायते॥ पूर्वोक्तमुपसंहरति॥
रजसा तमसा चैवं समाविष्टो भ्रमन्निह॥ भावैरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते॥ एवमविद्याविष्टोयमा
त्मा रजस्तमोभ्यां सम्यगाविष्ट इह संसारे पर्यटन्नानाविधदुःखप्रदैर्भावैरभिभूतः पुनः पुनः संसारं दे
हग्रहणं प्राप्नोतीति॥ ईश्वरं कथं भावैरनिष्टैः संप्रयुज्यत इत्यस्य संशयस्यानवकाशः॥ यद्यपि करणैरन्वि
स तस्यापीति द्वितीयं चोद्यमनन्तरमाह॥ मलिनो हि यथादर्शो रूपालोकस्य न क्षमः॥ तथाविपक्वकर
ण आत्मा ज्ञानस्य न क्षमः॥ यदा यथात्मांतःकरणादिज्ञानसाधनसंपन्नस्तथा विजन्मांतरानुभूतार्थाव

पुनरेकं गृहाख्यं कार्य्यं करोतीति॥ यथा वा सुवर्णकारः केवलं हेमोपादाय हेमानुगतमेव कटकमुकु-
भि·ग· २४ ट कुंडलादि कार्य्यमुत्पादयति॥ यथा वा कोशकारकः कीटविशेषो निजलालया स्वात्मानं व-
ध्नन् कोशाख्यमारभते॥ तथात्मापि पृथिव्यादीनि साधनानि परस्परसापेक्षाणि स्थितया करु-
णानि चक्षुरादीन्युपादायास्मिन् संसारे नानाभूतासु योनिषु स्वयमेवात्मानं निजकर्म-
बंधबद्धशरीरतया सृजति॥ किं पुनर्न विषयिकरणेन्द्रियमयं हि ज्ञात्वा सद्भावप्रमाणमि-
त्याशंक्याह॥ महाभूतानि सत्यानि यथात्मापि तथैव हि॥ कोन्यथैकेन नेत्रेण दृष्टमन्येनानुपश्य-
22 ति॥ वाचं वा को विजानाति पुनः संश्रुत्य संश्रुतं॥ यथा पृथिव्यादिमहाभूतानि सत्यानि प्रमाण-
गम्यत्वात्तथात्मापि सत्योऽयस्मात् नस्य यापहि बुद्धीन्द्रियमयतिरिक्तो ज्ञाता ध्रुवो न स्यात्तर्ह्येकेन च-
क्षुरिन्द्रियेण दृष्टं वस्त्वन्येन स्पर्शनेन्द्रियेण को विजानाति यमहमद्राक्षं तमहं स्पृशामीति तथा राम
कस्यचित्पुरुषस्य वाचं पूर्वं श्रुत्वा पुनः श्रूयमाणां वाचं तस्य वागियमिति कः प्रत्यभिजानाति २४

भिन्नेषु जलभाजनेषु करकमणिककमण्डलुकादिषु नानेवानुभूयते ॥ तथैकोप्यात्मा तत्तदुपाधिभेदेन ना
नाभूती यते द्वितीयदृष्टान्तोपादानमात्मभेदस्यापारमार्थिकत्वद्योतनार्थं पंचधातून् स्वदेहे बहिश्चाद्दृष्टान्ते
पुनः पञ्चभूतेरित्याद्युक्तमर्थमुपसंहरन्नाह ॥ ब्रह्मखानिलतेजांसि जलं भूश्चेति धातवः ॥ इमे लो
काश्च यात्मानः सोऽहं सचराचरं ॥ ब्रह्म आत्मा खं गगनं भूमिर्लोको वायुस्तेजोऽग्निर्जलं प्रसिद्धम् भू
श्चेत्येते धातवः शरीरं व्याप्य धारयन्तीति धातवोऽभिधीयन्ते ॥ तत्र खादयः पञ्च धातवो लोकानेद
रूपन्ते इति लोका जडा इति यावत् ॥ एभिश्चिदुत्तरात्मा द्विजडसमुदायात् स्थावरजंगमात्मकं सर्वं
जगदुत्पद्यते ॥ के षष्ठस्तावत्मा जगत्स्वेजा मिति आह ॥ मृद्दण्डचक्रसंयोगात् कुम्भकारो यथा घटं ॥
करोति तृणमृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः ॥ हेममात्रमुपादाय रूपं वा हेमकारकः ॥ निजलालास
मायोगात्कोशं वा कोशकारकः ॥ कारणान्येवमादाय नासु नानाविधासु योनिषु ॥ सृजत्यात्मानमा
त्मा च संभूय करणानि च ॥ यथा हि कुलालो मृद्दण्डचक्रचीवरादिकं कारणजातमुपादाय पक
रकशरावादिकं नानाविधं कार्यजातं रचयति ॥ यथा वा गृहं किल तृणमृत्काष्ठैः परस्परसा

हिताहितेषु भावेषु विपरीतमतिः सदा ॥ तस्य विप्लुतमते र्मम कलत्रपुत्रप्रेष्यादयो ऽहमेषामित्यतीव
भि॰ए॰ ममताकुलास्थितिर्भवति तथा हिताहितकरे कार्य्ये प्रकारे स विप्लुतमति र्विपरीतमतिः सदा भवे
२५ त ॥ किं च ज्ञेय परे गन्तो चैव विकारे चा विशेषवान् ॥ अनाशकानलापातजलप्रपतनोद्यमी
॥ एवं वृत्तो ऽविनीतात्मा विनयाभिनिवेशवान् ॥ कर्म्मजे हि यमोहाभ्यां मिथ्या चैव बध्यते ॥ ज्ञेयं जा नि
नातीति ज्ञेयं परं तत्त्वमिन्द्रियातीतं निष्क्रियं तत्त्वं तात्मनो गुणसाम्यावस्थायां विकारे चाहंकारादाव
22 विशेषवान् विवेकानभिज्ञो भवति तथा ऽनशनहुताशनाम्बुप्रवेश विनाशनादिषु विप्लववृत्ता
न्ह तस्य पतो भवेदेवं नानाप्रकाराकार्य्यप्रवृत्तो ऽविनीतात्मा ऽसंयतात्मा ऽसत्कार्य्याभिनिवे
शयुक्तः सन् तत्कृतकर्म्मजेन रागद्वेषाभ्यां मोहेन बध्यते शरीरग्रहणद्वारेण ॥ कथं पुन स्तस्य एम
चि॰ हिसो धृ॰ ३१॥ विप्लवं सो भवतीत्यत्र आह ॥ आचार्य्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता ॥ तत्कर्म्मणामनुष्ठानं २५
संगः सद्भिर्गिरः शुभाः ॥ स्त्र्यालोकालंभविगमः सर्व्वभूतात्मदर्शनम् ॥ त्यागः परिग्रहाणां च जीर्णका

वृद्धजनानुकुलचित्ता नां विचारानर्थी न चेत ॥ ये ये मनस्वेतेषां धीमद्भ्यां जने न पश्यतीति

तस्माज्ज्ञानेन्द्रियातिरिक्तोऽन्तःकरणात्मा भुवि रिति सिद्धं ॥ किंच ॥ कोऽतीतार्थानां स्मृतिः कस्य को वा स्वप्नस्य कारकः ॥
जातिरूपं तयोर्वा न विद्यादिभिरहंकृतः ॥ शब्दादि विषययोगो गं कर्मणा मनसा गिरा ॥ यद्यात्माध्रुवो
न स्यात्तदा तेनानुभूतार्थयोगो च्युतास्मृतिः पूर्वमनुभवमाति नसंस्कारो द्योधनिर्धनाक स्संभवेत् ॥ नस्यन्यन
दृष्टं वस्तु मन्यः स्मरति ॥ स्मरसंधत्ते ॥ तथा कः स्वप्नज्ञानस्य कारकः नहीन्द्रियाणामुपरतव्यापाराणां तत्का
रकत्वं तथाहमेवाभिजनत्वादिसंपन्न इति मेवं विधोभिसंधानं भ्रमयः केस्य भवति स्थिरात्मव्यति
रिक्तस्य तथा शब्दस्पर्शादिविषयोपभोगसिद्ध्यर्थमुद्योगं मनोवाक्कायैः कः कुर्यात्तस्मादपि बुद्धी
न्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा स्थिरः ॥ उपासना विशेषविध्यर्थं संसारस्वरूपं विद एवत्राह ॥ ससंदिग्धम
तिः कर्मफलमश्नुते न वा ॥ विप्लुतः सिद्धमात्मानमसिद्धोपि हि मन्यते ॥ योसौ पूर्वोक्त आ
त्मा विप्लुतोहंकारदूषितः स सकलकर्मसुफलमश्नुते न वेति संदिग्धमतिर्भवति ॥ तथा सिद्धोप्य कृ
तार्थोपि सिद्धमिव कृतार्थमिवात्मानं मन्यते ॥ किंच ॥ मम दाराः सुता मात्या अहमेषामिति स्थितिः ॥ ति
मदीयमिति यन्मिमन्ते गवि पुष्टे चमोदति ह्रासे दुःखमवाप्नोति त्वकीयस्य जनो ह्युयं । क्रमात्परवशं यातो मदीय त्वं नयत्विति

ति॥ कथमन्तरत्वं प्राप्तिरित्यत आह॥ ततस्तत्तेहपस्थानात्सत्त्वयोगात्परीत्यागात्॥ कर्मणः संनि
कर्षाच्च सतां योगः प्रवर्त्तते॥ आत्माख्यतत्वस्फूर्तेरात्मनि निश्चलतयोपस्थानात्सत्त्वशुद्धिः योगात्के
मि॰ ए॰ वलसत्त्वगुणयोगात्कर्मबीजानां परित्यागात्सत्पुरुषाणां च संबंधात्सम्यग्योगः प्रवर्त्तते॥ किंच॥
२६ शरीरस्तत्वस्यमनः सत्वस्थमीश्वरं॥ अविप्लुतमतिः सम्यक्सजातिस्मरतामियात्॥ यस्य पुनर्योगि
नोऽविप्लुतमतेः शरीरसंबन्धसमये मनः सत्त्वसंयुक्तं सम्यगेकाग्रतया ईश्वरं प्रति संप्रियते स पयु
पासनाख्ययोगाः प्रवीणतया आत्मानं नाधिगच्छति तत्र हि विशिष्टसंस्कारपाटववशेन जातं पुनरनुभूत
कृमिकीटादिनानागर्भवासादिसमुद्भूतदुःखस्मरत्वे प्राप्नुयात् स्मरणेन च जातो हेयत्वे हि केदकारिणि
23 मोक्षे प्रवर्त्तते॥ यत्त संस्कारतया पूर्वजातीं न स्मरति तस्य का गतिरित्याह॥ यथा हि भरतो वर्णैर्वर्णयि
मात्मनस्तनुम्॥ नानारूपाणि कुर्वाणस्तथात्मा कर्मजास्तनुः॥ भरतो नटः सम्यक्पात्राभिमानुगुणाद्वेनाना
रूपाणि कुर्वाणः सितासितपीतादिवर्णैरात्मनस्तनुं वर्णयति तथैवात्मापि नानाकर्मफलोपभोगार्थं कुब्ज एम
वामनादिनानारूपाणि कर्मनिमित्तानि कलेवराण्यादत्ते॥ किंच॥ कालकर्मात्मबीजानां दोषैर्मातुस्तथैव च॥ २६
गर्भस्य वैकृतं दृष्टमंगहीनादि जन्मतः॥ न केवलं कर्मैव कुब्जवामनत्वादिनिमित्तं किंतु कालकर्मणी

तस्माज्जाते क्रियाविरिक्तो ज्ञानानुभववितिसिद्धं ॥ किंच ॥ अहंकाराश्रयस्मृतिः कस्यको वा स्वन्नस्य कारकः ॥
जातिरूपतपोवृत्तविद्यादिभिरहंकृतः ॥ शब्दादिविषयोद्योगकर्मणा मनसा गिरा ॥ यद्यात्माधु वो
नुस्मरणेनुभूताद्योगोद्धुरास्मृतिः स्वर्वनुभवभावितसंस्कारोद्बोधनिबंधनाकस्मभवेत् ॥ नस्मैन
ति दृष्टवस्तुन्यस्य स्मृतिरस्य घते ॥ तथा कः स्वन्नज्ञानस्य कारकः नहीक्रियाणामुपरतव्यापाराणां तत्का
रकत्वं तथाहमेवाभिजनत्वादिसंपन्न इत्येवं विधोभिसंधानं ममयः कस्य भवति स्थिरात्मवति
रिक्तस्य तथा शब्दस्पर्शादिविषयोपभोगासिद्धयर्थमुद्योगं मनो वा कायैः कः कुर्यात्तस्मादपि बुद्धी
द्धिमवाति रिक्त आत्मा स्थितः ॥ उपासनाविशेषविध्यर्थं संसारस्वरूपं विवृण्वन्नाह ॥ ससंदिग्धम
तिः कर्मफलमश्नुते विवा ॥ विप्लुतः सिद्धमात्मानं मसिद्धोपि हि मन्यते ॥ योसौ पूर्वोक्त आ
त्माविप्लुतोहंकारदूषितः स सकलकर्मसु फलमश्नुते इति संदिग्धमतिर्भवति ॥ तथा सिद्धोप्यस ति
न्नात्मा योपि सिद्धमिव केनापि मिवात्मानं मन्यते ॥ किंच ॥ ममदाराः सुता मात्या अहमेषामिति स्थितिः ॥

मदीयमिति ममेमतेगद्विपुष्टे वमो रतिं ह्रासे दुःखमवाप्नोति स्वकीयस्यजनोयं । क्रमात्परवशं यातेनमदीयत्वं नगच्छति

ति। कथमस्य तत्त्वमाश्रित्य इत्यत आह॥ तत्त्वस्त इति उपस्थानात्तत्त्वयोगात्परीक्षयात्॥ कर्मणः संनि
भि॰ ए॰ कर्षात्त्व सतां योगः प्रवर्त्तते॥ आत्मा व्यक्तस्तत्त्वस्तेरात्मनि निश्चलता योपस्थानात्सत्त्वशुद्धिः योगात्के
२६ वलस्य सत्त्वगुणयोगात्कर्मबीजानां परिहृतया सत्पुरुषाणां च संबंधादात्मयोगः प्रवर्त्तते॥ किंच
शरीरसंलग्ने स्वमनः सत्त्वस्थमीश्वरं॥ अविप्लुतमतिः सम्यक् सजातिस्मरतामियात्॥ यस्य पुनर्योगि
नो विप्लुतमतेः शरीरसंलग्ने समये मनः सत्त्वसंयुक्तं सम्यगेकाग्रतया ईश्वरं प्रति का प्रियते स यथु
पासनाप्रयोगात् प्रवीणतया आत्मानं नाधिगच्छति तर्हि विशिष्टसंस्कारपाटववशेन जात्यंतरानुभूत
कृमिकीटादिनानागर्भवासादि समुद्भूतदुःखस्मरणं च प्राप्नुयात् स्मरणेन च जातो हेयत्वहि केवलकारिणि
23 योगे प्रवर्त्तते॥ यस्य संस्कारस्तथा पूर्वजातिं न स्मरति तस्य का गतिरित्याह॥ पश्यन्हि भ्रमतो वर्गान्वैरीय
मानस्य तनुम्॥ नानारूपाणि कुर्वाणस्य यान्त्या कर्मजातनुः॥ भ्रमतो नवः सत्त्वयारामेणा वृणां दिना ना
रूपाणि कुर्वाणः सितासितपीतादिवर्णैरात्मनस्तनुं वर्धयति येन मनसा तनोः कर्मफलोपभोगार्थं कु बु एम
वामनादि नानारूपाणि कर्मनिमित्तानि कलेवराणि पश्यन्॥ किंच॥ कालकर्मात्म बीजानां दोषैर्मातुस्तथैव च॥ २६
गर्भस्य वैकृतं दृष्टमंगहीनादि जन्मनः॥ न केवलं कर्मैव कुब्जवामनत्वादिनिमित्तं किंतु कालकर्मणी

तस्माज्ज्ञाने क्रियाशक्तिरिति को नाम युक्तिरिति सिद्धं ॥ किंच ॥ कोऽतीतानागतस्मृतिः कस्य कोऽवास्यप्रस्य कारकः ॥
जातिरूपं तपोवृत्त विद्यादिभिरहं कृतः ॥ शब्दादिविषयोपभोगं कर्मणामनसागिरा ॥ पश्चात्साधुत्वो
नस्यागतो सेनुभूतार्थयोगोऽनुरागस्मृतिः पूर्वमनुभवभावितसंस्कारोद्बोधनिबंधनाकस्य भवेत् ॥ नह्यन्येन
दृष्टं वस्तु मन्यस्मृत्युपसंधत्ते ॥ तथा कः स्वप्नज्ञानस्य कारकः नहीं क्रियाणामनुपरतव्यापाराणां तत्का
रकत्वे तथाहमेवाभिजनत्वादिसंपन्न इत्येवं विधोभिसंधानं मम यः के स्य भवति स्थिरात्मवति
रिक्तस्य तथा शब्दस्पर्शादिविषयोपभोगासिद्धं तथ्यमनुयोगं मनोवाक्कायैः कः कुर्यात्तस्मादपि बुद्धी
क्रियावति रिक्त आत्मा स्थितः ॥ उपासनाविशेषविध्यर्थं संसारस्वरूपं विशदयन्नाह ॥ संसारधर्म
तिः कर्मफलमश्निन्वते निवा ॥ विप्लुतः सिद्धमात्मानं मसिद्धोऽपि हि मन्यते ॥ योऽसौ पूर्वोक्त आ
त्माविप्लुतोऽहंकारदूषितः स स कलकर्मसु फलमश्निन्वते ति संदिग्धमेव भवति ॥ तथा ॥ सिद्धोप्यस
ता यो पि सिद्धमिव कृतार्थमिवात्मानं मन्यते ॥ किंच ॥ मम दाराः सुता मात्या अहमेषामिति स्थितिः ॥

ति

ति

ममीयमित्यभिमन्ते गविपुष्टे वपोरति हा खेदः खमवाप्नोति त्वकोपसप्जनो ह्ययं । क्रमात्परवशं याने मदीय त्वं नगक ति

ति। कथमसन्नत्वमात्मा इत्यत आह॥ तत्त्वस्मृतेरुपस्थानात्सत्त्वयोगात्परीत्यपात्॥ कर्मणः संनि
मि॰ ए॰ कर्षाच्च सत्तां योगः प्रवर्तते॥ आत्मोपस्थानात्तत्त्वस्मृतेरात्मनि निश्चलतयोपस्थानात्सत्त्वशुद्धिः योगात्के
वलसत्त्वगुणयोगात्कर्मबीजानां परित्यागात्सत्पुरुषाणां च संबंधादात्मयोगः प्रवर्तते॥ किंच॥
२६ शरीरसंतापे यस्य मनः सत्त्वस्थमीश्वरं॥ अविप्लुतमतिः सम्यक् सजातिस्मरतां मे स्यात्॥ यस्य पुनर्योगि
नो विप्लुतमतेः शरीरसंतापसमये मनः सत्त्वसंयुक्तं सम्यगेकाग्रतया ईश्वरं प्रति का प्रियते स यपु
पासना प्रयोगाः प्रवीणतया ज्ञानं नाधिगच्छति तर्हि विशिष्टसंस्कारपाटववशेन जातं पुनरनुभूत
कृमिकीटादि नानागर्भवासादि समुद्भूतदुःखस्मारत्वे प्राप्नुयात् स्मरणेन च जातो हेयम् हि केष्वकारिणि
23 योगे प्रवर्तते॥ यतः संस्कारस्तया पूर्वजातिं न स्मरति तस्यका गतिरित्याह॥ यथा हि भरतो वैराग्यवर्णीय
मानन सुनुम॥ नानारूपाणि कुर्वाणस्तथात्मा कर्मजान्तनुः॥ भरतो नवःसय पाराभावुणादिना ना
रूपाणि कुर्वाणः सितासितपीतादि विविधरूपैरात्मनस्तनुं बधाति इति तथैवात्मा तत्तत्कर्मफलोपभोगयोग्यं कुब्ज एम
वामनादि नानारूपाणि कर्मनिमित्तानि कलेवराणि आदत्ते॥ किंच॥ कालकर्मवशेनैव बीजानां तत्तत्रैव मनुष्य एव च॥ २६
गर्भस्य वैकृतं दृष्टमंगहीनादि जन्मतः॥ न केवलं कर्मैव कुब्जवामनत्वादिनिमित्तं किंतु कालकर्मणि

आपधारणं ॥ विषयेंद्रियसंरोधस्संभाल स्यविवर्जनं ॥ शरीरपरिसंख्यानं जन्मादिदोषदर्शनं ॥ नी
रजस्तमतास ... लघुवृत्तिनिस्पृहतानाशमः ॥ एतैस्साधैः संयुक्तः सन्ब्रह्मयोग्यमतीभवेत् ॥ विद्यार्थिभ
चाप्यसेवा वेदान्तादिषु पातञ्जलादियोगशास्त्रार्थेषु च विवेकित्वं तत्प्रतिपादितध्यानादिकर्म
णा मनुष्याणां सत्सु संसंगः ॥ प्रियहितवचनत्वं ललनालोकनालंभयोः परित्यागः सर्वभूतेष्वा
त्मदर्शनं परिग्रहत्यागो ... निरोधस्तद्वीनिद्राभंगजीर्णकालापधारणं तथा शब्दस्पर्शा
दिविषयेषु श्रोत्रादीन्द्रियाणां प्रवृत्तिनिरोधस्तद्वीनिद्रानुकारिणी आलस्यमनुत्साहस्त
यो विशेषेण त्यागः शरीरकस्य परिसंख्यानमस्थिरताशुचित्वादिदोषानुसंधानं तथा सक
लगमनादिप्रवृत्तिषु सूक्ष्मप्राणिवधादिदोषपरामर्शस्तथा रजस्तमोविधुरता प्राणायामा
दिभिर्भवशुद्धिः निस्पृहता विषयानभिलाषः ॥ शमो बाह्यान्तःकरणसंयमः ॥ एतेषां चा
भ्यासनादिभिरुपायैः सम्यक्प्रवृत्तः केवलमावमुक्तो ब्रह्मोपासनेनामतीभवेन्मुक्तोभव

मि.रा. २२ हेतुभूता दृष्टादृष्टत हिहठुकाप्यकरहृष्टहेतूपनिपातेन प्रतिबंधरीति ॥ मोक्षमार्गमाह ॥ अनंता
रश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि ॥ सितासिताः कद्रुनीलाः कपिलाः पीतलोहिताः ॥ ऊर्ध्वमेकस्थि
तस्तेषां यो भित्वा सूर्यमंडलं ॥ ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिं ॥ योसौ हृदि प्रदीपवत्स्थि
तो जीवस्तस्यानंतरश्मयो नाड्यः सुखदुःखहेतुभूता इह सप्तति सहस्राणीत्यादिनोक्ताः ॥ सितासितकद्रु
नीलादिरूपाः सर्वतः स्थितास्तासामेका रश्मिरूर्ध्वमेव स्थिता योसौ मार्तंडमंडलं निर्भिद्य हिरण्यगर्भ
निलयं याति क्रम्य वर्तते तेन जीवः परां गतिं पुनरावृत्तिलक्षणां प्राप्नोति ॥ स्वर्गमार्गमाह ॥ यदस्या
24 न्यद्रश्मिशतमूर्ध्वमेव व्यवस्थितम् ॥ तेन देवशरीराणि सधामानि प्रपद्यते ॥ यदस्यात्मनो
मुक्तिमार्गभूतानूर्ध्वमेतन्यद्रश्मिशतमूर्ध्वकारमेवत्मव स्थितं तेन सुरशरीराणि तैजसानि सु
खैकभोगाधिकरणानि सधामानि कनकरजतरत्नरचितामरपुरवरसहितानि प्रपद्यते ॥
संसारमार्गमाह ॥ ये नैकरूपाश्चाधस्ताद्रश्मयोस्य मृदुप्रभाः ॥ इह कर्मोपभोगाय तैः संसरति सो एम
वशः ॥ ये तु जसा स्याधस्ताद्रश्मयो मृदुप्रभास्तैरिह फलोपभोगार्थं संसारे संसरति अवशः स्वकृतकर्म २२

स्वकारणबीजरोपोमात्रदोषश्चेति इदमेतत्सहकारिकारणमेतेनदृष्टादृष्टरूपेणकारणकलापेनगर्भ
स्यांगहीनत्वादिविकारोजन्मतआरभ्यानियतकालोदृष्टः॥ ननुप्राकृतिकप्रलयावसरेमहदाद्य
खिलविकारविनाशेकर्म्मणोनाशात्कथंतन्निबंधनःप्रत्ययमपि उपरिअहंकारेपाशंक्याह॥ अहंकारे
णमनसाण्यात्कर्म्मफलेनच॥ शरीरेणचनात्माप्यनुत्तपूर्वककथंचनः॥ मनोहंकारोऽसिद्धौगतिः
संसरणहेतुभूतोशेषराशिकः कर्म्मफलंधर्म्माधर्म्मरूपंशरीरंलिंगात्मकंएतैरहंकारादिभिरयमात्मा
कदाचिदपिनविमुच्यतेयावन्मोक्षः॥ ननुप्रतिनियतकर्म्मणांजीवानांप्रतिनियतकालमेवोपरतिर्दृ
ष्टः॥ ननुनःसंग्रामादौयुगपदकालेप्राणसंक्षयपरितापशंक्याह॥ दवदीपाधारस्नेहयोगाद्यथादीपस्य
संस्थितिः॥ विक्रियापिचदृष्टैवमकालेप्राणसंक्षयः॥ यथाहिखलुतैलक्षिप्तानेकवर्तिवर्त्तिनीनां
नानाज्वालानांयुगपत्स्थितिस्तासांचास्थितानांपटुतरपोद्भूयमानपवनाहतिरूपविपत्तिहेतुनि
पातयौगपद्याद्युगपदुत्पत्तिर्यथाभवति॥ तथैवरथिसारथिवाजिकुंजरादिजीवानांयुद्धाख्यो
पपत्तिहेतुयौगपद्यादकालेपिप्राणपरिहारोनानुपपन्नः॥ एतदुक्तंभवति। प्रतिनियतकालविपत्ते

रणगुणत्वादृत्तो भोक्तिकदेहातिरिक्तः स्थैर्यतस्मादिसमवायमभ्युपगीकर्तव्यः ॥ सत्यानृते असिद्धे अयोहित
मि॰रा॰ प्राप्तिः सुखदुःखे चामुष्मिके तथाशुभकर्मानुष्ठानमशुभकर्मपरित्यागं तेऽस्य स्थानं नियते देहाति
२८ रिक्तात्मानुमानं ॥ निमित्तं भूकंपादिशाकुनज्ञानं पिंगलादिपतत्रिचेष्टालिंगकं ज्ञानं ग्रहाः सूर्यादि
यस्तत्संयोगजैः फलैः तारा च भिन्नादिव्यतिरिक्तानि ज्योतीषि नक्षत्राण्यश्वयुक्प्रभृतीनि ते
षां संचारैः शुभाशुभफलद्योतने जाग्रदवस्थाजन्मेऽस्य सह छिद्रादिमाददर्शने स्वप्ना स्वप्नजैः ख
25 रवराहयुक्तरथारोहणादिज्ञाने तथा काशादिष्वस्य जीवोपभोगार्थत्वात् स्वप्ने तथा मन्त्रसाध्या
पुण्यापुण्यां हृदयान्माद्देहेनुपपद्यमानयात्तथा मन्त्रौषधफलैः प्रेता पूर्वकैः सुदुष्कर्माद्यैः साक्षात्स
रपरयावा देहेनुपपद्यमाने वैद्यमानं हेतुनयो वित्तं जानीत ॥ किंच ॥ अहंकारस्मृतिर्धीरिच्छा द्वेषो बुद्धिः
सुखं धृतिः ॥ इंद्रियांतरसंचार इच्छाधारणं जीविता ॥ स्वर्गस्वप्नस्वभावानां प्रेरणं मनसो गतिः ॥ निमेषः राम
श्चेतना यत्न आदानं पांचभौतिकम् ॥ यत एतानि लिंगानि दृश्यंते परमात्मनः ॥ तस्मादस्ति परो देहा २८
दात्मा सर्वग ईश्वरः ॥ अहं कृतिरहंकारः स्मृतिः प्राग्भवीयानुभवभावितसंस्कारोद्बोधनिबंधना स्मृतिप

परतंत्रः ॥ भूतचैतन्यवादिपक्षं परिजिहीर्षुराह ॥ वेदैः शास्त्रैः सद्विज्ञानैर्जन्मना मरणेन च ॥ आत्मनित्यता
तथाप्यात्मा सत्येन ह्यन्यः तेन च ॥ श्रेयसः सुखदुःखाभ्यां कर्मभिश्च शुभाशुभैः ॥ निमित्तशकुनज्ञान
ग्रहसंयोगजैः फलैः ॥ ताराणां ऋक्षसंचारैर्जागरैः स्वप्नजैरपि ॥ आकाशपवनज्योतिर्जलभूतिमि
रैस्तथा ॥ मन्वंतरैर्युगग्रासैर्मंत्रौषधफलैरपि ॥ विद्यात्मानं तु मानवैः प्रमाणं कारणं जगतस्तथा ॥
वेदैः स एष नेति नेत्यात्मेति अस्थूलमनण्वह्रस्वमपाणिपादरित्यादिभिः शास्त्रैश्च मीमांसान्वीक्षिक्या
दिभिः विज्ञानैश्च ममेदं शरीरमित्यादिदेहव्यतिरिक्तात्मरूपानुभवैस्तथा जन्ममरणाभ्यां जन्मांतरानु
ष्ठितधर्माधर्मनियताभ्यां देहादिव्यतिरिक्तात्मानुमानं आजन्मांतरगतकर्मानुष्ठाननियत
पातस्यापतनागमनाभ्यां ज्ञाने वा संपत्ताधारनियताभ्यामपि भौतिकदेहातिरिक्तात्मानुमानं
॥ न हि देहस्य चैतन्यादिसमवायः संभवति यतः कारणगुणप्रक्रमेण कार्यद्रव्ये वैशेषिके गु
णारंभदृष्टे न च कारणभूतेषु पार्थिवपरमाणुषु चैतन्यादिसमवायः संभवति तदारब्धस्तंभकुं
भादिभौतिकेष्वनुपलंभात् ॥ न च मदशक्तिवद्गुडकादिद्रव्यांतरसंयोगरीतिवाच्यं ॥ शक्तेः साध्या

मि॰रा॰
२९

ंद्रियाणि श्रोत्रादीनि सार्थानि शब्दादिविषयसहितानि मनः कर्मेंद्रियाणि वागादीनि तथा
हंकारो बुद्धिश्च निश्चयात्मिका पृथिव्यादीनि पंचभूतानि अव्यक्तं प्रकृतिरित्येतत्क्षेत्रमस्य
क्षेत्रस्य योसावीश्वरः सर्वगतो तत एव सद्रूपः प्रमाणं तत्राप्यात्मत्वादेतस्य दृष्ट प्रतीति कर्ता
सेंद्रसद्रूपो भावात्मा क्षेत्रज्ञ इति निगद्यते ॥ बुध्यादीनां तत्त्वानां निर्माह ॥ बुद्धेरुत्पत्तिरव्यक्तान्मनतो
हंकारसंभवः ॥ तन्मात्रादीन्यहंकारादेकोत्तरगुणानि च ॥ सत्वादिगुणसाम्यमव्यक्तं ततस्त्रिगु
णात्मा बुद्धेस्तत्त्वस्तस्मात् वैकारिकस्तैजसो भूतादिरिति त्रिविधोहंकार उत्पद्यते ॥ तन्मा
त्रादीनि शब्दादीनि तन्मात्रानाम शब्दतादिसंस्तकादहंकाराद्वैकारिकात्तैजसाभ्यां बुद्धिकर्मेंद्रियाणि
भूतानि ॥ गुणानाह पंचाह ॥ शब्दस्पर्शश्च रूपं च रसो गंधश्च सद्गुणाः ॥ तोयस्याग्नेस्तथैषां संत
सिन्नेवलीयते ॥ तेषां गुणानादिपंचम्बानामेकोत्तरवृद्धया पंचशब्दादयोगुणा वेदितव्याः ॥ एषां बु
ध्यादिविकाराणां मध्ये यो यस्मात्प्रकृत्या देवस्थनन्तः स तस्मिन्नेव स्वरूपेण प्रलयकाले प्र
लीयते ॥ प्रकरणार्थमुपसंहरन्नाह ॥ यथात्मानं स्वजन्मान्नानातथा वः कथितो मया ॥ विपाकाः

नादिभिश्चरसुखमैहिकं॥ एतैर्धैर्यमिंद्रियांतरेण दृष्टेर्थ इंद्रियांतरस्य संचारो यमहमद्राक्षं
तमहं स्पृशामीत्येवमनुसंधानरूपइंद्रियांतरसंचारः॥ अत्र हृत्यपरपतनं चैतन्यानां स्वरूपेण
लिंगत्वं पूर्वश्लोकेनुगमनसंभवचनादिहेतुत्वं पार्थिकं लिंगत्वं भिन्नयोनरूपं तत्र आधार
एणं शरीरस्य जीवितं प्राणधारणं स्वर्गो नियतं देहांतरोपभोग्यः सुखविशेषः स्वप्नः प्रसिद्धः॥
पूर्वश्लोकेनुस्वप्नस्य शुभाशुभफलद्योतकतया लिंगत्वमत्र स्वरूपेणोपयोगः रूपं भाव
नामिंद्रियादीनां प्रेरणं गतिश्चेतनाधिष्ठानं व्याप्तानि मेषः अस्ति इत्युत्पा पंचभूतानामु
पादानं यस्मादेतानि लिंगानि भूतेषु अनुपपन्नानि सामान्यात्परं परमात्मनो बो
तकानि दृश्यंते तस्मादस्ति देहातिरिक्तात्मा सर्वग ईश्वर इति सिद्धं॥ क्षेत्रस्वरूपमाह॥
बुद्धींद्रियाणि सार्वाणि मनः कर्मेंद्रियाणि च॥ अहंकारश्च बुद्धिश्च पृथिव्यादीनि चैव हि॥
अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रस्येह निगद्यते॥ ईश्वरः सर्वभूतस्थः सन्नसन्सदसन्मयः॥ बु

प्रतिसंचरैः ऽखिलाध्यापकमलयाद विदितवेदस्तस्यापरिचितज्ञानाः कथमिवाग्निहोत्रादिकं कर्मक
मि·ए· रिष्यति । कथं न एवं चाहृत कर्म्मीणाः स्वर्गमार्गमधिरोहन्तीत्यत आह ॥ तत्राष्टाशीतिसहस्राणि मुनयो
गृहमेधिनः ॥ पुनरावर्त्तिनो बीजभूता धर्म्मप्रवर्त्तकाः ॥ तत्र पितृयाणे अष्टाशीतिसहस्रसंख्यामुनयोग
३ हस्थाश्रमिणः पुनरावृत्तिधर्माणः स्वर्गार्थो वेदस्योपदेशकस्तयाधर्मतन्तु प्रादुर्भावबीजभूताः संतोग्नि
होत्रादिधर्म्मप्रवर्त्तकाः । अतोन प्राग्दिनदोषसमाश्रयः ॥ किंच ॥ सप्तर्षिनागवीथ्युत्तरे वै लोकं स
मोश्रिताः ॥ तावन्त एव मुनयः सर्वारंभविवर्जिताः ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण संगत्यागेन मेधया ॥ तत्रगत्वा
27 वतिष्ठन्ते ॥ यावदाभूतसंप्लवं ॥ सप्तर्षयः प्रसिद्धाः ॥ नागवीथ्याः दक्षिणे पथ सरंतराले तावन्त एवाष्टा
शीतिसहस्रसंख्या मुनयः सर्वारंभविवर्जिताः केवलध्याननिष्ठास्तपोब्रह्मचर्ययुक्ताः संगत्यागि
नोर्ध्वलोकं समाश्रिताः ॥ आभूतसंप्लवं प्राकृतप्रलयपर्यंतमवतिष्ठन्ते तत्रस्थितास्ते च सावाध्या
मे मिकधर्माणां प्रवर्तकाः ॥ कथंभूतास्ते मुनय इत्यत आह ॥ यतो वेदाः पुराणानि विद्योपनिषदस्तथा ॥ एम
श्लोकाः सूत्राणि भाष्याणि यच्च किंचन वाङ्मयं ॥ यतो हि विभावादपि मुनिसमूहाच्च तारो वेदाः पुराणं ३

त्रिप्रकाराणां कर्मणामीश्वरोपि सन् ॥ सत्वं रजस्तम इत्येवं कीर्त्तिताः ॥ रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवद्भ्राम्यते स
दा ॥ अनादिरादिमांश्चैव स एव पुरुषः परः ॥ लिंगेन्द्रियग्राह्यरूपः सविकार उदाहृतः ॥ मानसादि त्रिप्रका
रकर्मणां विपाकोदीश्वरोपि सन्नात्मानं सृजतीति यथा युष्माकं कथितः ॥ सत्वादयश्च गुणास्तस्यैवावि
षयाविष्टः संकीर्त्तितास्तथा स एव रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवदिह संसारे भ्राम्यतीत्यपि कथितः स ए
वानादिः परमपुरुषः शरीरग्रहणेनादिमान् कुब्जवामनत्वादिविकारसहितस्तथा स्थूलाकारतया प्र
रणैर्लिंगेन्द्रियैश्च ग्राह्यरूप उदाहृतः ॥ अथ मार्गमाह ॥ पितृयानोजवीथ्याश्च यदगस्त्यस्य चा
न्तरम् ॥ तेनाग्निहोत्रिणो यान्ति स्वर्गकामा दिवं प्रति ॥ अजवीथ्यगस्त्यमार्गः तस्यागस्त्यस्य च यदन्तरं सो
पितृयानः स्वर्गमार्गः तेनाग्निहोत्रिणः स्वर्गकामाः स्वर्गमाप्नुवंति ॥ किंच ॥ प्रवृत्तदानपराः सम्यगिष्टिभिश्च
गुणैर्युताः ॥ तेपि तेनैव मार्गेण सत्यव्रतपरायणाः ॥ ये च दानादिसत्कर्मपराः सम्यगारंभरहिताः त
थाष्टाभिरात्मगुणैर्दयाक्षान्तिरनसूयाशौचमनायासो मंगलमकार्पण्यमस्पृहेत्येतैर्गौतमादिस्मृति
पादितैर्युक्ताः तथा ये च सत्यवादिनस्तेपि तेनैव पितृयानेन सुरसदनमाप्नुवंति ॥ ननु नैमित्तिकादि

गि॰
३१

आत्मानं विंदंति लभंते प्राप्नुवंति॥ अर्चिमार्गमाह॥ क्रमात्ते संभवंत्यर्चिरहः शुक्लं तथोत्तरं॥ अथ
नं देवलोकं च सवितारं सविद्युतं॥ ततस्तान्सुरूपोभ्येत्य मानसो ब्रह्मलौकिकान्॥ करोति पुनरावृ
त्तिस्तेषामिह न विद्यते॥ ते विदितात्मानः क्रमादग्न्याद्यभिमानिदेवतास्थानेषु विश्रम्य तैः प्रस्था
पितः परमपदं प्राप्नुवंति॥ अर्चिरर्चिः अहर्दिनं शुक्लं शुक्लपक्षः तथोत्तरायणं देवलोकं सुरस
द्मसवितारं सूर्यं वैद्युतं च तेजस्तानेवं क्रमादर्चिरादिस्थानंगतान्मानसः पुरुषो ब्रह्मलोकभाजः
करोति तेषामिह संसारे पुनरावृत्तिर्न विद्यते किंतु प्राकृतप्रतिसंचरावसरे समकालिंगशरीरः प

२८

रमात्मनैकीभवंति॥ पूर्वोक्तपितृयाणमाह॥ यज्ञैश्च तपसा दानैर्ये स्वर्गजितो नराः॥ धूमं निशां कृ
ष्णपक्षं दक्षिणायनमेव च॥ पितृलोकं चंद्रमसं वायुं वृष्टिं जलं महीं॥ क्रमात्ते संभवंतीह पुनरेव
व्रजंति च॥ एतद्येन विजानाति मार्गौ द्वितयमात्मवान्॥ देहात्मकः पतंगो वा भवेत्कीटोथवा क्रमैः॥ एम
॥ ये पुनर्विहितैर्यज्ञदानतपोभिः स्वर्गफलभोक्तारस्ते क्रमाद्धूमादि चंद्रपर्यंत पदार्थाभिमानिनी
र्देवताः प्राप्य पुनरेव वायुवृष्टिजलभूमीः प्राप्य व्रीह्याद्यन्नरूपेण शुक्रत्वमवाप्य संसारिणो ३१

गवितोपनिषदश्च नित्यभूतारण्याध्येतृपरंपरयाग्रवृतात्मन्यान्यो कारेतिहासात्मकाः॥ सूत्राणि च शब्दा
नुशासनमीमांसागोचराणि भाष्याणि वसूत्र॥ व्याख्यानरूपाणि परस्परदोषविद्याहिकविद्याप्रेत्यदपि
यत्र कारणमकृतं तत्प्रतिपादितं मुनयो धर्मप्रवर्तकाः॥ एवं सति वेदस्यापि नानित्यतादोषप्रसंगः॥ ततः
किमित्याह॥ वेदानुवचनं यज्ञो ब्रह्मचर्यं तपो दमः॥ श्रद्धोपवासः स्वातंत्र्यमात्मनो ज्ञानहेतवः॥ वेदस्य
नित्यत्वे सति तस्यात्मा एव तस्य हेतुरनुवचनादयः सर्वेषु आपादनद्वारेण ज्ञानसहितं वरिमुप
पन्नं भवति॥ किं च सर्वमात्मभोविजिज्ञासुः समस्तैरेवमेव तु॥ दृष्टव्यस्तत्र प्रथमं तावच्छ्रोतव्यश्च द्विजातिभिः
॥ तमेतमेवं विदंति यं वेदवचनेन कामाश्रिताः॥ उपासते द्विजाः सत्यमङ्गपरमायुताः॥ यस्मान्नित्यतया प्र
माणभूतो वेदस्तस्माद्वाक्यमार्गेण सकलानामपि भिन्नानां प्रकारं जिज्ञासितव्य स एवं प्रकारं दर्शयति
हि ज्ञानिभिर्दृष्टः स्वोपरोतीकमतभिक्षत्रो पायं दर्शयति॥ श्रोतव्यो मंतव्य इति प्रथमतो वेदांतश्रवणेन नि
र्णीतव्यस्तदनंतरं मंतव्यो युक्तिभिर्विचारयितव्यस्ततो ध्यानेनापरोक्षीभवति॥ ये हि ज्ञातयो॰ निराग्रहः
श्च उपयुक्ताः सन्तो निर्जनप्रदेशमाश्रिताः॥ एवमुक्तेन मार्गेणात्मानं सत्यं परमार्थभूतमुपासते ते

तव्यः तत्र च हृदि स्वात्मानं मनोगोचरतया धारयेत् तथा धारणां च धारयेद् आरण्यस्य पंचजान्वयश्रम
णेन [illegible] छोटिकादानकालो मात्रा ताभिः पंचदशमात्राभिरधमः प्राणायामः त्रिंशता मध्यमः पंचच
शि॰ए॰ त्वारिंशता उत्तमः ॥ २ ॥ एवं प्राणायामत्रयात्मिकैकधारणा नास्ति हठयोगशब्दवाच्या लाधारयेद्य
२२ थोक्तमन्यत्र सव्यान्स छोटिकां दद्यात् एवं जानुमंडले मात्राभिः पंचदशभिः प्राणायामोऽधमः स्मृतः
मध्यमो द्विगुणः [illegible] त्रिगुणो धारणा तेषां त्रिभिस्त्रिभिः स्मृता एकैकालाभियोगस्तथैवचेति ॥ धा
रणाभ्यसतो योगाभ्यासप्रयोजनमाह ॥ अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोत्रज्ञता तथा ॥ निजं शरीरमु
२३ त्सृज्य परकायप्रवेशनं ॥ अर्थानां छंदतः सृष्टिर्योगसिद्धेस्तु लक्षणं ॥ हि [illegible] योगेस्फुज [illegible] मम
[illegible] ॥ अणिमप्राप्त्या परैर्दृश्यत्वमंतर्धानं स्मृतिरतीतादिविषया [illegible] मनोवादेरिवस्मर
णं । कान्तिः कमनीयता दृष्टिः अतीतानागतविप्रकृष्टवस्तुदर्शनं श्रोत्रज्ञता अतिदूरस्य [illegible] शब्द सम
[illegible] तया श्रोत्रपथमनासेदुषां [illegible] ज्ञातृता । निजशरीरत्यागेन परशरीरप्रवेशनं [illegible] ३२
[illegible] लक्षणं लिंगं ॥ नैव दर्शनं द्वैत प्रयोजनं किंतु ॥ सि

योनिं व्रजंति ॥ एतन्मार्गद्वयाप्रवृत्तो यो न विजानाति मार्गद्वयोपायभूतं धर्मानुष्ठानं न करोति सोऽदंदश
कृमिकीटो वा भवेत् ॥ उपासनाप्रकारमाह ॥ ऊर्ध्वस्योत्तानचरणः सव्ये न्यस्येतक
को भुजंगः शलभः न्नास्यमुखं विष्टभ्य चोरसा ॥ निमीलिताक्षः सत्वस्थो दंतैर्दंतान्नसंस्पृशन् ॥ तालु
रं उत्तानं किंचि सुनिश्चलः ॥ सन्निरुध्येंद्रियग्रामं नातिनीचोच्छ्रितासनः ॥ द्विगुणं त्रि
स्था चलजिह्वश्च संवृतास्यः सुनिश्चलः ॥ ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत्प्रभुः ॥ धारयेत्तत्र चात्मानं धा
गुणं वापि प्राणायाममनुक्रमात् ॥ चरणौ यस्य स तथोक्तो बद्धपद्मासनः ॥ तथोत्ताने सव्ये दक्षिण
रणां धारयेद्बुधः ॥ ऊर्ध्वस्य उत्तानौ चरणौ विष्टभ्य स्तंभयित्वा तथा निमीलिताक्षः सत्वस्थः का
मुत्तानमास्यमुखं च किंचिदुन्नाम्योरसा च तथा तालुनि स्थिताऽचलजिह्वा यस्य स तथोक्तः ॥ त
मःक्रोधादिरहितो दंतैर्दंतान् संस्पर्शयन् तथा सम्यगिंद्रियसमूहं विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य नातिनी
चासंवृतास्यः पिहिताननः सुनिश्चलो निष्कंपः तथा चित्तविक्षेपो न भवति तथोपविष्टः सन् द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राणाया
चासनो नात्युच्छ्रितासनो यथा चित्तविक्षेपो न भवति योगिना योऽसौ हृदये दीपवदप्रकंपः प्रभुः स्थितोऽसौ ध्या
मामथ्या सम्यक्क्रमेण ततो वशीकृतपवनेन योगिना

शोकासूयावमानेर्ष्यामात्सर्यादिमयस्तथा ५ मानसोपि द्विजश्रेष्ठ तापो भवति नैकधा ॥ इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो
वि॰पु॰ ह्याध्यात्मिकः स्मृतः ६ मृगपक्षिमनुष्याद्यैः पिशाचोरगराक्षसैः ॥ सरीसृपाद्यैश्च नृणां जन्यते चाधिभौ
तिकः ७ शीतोष्णवातवर्षांबुवैद्युतादिसमुद्भवः ॥ तापो द्विजवरश्रेष्ठ कथ्यते चाधिदैविकः ८ गर्भजन्म
३२ जराज्ञानमृत्युनारकजं तथा ॥ दुःखं सहस्रशो भेदैर्भिद्यते मुनिसत्तम ९ सुकुमारतनुर्गर्भे जंतुर्बहुमलावृ
तः ॥ उल्बसंवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः १० अत्यम्लकटुतीक्ष्णोष्णलवणैर्मातृभोजनैः ॥ अतिता
पिभिरत्यर्थं वर्द्धमानातिवेदनः ११ प्रसारणाकुंचनादौ नांगानां प्रभुरात्मनः ॥ शकृन्मूत्रमहापंकशायी सर्व
30 त्र पीडितः १२ निरुच्छ्वासः सचैतन्यः स्मरन्जन्मशतान्यथा ॥ आस्ते गर्भेतिदुःखेन निजकर्मनिबंधनः
१३ अधोमुखो वै क्रियते प्रबलैः सूतिमारुतैः ॥ क्लेशान्निःक्रांतिमाप्नोति जठरान्मातुरातुरः १४ मूर्छाम
वाप्य महतीं संस्पृष्टो बाह्यवायुना ॥ विज्ञानभ्रंशमाप्नोति जातश्च मुनिसत्तम १५ कंटकैरिव तुन्नांगः क्र राम
कचैरिव दारितः ॥ पूतिव्रणान्निपतितो धरण्यां कृमिको यथा १६ कंडूयने वाप्यशक्तः परिवर्त्तेप्यनी ३२
श्वरः ॥ स्नानपानादिकाहारमवाप्नोति परेच्छया १७ अशुचिःस्रस्तरे सुप्तः कीटदंशादिभिस्तथा ॥ भक्ष

द्वेषोगेत्यजं देहं मम्रतत्त्वाय कल्पते ॥ ब्रह्मत्वमाप्नुयेच भवति ॥ पन्हनाय संभवे सत्वशुद्ध्युपायांतरमाह ॥ अ
थवाप्यथ्यसन्नेदं स्मालके मलं तेवसन् ॥ अथा चिन्तारी मितभुक्परं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ अथवा भक्तिकाम्य
निषिद्धकर्मत्याग मंवेद्भ्यसनशीलो ॥ चित्तमिताशनोपारि तमत्व शुद्धिरात्मोपासनेन परां
मुक्तिलक्षणां सिद्धिं प्राप्नोति ॥ किंच ॥ न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोतिथिप्रियः ॥ श्राद्धकृत्सत्यवा
दीच गृहस्थोपि विमुच्यते ॥ सत्प्रतिग्रहादिमा न्यायेनोपार्जितधनोतिथिपूजातत्परो नियमनैमित्तिकश्राद्धानु
ष्ठाननिरतः सत्यवदनशीलः सन्नात्मतत्त्वध्याननिरतो गृहस्थोपि हि यस्मान्मुक्तिमवाप्नोति तस्मान्न
केवलमैहिकपारिव्राज्यपरं हि एव मुक्तिसाधनम् ॥ इति याज्ञवल्क्यमिताक्षरा अध्यात्मप्रकरणं ॥ ॥
ग ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ आध्यात्मिकादि मैत्रेय ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः ॥ उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम्
॥ आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानसस्तथा ॥ शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयतां च सः ॥ ॥ शिरोरोगप्र
तिश्यायज्वरशूलभगंदरैः ॥ गुल्मार्शःश्वासश्वयथुच्छर्दिभिरनेकधा ॥ तथाक्षिरोगातीसारकुष्ठाद्या गग
मयसंज्ञकैः ॥ भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि ॥ कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः ॥ शोका

वि.पु. दीभवछ्रोत्रनेत्रः स्रवल्लीलाविलाननः २९ अनायत्तैः समस्तैश्च करणैर्मरणोन्मुखः ॥ तत्क्षणेप्यनु
३४ भूतानामस्मर्त्ताखिलवस्तुनाम् ३० सकृदुच्चरिते वाक्ये समुद्भूतमहाश्रमः ॥ श्वासकासमहायाससमुद्
भूतप्रजागरः ३१ अन्येनोत्थाप्यतेन्येन तथा संवेश्यते जरी ॥ भृत्यात्मपुत्रदाराणामपमानपराहतः ३२ प्रक्षी
णाखिलशौचश्च विहाराहारसस्पृहः ॥ हास्यः परिजनस्यापि निर्विण्णाशेषबान्धवः ३३ अनुभूतमिवान्य
स्मिन्जन्मन्यात्मविचेष्टितम् ॥ संस्मरन्यौवने दीर्घं निःश्वासित्यतितापितः ३४ एवमादीनि दुःखानि जरायाम
नुभूय वै ॥ मरणे यानि दुःखानि प्राप्नोति शृणु तान्यपि ३५ श्लथग्रीवांघ्रिहस्तोथ व्याप्तो वेपथुना भृशं
मुहुर्ग्लानिपरश्चैव मुहुर्ज्ञानलवान्वितः ३६ हिरण्यधान्यतनयभार्याभृत्यगृहादिषु ॥ एते कथं भवि
३२ ष्यंतीत्यतीव ममताकुलः ३७ मर्मभिद्भिर्महारोगैः क्रकचैरिव दारुणैः ॥ शरैरिवान्तकस्योग्रैश्छिद्यमाना
स्थिबंधनः ३८ विवर्त्तमानताराक्षी हस्तपादं मुहुः क्षिपन् ॥ संशुष्यमाणताल्वोष्ठकंठो घुरुघुरायते ३९
निरुद्धकंठदोषाद्धेरुदानः श्वासपीडितः ॥ तापेन महता व्याप्तस्तृषावार्त्तस्तथा क्षुधा ४० क्लेशादुत्क्रां एम
तिमाप्नोति याम्यकिंकरपीडितः ॥ ततश्च यातनादेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ४१ एतान्यन्यानि चोग्राणि दुःखा ३४
नि मरणे नृणां ॥ शृणुष्व नरके यानि प्राप्यन्ते पुरुषैर्मृतैः ४२ याम्यकिंकरपाशादिग्रहणं दंडताडनं ॥ यम

माणोपि नैवेषां समर्थो विनिवारणे १९ जन्मदुःखान्यनेकानि जन्मनोनंतराणि च ॥ बालभावे यदाप्नो
ति आधिभौमादिकानि च ॥ २० अज्ञानतमसाछन्नो मूढांतःकरणो नरः ॥ न जानाति कुतः कोहं क्वा
हं गंता किमात्मकः २१ केन बंधेन बद्धोहं कारणं किमकारणम् ॥ किं कार्यं किमकार्यं वा किं वाच्यं
किं च नोच्यते २२ को धर्म्मः कश्च वै धर्म्मः कस्मिन्वर्त्तेत वा कथं ॥ किं कर्तव्यमकर्त्तव्यं किं वा किं गुणा
दोषवत् २३ एवं पशुसमैर्मूढैरज्ञानप्रभवं महत् ॥ अवाप्यते नरैर्दुःखं शिश्नोदरपरायणैः २४ अज्ञा
नं तामसो भावः कार्यारंभप्रवृत्तयः ॥ अज्ञानिनां प्रवर्त्तंते कर्म्मलोपास्ततो द्विज २५ नरकं कर्म्म
णां लोपात्फलमाहुर्महर्षयः ॥ तस्मादज्ञानिनां दुःखमिह वामुत्र चोत्तमम् २६ जराजर्जरदेहश्च
शिथिलावयवः पुमान् ॥ विगलच्छीर्णदशनो वलीस्नायुःशिरावृतः २७ दूरप्रनष्टनयनो व्योमां
तर्गततारकः ॥ नासाविवरनिर्यातरोमपुंजश्चलद्वपुः २८ प्रकटीभूतसर्वास्थिर्नतपृष्ठास्थिसंह
तिः ॥ उत्सन्नजठराग्नित्वादल्पाहारोल्पचेष्टितः २९ चंक्रमणोत्थानशयनासनचेष्टितः ॥ सं

ति

ना २

विसवे सुखेवापि कर्मकृत्वा निवेदयेत् ॥ यामसुः फलस्पृहा त्यक्त्वा कर्मकिं यतेन भिः । योगः संप्राप्यते ज्ञानं योगो धर्मस्य लक्षणं ॥ योग
विसवे सुखेवापि कर्मकृत्वा निवेदयेत् ॥ यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥ यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणं
परं त योनिस्तस्मा द्युक्तः सदा भवेत् ॥ यत्करोषि यदश्नासि
विमुक्तिप्राप्तये प्राप्यासौ तत्कृत्सुखं नृणाम ५३ तदसंप्राप्तिविधः स्याः पिंडः स्वजातस्य पंडितैः ॥ गर्भजन्मजराद्येषु
विषु
स्थानेषु प्रभविष्यतः ५४ निरस्तातिशयाह्लादसुखभावैकलक्षणम् ॥ भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकांतात्यंतिकी मता
३५
ता ५५ तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्तव्यः पंडितैर्नरैः ॥ तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानं च कर्म चोक्तं महामुने ५६ आगमोत्थं
विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यते ॥ शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजं ५७ अंधं तम इवाज्ञानं दीपवच्चेंद्रियोद्भ
वम् ॥ यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे विवेकजम् ५८ मनुरप्याह वेदार्थं स्मृत्वा यन्मुनिसत्तम ॥ तदेतच्छ्रूय
तामत्र संबंधे गदतो मम ५९ द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ॥ शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिग
च्छति ६० द्वे विद्ये वेदितव्ये वै इति चाथर्वणी श्रुतिः ॥ परया त्वक्षरप्राप्तिरृग्वेदादिमयापरा ६१ यत्तदव्य २
32 क्तमजरमचिंत्यमजमव्ययं ॥ अनिर्देश्यमरूपं च पाणिपादाद्यसंयुतं ६२ विभुं सर्वगतं नित्यं भूतयोनिम
कारणं ॥ व्याप्य व्याप्यं यतः सर्वं तद्वै पश्यंति सूरयः ६३ तद्ब्रह्म परमं धाम तद्ध्येयं मोक्षकांक्षिणः ॥ श्रुति
वाक्योदितं सूक्ष्मं तद्विष्णोः परमं पदम् ६४ तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः ॥ वाचको भगवच्छब्द राम
स्तस्याद्यस्याक्षयात्मनः ६५ एवं निगदितार्थस्य स तत्त्वं तस्य तत्त्वतः ॥ ज्ञायते येन तज्ज्ञानं परमं यत्र ३५
नित्यनैमित्तिकैरेवकुर्वाणो दुरितक्षयं ॥ ज्ञानं च विमलीकुर्वन्नभ्यासेनैव पालयेत् ॥ अभ्यासात्पक्व विज्ञानः कैवल्यं लभते नरः

स्पदर्शनं चोग्रमुग्रमार्गविलोकनं ४३ करंभवालुकावह्नियंत्रभंगादिभीषणैः॥ अन्ये कनेके पाच्यमानना
द्विजदुःसहा ४४ क्रकचैः पाट्यमानानां मूषायां चापि धाम्यतां॥ कुठारैः कृत्यमानानां भूमौ चापि निख
न्यतां ४५ शूलेष्वारोप्यमाणानां व्याघ्रवक्त्रे प्रवेश्यतां॥ गृध्रैः संभक्ष्यमाणानां द्वीपिभिश्चोपभुज्यतां ४६
क्वाथ्यतां तैलमध्ये च क्लिद्यतां क्षारकर्दमे॥ उच्चान्निपात्यमानानां क्षिप्यतां क्षेपयंत्रकैः ४७ नरके यानि दुःखा
नि पापहेतूद्भवानि वै॥ प्राप्यंते नारकैर्विप्र तेषां संख्या न विद्यते ४८ न केवलं द्विजश्रेष्ठ नरके दुःखपद्ध
तिः स्वर्गेपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्वृतिः ४९ पुनश्च गर्भे भवति जायते च पुनर्नरः॥ गर्भे विलीय
ते भूयो जायमानोस्तमेति च ५० म्रियते जातमात्रश्च बालभावेथ यौवने॥ मध्यमं वा वयः प्राप्य वा
र्द्धके वा ध्रुवा मृतिः ५१ यावज्जीवति तावच्च दुःखैर्नानाविधैः प्लुतः॥ तंतुकारणपक्ष्मौघैरास्ते कार्पा
ग सबीजवत् ५२ द्रव्यनाशे तथोत्पत्तौ पालने च तथा नृणाम्॥ भवंत्यनेकदुःखानि तथैवेष्टविपत्तिषु॥
यद्यत्प्रीतिकरं पुंसां वस्तु मैत्रेय जायते॥ तदेव दुःखवृक्षस्य बीजत्वमुपगच्छति ५४ कलत्रपुत्रमित्रादि
गृहक्षेत्रधनादिकैः॥ क्रियते न तथा भूरि सुखं पुंसां यथासुखं ५५ इति संसारदुःखार्कतापतापितचेतसाम्

/
मुनेश्च नीतः ८१ अतीतसर्वकरणोखिलात्मा तेनास्तितं पंङ्कुवनांतराले ॥ समस्तकल्याणगुण
वि॰पु॰ त्मको हि स्वशक्तिलेशावृतभूतसर्गः ८२ इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः संसाधिताशेषजगद्धितो
३६ सौ ॥ तेजोबलैश्वर्यमहावबोधसुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः ८३ परःपराणां सकला नयत्र
क्लेशादयः संति परावरेशे ॥ सईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपो व्यक्तस्वरूपः प्रकटस्वरूपः ८४ सर्वेश्वरः स ८
र्वदृक्सर्ववेत्ता समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः ॥ संज्ञायते येन तदस्तदोषं शुद्धं परं निर्मलमेकरू
पम् ८५ संदृश्यते वाप्यवगम्यते वा तज्ज्ञानमज्ञानमतोन्यदुक्तम् ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे षष्ठे
ंशे पंचमोध्यायः ५ श्रीपराशरउवाच ॥ स्वाध्यायसंयमाभ्यां स दृश्यते पुरुषोत्तमः ॥ तत्प्राप्तिका
33 रणं ब्रह्म तदेतदिति पठ्यते १ स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात्स्वाध्यायमामनेत् ॥ स्वाध्याययोगसं
पत्त्या परमात्मा प्रकाशते २ तदीक्षणाय स्वाध्यायश्चक्षुर्योगस्तथापरम् ॥ नमांसचक्षुषा द्र एम
ष्टुं ब्रह्मभूतः सशक्यते ३ मैत्रेयउवाच ॥ भगवंस्तमहं योगं ज्ञातुमिच्छामि तं वद ॥ ज्ञाते यत्राखि ३६
लाधारं पश्येयं परमेश्वरम् ४ श्रीपराशरउवाच ॥ यथा केशिध्वजः प्राह खांडिक्याय महात्मने

दीमयम ६९ अग्राह्यगोचरस्यापि तस्य वै ब्रह्मणो द्विज।। पूजायां भगवच्छब्दः।। शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे
ब्रह्मणि वर्त्तते ७० मैत्रेय भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे।। संभर्त्तेति तथा भर्त्ता भकारोर्थद्वयान्वितः ७१
नेता गमयिता स्रष्टा गकारार्थस्तथा मुने।। ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ७२ ज्ञानवै
राग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा।। वसंति तत्र भूतानि भूतात्मन्यखिलात्मनि ७३ स च भूतेष्वशेषे
षु वकारार्थस्ततोव्ययः।। एवमेष महाशब्दो भगवानिति सत्तम ७४ परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य ना
न्यतः।। तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः ७५ शब्दोयं नोपचारेण अन्यत्र ह्युपचारतः।।
उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम ७६ वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ७६ ज्ञानशक्ति
बलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ७७ भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः।। सर्वाणि तत्र भू
तानि वसंति परमात्मनि ७८ भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः।। खाण्डिक्यजनकायाह पृष्टः के
शिध्वजः पुरा ७९ नामव्याख्यामनंतस्य वासुदेवस्य तत्त्वतः।। भूतेषु वसते सोंतर्वसंत्यत्र च तानि यः
८० धाता विधाता जगतां वासुदेवस्ततः प्रभुः।। स सर्वभूतप्रकृतिं विकारान्गुणांश्च दोषांश्च

प्याहतस्त्वया मुने १६ न करोत्त्वं वैवाहं नवान्नः सांप्रतं भुवि ॥ त्वमेक एव तव शत्रुः खांडिक्यो यो
जितस्त्वया १७ सवाहनं त्वजाम्येष पृष्टो मोक्षरिपुर्मुने ॥ मान एव समायज्ञो यदि मां सह निष्पत्ति
वि॰पु॰ १८ आगम्य च्छित्तं तस्य दृष्टो वदिष्यति रिपुर्मम ॥ ततस्त्वाविकलेः पापो मुनि निग्रह भविष्यति १९
३२ श्रीपराशर उवाच । इत्युक्त्वा रथमारुह्य कृष्णाजिनधरो नृपः ॥ वनं जगाम यत्रास्ते खांडिक्यः सम
हारमतिः २० तमायांतं समालोक्य खांडिक्यो रिपुमात्मनः ॥ सोऽपि चक्रे धनुस्सज्यं समारोपित
कार्मुकः २१ खांडिक्य उवाच कृष्णाजिनं त्वं कवचमाबध्यास्मान्निहंस्यसि ॥ कृष्णाजिनधरो वित
34 हिं न मयि प्रहरिष्यति २२ मृगाणां वद पृष्ठेषु मूढ कृष्णाजिनं न वै किं मम ॥ येषां मया त्वया चो राम
ग्राः प्रहिताः शितसायकाः २३ सोऽहं त्वां हनिष्यामि न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ॥ आततायसि दु
र्बुद्धे मम राज्यहरो रिपुः २४ केशिध्वज उवाच खांडिक्य संशयं प्रष्टुं भवन्तमिह मागतम् ॥ न ३२
त्वां हंतुं विचार्यैतत्कोपं बाणं च मुंच वा २५ श्रीपराशर उवाच ततः स मंत्रिभिः सार्द्धमेकांते स

जनकाय पुरा योगं तथाहं कथयामि ते ५ मैत्रेय उवाच ॥ खांडिक्यः कोऽभवद्ब्रह्मन् को वा केशिध्वजोऽभ
वत् ॥ कथं तयोश्च संवादो योगसंबंधवानभूत् ६ श्रीपराशर उवाच ॥ धर्म्मध्वजो वै जनकस्तस्य पु
त्रोऽमितध्वजः ॥ कृतध्वजश्च नामासीत्सदाध्यात्मरतिर्नृपः ७ कृतध्वजस्य पुत्रोऽभूत्ख्यातः केशिध्व
जो द्विज ॥ पुत्रोऽमितध्वजस्यापि खांडिक्यो जनकोऽभवत् ८ कर्म्ममार्गेऽपि खांडिक्यः पृथिव्यामभ
वत्पती ॥ केशिध्वजोऽप्यतीवासीदात्मविद्याविशारदः ९ तावुभावपि चैवास्तां विजिगीषू पर
स्परम् ॥ केशिध्वजेन खांडिक्यः स्वराज्यादवरोपितः १० पुरोधसा मंत्रिभिश्च समवेतोऽल्पसाधनः
राज्यान्निराकृतः सोऽथ दुर्गारण्यचरोऽभवत् ११ इयाज सोऽपि सुबहून्यज्ञान्ज्ञानव्यपाश्रयः
ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया १२ एकदा वर्त्तमानस्य यागे योगविदां वरः ॥ धर्म्मधे
नुं जघानोग्रः शार्दूलो द्विजसत्तम १३ ततो राजा हतां ज्ञात्वा धेनुं व्याघ्रेण ऋत्विजः ॥ प्रायश्चित्तं
स पप्रच्छ किमत्रेति विधीयते १४ ते चोचुर्न वयं विद्मः कशेरुः पृच्छ्यतामिति ॥ कशेरुरपि तेनोक्त
स्तथैव प्राह भार्गवम् १५ शौनकं पृच्छ राजेंद्र नाहं वेद्मि स वेत्स्यति ॥ स गत्वा तमपृच्छच्च सो

चैवार्थिजनो ऽप्यर्थ्यो जितो ऽमितो मया २६ येनाहमस्य लोकस्य मया सर्वं विचेष्टितम् ॥ अनि
वि॰पु॰ ष्पन्नक्रियं चेतस्तथापि मामकं यथा २७ इत्येवं चिन्तयन्नेव संसारं स महीपतिः ॥ खांडिक्यायनद
३८ त्तेति मपावेगुरुदक्षिणा २८ स जगाम ततो भूपो रथमारुह्य पार्थिवः ॥ मैत्रेय दुर्गगहनं खांडि
कोपत्र संस्थितः २९ खांडिक्योपि जमायांतं पुनर्दृष्ट्वा धृतायुधः ॥ तस्योहंतुं कृतमतिस्तथाहस
पुनर्नृपः ४० भोनाहं ते पकाराय प्राप्तः खांडिक्य मा क्रुधः ॥ गुरोर्निष्क्रयदानाय मामवेहि माग त
तं ४१ निष्पादितो मया यागः सम्यक त्वदुपदेशतः ॥ सोहं ते दातुमिच्छामि वृणुष्व गुरुदक्षिणां
35 ४२ श्री पराशर उवाच ॥ भूयः स मंत्रिभिः सार्धं मंत्रयामास पार्थिवः ॥ गुरुर्निष्क्रतिकामोत्र किम
यं प्रार्थ्यतामिति ४३ तमूचुर्मंत्रिणो राज्यमशेषं प्रार्थ्यतामयं ॥ कृतिभिः प्राप्यते राज्यमना
यासितं सैनिकैः ४४ प्रहस्य तानाह नृपः स खांडिक्यो महामतिः ॥ स्वल्पकालं महीराज्यं मादृ
शैः प्राप्यते कथम् ४५ एवमेतद्भवंतोत्र सर्वं साधनमंत्रिणः ॥ परमार्थः कथं कोत्र यूयं नात्र राम
विचक्षणाः ४६ श्री पराशर उवाच इत्युक्त्वा समुपेत्यैनं स तु केशिध्वजं नृपः ॥ उवाच किमवश्यं ३८

पुरोहितः ॥ मंत्रयामास खांडिक्यः सर्वैरेव महामतिः २६ न मृत्युर्मे त्रिणेवध्यो रिपुरेष वशंगतः
हते तस्मिन्पृथिवी सर्वा तव वश्या भविष्यति २७ खांडिक्यस्त्वाह तान्सर्वानेतदेव न संशयः ॥ हते
तु पृथिवी सर्वा मम वश्या भविष्यति २८ परलोकजयस्तस्य पृथिवी सकला मम ॥ न हन्मि नं
चेल्लोकजयो मम तस्य वसुंधरा २९ परलोकजयोनंतः स्वल्पकालो महीजयः ॥ तस्मान्नैनं
हनिष्ये यत्पृच्छति वदामि तत् ३० श्रीपराशर उवाच ततस्तमभ्युपेत्याह खांडिक्यजनको रिपुं
न प्रष्टव्यं यत्त्वया सर्वं तत्पृच्छस्व वदामि ते ३१ ततः सर्वं यथावृत्तं धर्मधेनुवधं द्विज ॥ कथयि
त्वा स पप्रच्छ प्रायश्चित्तं हि तद्गतं ३२ स चाचचक्षे यथान्यायं द्विज केशिध्वजाय तत् ॥ प्रायश्चि
त्तमशेषेण यद्वै तत्र विधीयते ३३ विदितार्थः स तेनैव अनुज्ञातो महात्मना ॥ यागभूमिमु
पागम्य चक्रे सर्वाः क्रियाः क्रमात् ३४ क्रमेण विधिवद्यागं नीत्वा सोवभृथाप्लुतः ॥ कृतकृ
त्यस्ततो भूत्वा चिंतयामास पार्थिवः ३५ पूजिताश्च द्विजाः सर्वे सदस्या मानिता मया ॥ त

वि·पु
३६

36

अहमेतदितीमुच्चैः कुरुतेकुमतिर्मतिम् १२ आकाशवाय्वग्निजलपृथिवीभ्यः पृथक्स्थिते ॥ आत्मन्यात्मम
यंभावंकः करोतिकलेवरे १३ कलेवरोपभोग्यंहि गृहक्षेत्रादिकंचयः ॥ अदेहेह्यात्मनिप्राज्ञोममेदमिति
मन्यते १४ इत्थंचपुत्रपौत्रेषुतद्देहोत्पादितेषुकः ॥ करोतिपण्डितःस्वाम्यमनात्मनिकलेवरे १५ सर्वंदे
होपभोगायकुरुतेकर्ममानवः ॥ देहश्चान्योयदापुंसस्तदाबंधायतत्परम् १६ मृन्मयंचयथागेहंलि
प्यतेवैमृदम्भसा ॥ पार्थिवोयंतथादेहोमृदंभोलेपनस्थितिः १७ पंचभूतात्मकैर्भोगैःपंचभूतात्मकंवपुः
आप्यायतेयदिततःपुंसोभोगोत्रकिंकृतः १८ अनेकजन्मसाहस्रींसंसारपदवींव्रजन् ॥ मोहश्रमंप्रया
तोसौवासनारेणुगुंठितः १९ प्रक्षाल्यतेयदासोस्यरेणुर्ज्ञानोष्णवारिणा ॥ तदासंसारपांथस्यया
तिमोहश्रमःशमम् २० मोहश्रमेशमंयातेस्वच्छांतःकरणःपुमान् ॥ अनन्यातिशयाबाधंपरंनिर्वाण
मृच्छति २१ निर्वाणमयएवायमात्माज्ञानमयोमलः ॥ दुःखाज्ञानमलाधर्माःप्रकृतेस्तेतुनात्मनः २२ राम
जलस्यनाग्निसंसर्गःस्थालीसंगात्तथापिहि ॥ शब्दोद्रेकादिकान्धर्मान्तत्करोतियथामुने २३ तथात्मा
प्रकृतेःसंगादहंमानादिदूषितः ॥ भजतेप्राकृतान्धर्मानन्यस्तेभ्योहिसोव्ययः २४ तदेतत्कथितंबीज ३६
मविद्यायास्तवप्रभो ॥ क्लेशानांक्षयकरंयोगादन्यन्नविद्यते २५ खांडिक्यउवाच ॥ तंब्रवीहिमहाभा

९९

त्वं ददासि गुरुदक्षिणां ४० बाहुमित्रे वर्त्तते नो क्लान्तं खाण्डिक्यसत्तम यथावदीत ॥ भवानध्यात्मविज्ञानपरमार्थविचक्ष
णः ४१ यदि चेदीप्सितं मत्तः संभवता गुरुनिष्क्रयः ॥ तत्क्लेशप्रशमायालं यत्कर्म तदुदीरय ४२ इति श्री विष्णुपु
राणे षष्ठेंशे षष्ठोऽध्यायः ६ केशिध्वज उवाच ॥ न प्रार्थितं त्वया कस्मान्मम राज्यमकंटकं ॥ राज्यलाभाद्विनान्यत्
क्षत्रियाणामतिप्रियम् १ खाण्डिक्य उवाच ॥ केशिध्वज निबोध त्वं मया न प्रार्थितं यतः ॥ राज्यमेतद्दुराशैर्यत्तत्र गृध्यं
त्यपंडिताः २ क्षत्रियाणामयं धर्मो यत्प्रजापरिपालनं ॥ वधश्च धर्मयुद्धेन स्वराज्यपरिपंथिनां ३ यत्राशक्तेस
मे दोषो नैवास्त्यपहृते त्वया ॥ बंधायैव भवत्येषा अविद्याप्यक्रमोज्झिता ४ जन्मोपभोगलिप्सार्थमियं परराज्यस्
पृहा मम ॥ अन्येषां दोषजा नैषा धर्ममेवानुरुध्यते ५ न याच्ञा क्षत्रबंधूनां धर्मोल्लंघितस्सनातन ॥ अतो न या
चितं राज्यमविद्यांतर्गतं तव ६ राज्ये गृध्नंत्यविद्वांसो ममत्वाहतचेतसः ॥ अहंमानमहापानमदमत्ता न मा
दृशाः ७ श्रीपराशर उवाच ॥ ततः प्रहृष्टः साध्विति प्राह केशिध्वजो नृपः ॥ खाण्डिक्यजनकं प्रीत्या श्रूयतां व
चनं मम ८ अहमप्यविद्यया मृत्युं तर्तुकामः करोमि वै ॥ राज्यं यागांश्च विविधान्भोगैः पुण्यक्षयं तथा ९ तदि
दं ते मनो दिष्ट्या विवेकैश्वर्यतां गतं ॥ श्रूयतां चाप्यविद्यायाः स्वरूपं कुलनंदन १ अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या अ
स्वे स्वमिति या मतिः ॥ अविद्यातरुसंभूतिबीजमेतद्द्विधा स्थितम् ११ पंचभूतात्मके देहे देही मोहतमोवृतः ॥

सापत्रा द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य योगिध्येयं महामते ६८ अमूर्त्तं ब्रह्मणो रूपं यत्सदित्युच्यते बुधैः
वि॰पु॰ समस्ताः शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः ६९ तद्विश्वरूपरूपं वै रूपमन्यद्धरेर्महत् समस्तश
क्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर ७० देवतिर्य्यङ्मनुष्यादिचेष्टावंति स्वलीलया जगतामुपका
४२ राय न सा कर्मनिमित्तजा ७१ चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्यव्याहतात्मिका तद्रूपं विश्वरूपस्य
तस्य योगयुजा नृप ७२ चिंत्यमात्मविशुध्यर्थं सर्वकिल्बिषनाशनं यथाग्निरुद्धतः शिखः
37 कक्षं दहति सानिलः ७३ तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषं तस्मात्समस्तशक्ती
नामाधारे तत्र चेतसः ७४ कुर्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया शुद्धधारणा शुभाश्रयः स चित्तस्य
७५ सर्वगस्य तथात्मनः त्रिभावभावनातीतो मुक्तये योगिनां नृप अन्ये तु पुरुषव्याघ्र चेतसो ये व्य
पाश्रयाः ७६ अशुद्धास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोनयः मूर्त्तं भगवतो रूपं सर्वापाश्रयनिस्पृहम् राम
७७ एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं तत्र धार्यते तच्च मूर्त्तं हरे रूपं यादृक्चिंत्यं नराधिप ७८ तच्छ्रू ४२

पशवः शैलाः समुद्राः सरितो द्रुमाः ५७ भूप यान्यशेषाणि भूतानां ये च हेतवः प्रधानादिविशे
षांतं चेतनाचेतनात्मकं ५८ एकपादं द्विपादं च बहुपादमपादकम् मूर्त्तमेतद्धरेरूपं भावनात्रित
यात्मकं ५९ एतत्सर्वमिदं विश्वं जगदेतच्चराचरम् परब्रह्मस्वरूपस्य विष्णोः शक्तिसमन्वितम्
६० विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथा परा अविद्याकर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते ६१ य
या क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप सर्वगा संसारतापानखिलानवाप्नोत्यनुसंततान् ६२ तया तिरो
हितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन लक्ष्यते ६३ अप्राणवत्सु स्व
ल्पा सा स्थावरेषु ततोधिका सरीसृपेषु तेभ्योन्यैरप्यतिशयेन पतत्रिषु ६४ पतत्रिभ्यो मृगास्तेभ्यः
स्वशक्त्या पशवोधिकाः पशुभ्यो मनुजाश्चाति शक्त्या पुंसः प्रभाविताः ६५ तेभ्योपि नागगंधर्वय
क्षाद्या देवसत्तमाः शक्रः समस्तदेवेभ्यस्ततश्चाति प्रजापतिः ६६ हिरण्यगर्भोपि ततः पुंसः श
क्त्युपलक्षितः एतान्यशेषरूपस्य तस्य रूपाणि पार्थिव ६७ यतस्तच्छक्तियोगेन युक्तानि नभ-

वि·पु·
४३

38

नाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत् ८९ मनसा ध्याननिष्पाद्य समाधिः सोभिधीयते विज्ञानं प्रापकं
प्राप्ये परे ब्रह्मणि पार्थिव ९० प्रापणीयस्तथैवात्मा प्रक्षीणाशेषभावनः क्षेत्रज्ञः करणीज्ञानं कर
णं तेन तस्य तत् ९१ निष्पाद्य मुक्तिकार्यं वै कृतकृत्यो निवर्त्तते तद्भावभावनापन्नस्ततो सौ परमात्म
ना ९२ भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ९३ आ
त्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति इत्युक्तस्ते महायोगः खाण्डिक्य परिपृच्छतः ९४ संक्षेपविस्त
राभ्यां च किमन्यत् क्रियतां तव खाण्डिक्य उवाच कथिते योगसद्भावे सर्वमेव कृतं मम तवोपदेशेना
शेषो नष्टश्चित्तमलो यतः ९५ ममेति यन्मया चोक्तमसदेतन्न चान्यथा नरेन्द्र गदितुं शक्यम
पि विज्ञेयवेदिभिः ९६ अहं ममेत्यविद्येयं व्यवहारस्तथानयोः परमार्थस्त्वसंलापो गोचरो वचसां न
तः ९७ तद्गच्छ श्रेयसे सर्वं ममैतद्भवता कृतम यद्विमुक्तिप्रदो योगः प्रोक्तः केशिध्वज व्ययः ९८ रामः
४३
श्रीपराशर उवाच यथार्हपूजया तेन खाण्डिक्येन स पूजितः आजगाम पुरं ब्रह्मस्ततः केशिध्वजो न
पः ९९ खाण्डिक्योपि सुतं कृत्वा राजानं योगसिद्धये वनं जगाम गोविन्दे विनिवेशितमानसः १०० तत्रैकान्तमतिर्भूत्वा यमादिगुण

यताम्मनाधारधारणा नोपपद्यते प्रसन्नचारुवदनं पद्मपत्रोपमेक्षणम् ७९ सुकपोलं सुविस्तीर्णल
लाटफलकोज्ज्वलं समकर्णान्तविन्यस्तचारुकर्णविभूषणम् ८० कंबुग्रीवं सुविस्तीर्णश्रीवत्सांकित
वक्षसं वलीत्रिभंगिनामग्नेनाभिनाचोदरेण वै ८१ प्रलंबाष्टभुजं विष्णुमथवापि चतुर्भुजं समस्थि
तोरुजंघं च सुस्थिरांघ्रियुगांबुजम् ८२ चिंतयेद्ब्रह्मभूतं तु पीतनिर्मलवाससं किरीटचारुकेयू
रकटकादिविभूषितं ८३ शार्ङ्गशंखगदाखड्गचक्राक्षवलयान्वितं चिंतयेत्तन्मना योगी समाधाया
त्ममानसं ८४ तावद्यावद्दृढीभूता तत्रैव नृपधारणा व्रजतस्तिष्ठतोन्यद्वा स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ८५ ना
पयाति यदा चित्तात्सिद्धां मन्येत तां तदा ततः शंखगदाचक्रशार्ङ्गादिरहितं बुधः ८६ चिंतयेद्भगव
द्रूपं प्रशांतं साक्षसूत्रकम् सा यदा धारणा तद्वदवस्थानवती ततः ८७ किरीटकेयूरमुखैर्भूषणै
रहितं स्मरेत् तदेकावयवं देवं चेतसा हि पुनर्बुधः ८८ कुर्यात्ततो वयविनि प्रणिधानपरो भवेत् तद्रू
पप्रत्ययैकाग्रा संततिश्चान्यनिस्पृहा ८९ तद्ध्यानं प्रथमैरंगैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप तस्यैव कल्प

गी·भ·
४४

39

योगी युंजीत सततमात्मानं रहसि स्थितः एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः १०
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्त
रम ११ तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेंद्रियक्रियः उपविश्यासने युंज्याद्योगमात्मविशुद्धये
१२ समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन्
१३ प्रशांतात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः १४ युंजन्नेवं
सदात्मानं योगी नियतमानसः शांतिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति १५ नात्यश्नतस्तु यो
गोस्ति न चैकांतमनश्नतः न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन १६ युक्ताहारविहारस्य
युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा १७ यदा विनियतं चित्तमा
त्मन्येवावतिष्ठते निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा १८ यथा दीपो निवातस्थो नें
गते सोपमा स्मृता योगिनो यतचित्तस्य युंजतो योगमात्मनः १९ यत्रोपरमते चित्तं नि

रामकः
४४

१ चक्रेचानभिसंधिनं २ सक्तस्यापिभोगेष्ववीणपापोमलस्ततः अवाप्तिस्तमंतांनापत्तयफलास्तथा ३

इति श्रीविष्णुपुराणे ... पंचमोध्यायः ५

श्रीभगवानुवाच अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रि
यः १ यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडव नह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन २ आ
रुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ३ यदा हि नेंद्रि
यार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ४ उद्धरेदात्मनात्मा
नं नात्मानमवसादयेत् आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ५ बंधुरात्मात्मनस्त
स्य येनात्मैवात्मना जितः अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ६ जितात्मनः प्र
शांतस्य परमात्मा समाहितः शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ७ ज्ञानविज्ञा
नतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेंद्रियः युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकांचनः ८
सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ९

नापः पुनंति पापानि नरो लाभ्रापि निम्नगाः॥ आत्मा पुनाति पापानि यद्यपि पापानि वर्तते॥ आत्मैव यदि नात्मानं
महितेभ्यो निवारयेत्॥ को न्यो हितकरस्तस्मादात्मानं तारयिष्यति॥ इति महाभारते

सर्वदेवमयं लोके क्षिप्त केतमपु दृश्यापरे॥ समस्नान
पापस्य केवलात्मापि उरभ्रः॥ सोम भवति भारते

गी॰भ॰
४५

र्शनः २९ योमांपश्यतिसर्वत्रसर्वंचमयिपश्यति तस्याहंनप्रणश्यामिसचमेनप्रणश्यति
३० सर्वभूतस्थितंयोमांभजत्येकत्वमास्थितः सर्वथावर्तमानोपिसयोगीमयिवर्तते ३१ आ
त्मौपम्येनसर्वत्रसमंपश्यतियोर्जुन सुखंवायदिवादुःखंसयोगीपरमोमतः ३२ अर्जुनउ
वाच योयंयोगस्त्वयाप्रोक्तःसाम्येनमधुसूदन एतस्याहंनपश्यामिचंचलत्वात्स्थितिंस्थिरां
३३ चंचलंहिमनःकृष्णप्रमाथिबलवद्दृढं तस्याहंनिग्रहंमन्येवायोरिवसुदुष्करम् ३४ श्रीभ
गवानुवाच असंशयंमहाबाहोमनोदुर्निग्रहंचलं अभ्यासेनतुकौंतेयवैराग्येणचगृह्य
ते ३५ असंयतात्मनायोगोदुःप्राप्यइतिमेमतिः वश्यात्मनातुयतता शक्योवाप्तुमुपायतः
३६ अर्जुनउवाच अयतिःश्रद्धयोपेतोयोगाच्चलितमानसः अप्राप्ययोगसंसिद्धिंकांगतिं रामः
कृष्णगच्छति ३७ कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिवनश्यति अप्रतिष्ठोमहाबाहोविमू ४५

र
40

रुद्धं योगसेवया यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति २० सुखमात्यंतिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यम
तीन्द्रियं वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्वतः २१ यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते २२ तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितं
स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा २३ संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः म
नसैवेंद्रियग्रामं विनियम्य समंततः २४ शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया आत्मसंस्थं म
नः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत २५ यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरं ततस्ततो निय
म्यैतदात्मन्येव वशं नयेत २६ प्रशांतमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम उपैति शांतरजसं ब्र
ह्मभूतमकल्मषम २७ युंजन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं
सुखमश्नुते २८ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समद

यतः सर्वाणि भूतानि भवंत्यादियुगागमे यस्मिंश्च प्रलयं यांति पुनरेव युगक्षये॥

यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंति॥ यो ब्रह्माणं विदधाति पू
यो॰सं॰ यश्चात्मनि तिष्ठन् सत्यंज्ञानमनंतं ब्रह्म॥ यः सर्वज्ञः सर्ववित्॥ इत्यादिश्रुतयस्तत्र प्रमाणं॥ विष्णोः
४६ सकाशात्संभूतं जगत्तत्रैव संस्थितम्॥ स्थितिसंयमकर्त्तासौ जगतोस्य जगच्च सः॥ नारायणपराव्य
क्तादंडमव्यक्तसंभवं॥ अंडस्यांतस्त्विमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी॥ इत्यादिस्मृतयः॥ एवंभूतादी
42 श्वरादाकाशस्संपद्यते॥ आकाशाद्वायुः वायोरग्निरग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी च॥ आत्मन आका
सं शस्संभूत इत्यादिश्रुतेः॥ मायायाः सत्वरजस्तमोगुणात्मकत्वात्॥ तत्कार्याण्याकाशादीन्यपि सत्वर
जस्तमोगुणात्मकानि॥ अपंचीकृतानि तन्मात्राणि भूतानीति च वर्णयंति॥ एतेभ्यः सूक्ष्मभूतेभ्यः स्थू
लभूतानि स्थूलशरीराणि च सप्तदश लिंगात्मकानि जायंते॥ सप्तदश लिंगानि तु ज्ञानेंद्रियाणि
पंच कर्मेंद्रियाणि पंच मनोबुद्धिः पंच प्राणाश्चेति॥ आकाशादीनां सात्विकांशेभ्यो व्यस्तेभ्यो ज्ञानेंद्रि
याण्युत्पद्यंते॥ आकाशस्य सात्विकांशाच्छ्रोत्रमुत्पद्यते॥ वायोः सात्विकांशात्त्वगिंद्रियम्॥ तेजसः एम
सात्विकांशाच्चक्षुः॥ अपां सात्विकांशाद्रसनं॥ पृथिवीसात्विकांशात् घ्राणं॥ श्रोत्रमाकाशस्य ४६

ढो ब्रह्मणः पथि ३८ एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ॥ त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युप
पद्यते ३९ श्रीभगवानुवाच ॥ पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ॥ न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दु
र्गतिं तात गच्छति ४० प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ॥ शुचीनां श्रीमतां गेहे योग
भ्रष्टोभिजायते ४१ अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ॥ एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म
यदीदृशं ४२ तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकं ॥ यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन ४३ पूर्वा
भ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोपि सः ॥ जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्त्तते ४४ प्रयत्नाद्यतमा
नस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ॥ अनेकजन्मसंसिद्धिस्ततो याति परां गतिम् ४५ तपस्विभ्योधि
को योगी ज्ञानिभ्योपि मतोधिकः ॥ कर्म्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्ज्जुन ४६ योगिना
मपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्मना ॥ श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ४७ इति श्रीभगव
द्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे आत्मसंयमयोगो नाम षष्टमोध्यायः

६९.५

कोशः॥कर्मेंद्रियैः सहितं मनः मनोमयकोशः॥ज्ञानेंद्रियैः सहिता बुद्धिर्विज्ञानमयकोशः॥अयमे
यो॰सं॰ वकर्तृत्वोपाधिः विज्ञानं यज्ञं तनुत इत्यादिश्रुतेः अंतःकरणस्य सत्ववृत्तिर्द्विविधा निश्चयवृत्तिः सु
४७ खाकारवृत्तिश्चेति॥निश्चयवृत्तिमदंतःकरणं बुद्धिरित्युच्यते॥सुखाकारवृत्तिमदंतःकरणं भोक्तृ
त्वोपाधिः॥तस्य प्रियमेव शिरः मोदो दक्षिणः पक्षः इत्यादिश्रुतेः॥अयमेव कारणपर्यंतं आनंदम
यकोशः केचित्तु अज्ञानमानंदमयकोशं वदंति इदं सूक्ष्मशरीरं सप्तदशलिंगं द्विविधं समष्टिव्यष्टि
भेदात् अपंचीकृतपंचमहाभूततत्कार्यं सप्तदशलिंगं समष्टिरित्युच्यते॥एतदुपहितं चै
42 तन्यं हिरण्यगर्भ इत्युच्यते प्राणः सूत्रात्मेति च ज्ञानक्रियाशक्तिमदुपहितत्वात् आप्यच्च अथ
वा पूर्वोक्ता पंचकृतभूतेभ्यः सर्वव्यापकं लिंगशरीरं पृथगेवोत्पन्नं तदेव समष्टिरित्युच्यते
समष्टित्वं नाम कोशादिवत् सर्वव्यापित्वं तु सूत्रत्वं तदुक्तं तेभ्यः समभवत्सूत्रं लिंगं सर्वात्मकं राम
महदिति केचित्तु वनवल्लिंगशरीरसमुदायः समष्टिं वदंति प्रत्येकं लिंगशरीरं व्यष्टिरित्युच्य ४७
ते व्यष्टित्वं नाम व्यक्तिवच्छावरत्वं॥एतदुपहितं चैतन्यं तैजस इत्युच्यते॥तेजोमयांतःक

रित्युते॥ आकाशादीनां सात्विकांशेभ्यो मिलितेभ्यो ऽन्तःकरणमुत्पद्यते॥ तत्संकल्पविकल्पनिश्चयाः॥
भिमानानुरूपवृत्तिभेदाच्चतुर्विधं मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुर्विधं॥ संकल्पात्मकं मनो रूपं बुद्धि
र्निश्चयरूपिणी॥ अभिमानात्मकस्त्वहंकारः प्रकीर्तितः॥ अनुसंधानरूपं चित्तमित्यभिधीयते
इति वार्त्तिकवचनात् पूर्वोक्ताकाशादीनां राजसांशेभ्यो व्यस्तेभ्यः कर्मेंद्रियाण्युत्पद्यंते॥ आकाशराजसां
शाद्वागिंद्रियमुत्पद्यते॥ वायुराजसांशाद्धस्तौ॥ तेजसो राजसांशात्पादौ॥ अपां राजसांशात्पायुः
पृथिवीराजसांशादुपस्थः॥ आकाशादिराजसांशेभ्यो मिलितेभ्यः प्राणउत्पद्यते सोपि भेदात्पंचवि
धः॥ प्रागमनवान्नासाग्रवर्त्ती प्राणः॥ अवागमनवान्पाय्वादिस्थानवर्त्ती ऽपानः॥ विष्वग्गमनवान्सर्व
शरीरवर्त्ती व्यानः॥ ऊर्ध्वगमनवान्कंठवर्त्ती उदानः॥ अशितपीतान्नपानादिसमीकरणकरः खि
लशरीरवर्त्ती समानः॥ वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेंद्रियाणि॥ तेषां क्रमेणाग्न्यादिस्तुते॥
अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयआनंदमयकोशाः पंच अत्रैवांतर्भवंति॥ वक्ष्यमाणस्थू
लशरीरमन्नमयशरीरः उक्तं सूक्ष्मशरीरं कोशत्रयात्मकं। कर्मेंद्रियैः सहितः प्राणः प्राणमय

नशरीरारंभकं प्रारब्धं कर्म संचितागामिकर्मणः फलभोगेन वा विरोधिकर्मांतरेण वा ब्रह्मज्ञानेन
यो॰सं॰ वा नाशः प्रारब्धस्य तु भोगेनैव नाशः किंबहुना प्रारब्धव्यतिरिक्तानामविद्यादीनां पंचक्लेशानां
४८ तत्वज्ञानान्नाशः तथाहि अविद्या अस्मिता रागद्वेषाभिनिवेशाः पंचक्लेशाः कार्यकारणरूपा द्वि
विधा विद्या निरूपिता अहंकारस्य सूक्ष्मावस्थास्मिता इदमेव महतत्वं सामान्याहंकार इति चोच्य
ते रागः उक्तः द्वेषः क्रोधः स्वीकृतस्य पुनस्त्यागासहिष्णुत्वमभिनिवेशः एतेषां पंचानां ब्रह्मसा
43 हात्कारान्निवृत्तिः ॥ ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैरिति श्रुतेः पाशैः पंचक्लेशैरित्यर्थः तिष्ट
त तु तावदेतत्प्रासंगिकं एवं सूक्ष्मशरीरोत्पत्तिर्निरूपिता पंचीकृतभूतानि स्थूलभूतानि पंचीक
रणं तु पूर्वोक्तानामाकाशादीनां तामसांशानामेकैकं द्विधा विभज्य तत्र एकं चतुर्धा विभज्य स्वां राम
शपरित्यज्य इतरांशेषु योजनं ता॰ सां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति त्रिवृत्करणश्रुतेः ४८
पंचीकरणस्याप्युपलक्षणत्वात् पंचीकरणप्रमाणमेव वैशेष्यात्तद्वादः इति न्यायेन

त्रि२

रणोपाधित्वात् सामान्यविशेषयोरिव जातिव्यक्त्योरिव वनसमष्टिव्यष्ट्योः तादात्म्यापन्नपरमात्म
डुपहितयोस्तैजससूत्रात्मनोरपि तादात्म्यम् एतदेव सूक्ष्मशरीरम् अविद्याकामकर्मसहितं पुर्य्य
ष्टकमित्युच्यते ॥ ज्ञानेन्द्रियपंचकं कर्मेन्द्रियपंचकं अन्तःकरणचतुष्टयं प्राणादिपंचकं भूतसू
क्ष्मपंचकं अविद्याकामकर्म चेति तान्यष्टौ तत्र कार्य्याविद्या दृष्टव्या सा चतुर्विधा: अनित्ये नित्य
त्वबुद्धिः अशुचौ शुचित्वबुद्धिः दुःखे सुखत्वबुद्धिः अनात्मन्यात्मबुद्धिश्चेति तदुक्तं अनित्याशुचि
दुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्येति अस्यार्थः अनित्ये ब्रह्मलोकादिसंसारफले नित्य
त्वबुद्धिरेका विद्या दृष्टव्या अशुचिषु स्वशरीरपुत्रभार्य्यादिशरीरेषु शुचित्वबुद्धिः परा दुःखे दुःखसा
धनेषु च सुखतत्साधनबुद्धिरन्याति अनात्मनि देहेन्द्रियादिषु अहमित्यात्मबुद्धिरिति एवं अविद्या च
तुर्विधा: कामो रागः कर्म त्रिविधं संचितमागामि प्रारब्धं चेति स्वकृतफलमदत्वा देहस्वरूपेणाविद्य
मानं संचितं कर्म यथा संध्यावंदनाग्निहोत्रादि आगामि अस्मिन्शरीरे क्रियमाणं कर्म वर्त्तमा

१

एवमुत्पन्नस्यास्य स्थूलकार्यस्य लयप्रकारमाह॥ स्मृतौ ... जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्य
पो·सं· प्सु प्रलीयते ज्योतिष्यापः प्रलीयंते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्र
४९ लीयते अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् निष्कले संप्रलीयते इति एवमुक्तस्य संसारस्य स्वरूपमाह महाभा
रते युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यं॥ प्रभाते तु मया तात नकर्तव्यं प्राणमोहणं॥ त्वरयंतीह मे प्राणा
मनाय सुरालयं॥ शांतिपर्वणि योधर्मो विस्तारेण प्रकीर्तितः॥ तं प्रवक्ष्यामि पत्नेन ...ण्वामित्र
44 विक्रमः॥ तस्य धर्मसमुद्रस्य शोभितस्य समंततः॥ नवनीतमिवोद्धृत्य सारं तस्य वदाम्यहं॥ संस
रस्य तु स्वरूपं दृश्यते॥ गजेन कश्चित्पुरुषः कानने समभिद्रुतः॥ जिघांसया भयत्रस्तः
प्रविवेश महद्वनं॥ अथ पश्यति तत्रस्थां सिंहरूपमवस्थितं॥ तं दृष्ट्वा संनिवर्तेत दिशाम
न्यामधावत॥ तत्रापश्यत् खड्गहस्तां भीमकर्मां च राक्षसीं॥ तस्या भयाच्च सोपश्यत् कन्यामति राम
भयानकां॥ आधावंतीमभिद्रुत्य स्वंति तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत्॥ तां दृष्ट्वा संनिवर्तित्वा दिशमन्या ४९

णांशस्य पञ्चाहि एकैकस्य पंचैकैको पि संभवति एवं च सति आकाशे शब्दोभिव्यज्यते वायौ शब्दस्पर्शौ
तेजसि शब्दस्पर्शरूपाणि जले शब्दस्पर्शरूपरसाः पृथिव्यां शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः तेभ्यः पंची
कृतपृथिव्याः ब्रह्मांडमुत्पन्नं तदंतर्वर्त्ति लोकाश्चतुर्दश ब्रह्मांडं मनुष्यानरूपेण जाते ब्रह्मांडां
तर्वर्त्तिपृथिव्याः ओषधयरुत्पन्नाः ओषधिभ्योन्नं पितृभ्यां भुक्तान्नपरिणामरेतःशोणित
द्वारा स्थूलशरीरमुत्पन्नं तच्चतुर्विधं जरायुजमंडजस्वेदजमुद्भिज्जं चेति मनुष्यादिशरीरं जरा
युजं पक्षिपन्नगादिशरीरमंडजं यूकादिशरीरं स्वेदजं तृणगुल्मादिशरीरमुद्भिज्जं उक्तं स्थूल
शरीरं पुनः प्रकारांतरेण द्विविधः समष्टिव्यष्टिभेदात् पंचीकृतपंचमहाभूततत्कार्यब्रह्मांडां
तर्वर्त्तिकार्यं सर्वं समष्टिरित्युच्यते अथवा व्यक्तिषु गोत्वादिवत् सर्वव्यष्टिष्वनुस्यूतं पंचीकृत
भूतकार्यं ब्रह्मांडात्मकं व्यापकं समष्टिः वनवत् सकलस्थूलशरीरसमुदायो वा समष्टिरित्यु
च्यते एतदुपहितं चैतन्यं विराट् वैश्वानर इति चोच्यते विविधं राजमानत्वात् सर्वनराभिमा
नत्वाच्च प्रत्येकस्थूलशरीरं गवादिव्यक्तिवद्वा रतं व्यष्टिरित्युच्यते एतदुपहितचैतन्यं विश्व

॥ आपूर्वस्तीतथाप्रोक्तं मूषकः कालउच्यते ॥ योसौकूपतलेसर्पः सयमः कालउच्यते ॥ कामं मधुरसं
पो·सं· विद्धि संशयोनात्रविद्यते ॥ मधुनश्चापि यत्तोयं कामस्वादोहि सस्मृतः ॥ एवं श्रुतगुणोवत्स
५· धर्मो नष्टमतिर्भवः संशयेनाजितात्मा तं मोहं यासियथाक्रमं ॥ एवं संसारकूपस्य धर्मो
एवपरागतिः ॥ पंचरात्रेप्युक्तं ॥ संसारसागरंघोरमनंतं क्लेशभाजनं ॥ त्वामेवशरणं प्राप्यनि
स्तरंतिमुनीश्वराः ॥ अन्यत्रैव ॥ संसारसागरेघोरे विषयावर्त्तसंकुले ॥ अपारेदुस्तरेगाधेव
45 नैःहंकर्मभिःस्वकैः ॥ अनाथमगतिं भीरुं दययापरमाहरे ॥ मामुद्धरदयासिंधो संसाराब्धेसुदु
स्तरात ॥ विष्णुपुराणेप्युक्तं ॥ संसारपतितस्यैकोजंतोस्त्वंशरणंपरम ॥ तत्प्रसीदत्वमार्त्तिहरार्त्ति
हरममाशुभं ॥ अनित्यमसुखंलोकमिमंप्राप्यभजस्वमां ॥ इतिभगवतापुक्तं ॥ भारतेपितृपुत्रसंवा
दे ॥ पुत्रउवाच ॥ धीरः किंस्वित्तातकुर्यात्प्रजानन्यायुर्भृशंक्षीयतेमानवानां ॥ पितस्तदाचक्ष्व
ममस्वमाशुपरं चधर्मंत्वमहंचरेयं ॥ पितोवाच ॥ अधीहिवेदान्ब्रह्मचर्य्येणपुत्रपुत्रानिच्छेतार ५·
७ अनादिनिधनेदेवेजगतः प्रभवाप्यये भक्तामहेश्वरेचैवदुर्गागणपतिस्तरंतितेमांगलेमंगलेचैवसर्वपापप्रणाशने भक्ताश्रिविक्रमेदेवेदु
ढःखौघंतेनमोद्धारेधर्म्माधर्मजलेत्तथा क्रोधपंकेसुदुस्ग्राहेलोभबुद्बुदसंकुले मोहगंभीरपाताले सतपानाविमूढचित्ते मज्जं

मन्याभधावतः॥ यस्मान्मनुष्य एव ततः पूर्वं प्रदीप्तं वनमग्निना॥ सतत्र चिंतयामास अहोकष्टमुपस्थितं
॥ इतोगजइतः सिंह इतश्च व्याघ्र भीतोद्भवः॥ निराशोजीविते प्रामत्तत्र कूपमपश्यत॥ कव्हापृतन
मासंतमंधकारमनंतकं॥ सतत्र कूपपुरुषः पपातभयपीडितः॥ अथालोकयतेतत्र सर्पंकू
पतलेस्थितं॥ विजृंभमानं घोरास्यमश्वसंतं लेलिहाननं॥ वल्लीमाश्रयराजेंद्र तलेतिष्ठदधोमु
खः॥ अलांबुरिव तत्रासौ तस्यावल्यां प्रलंबितः॥ तस्यावल्यास्तु मूले च निकृंतति तत्र मूषकः॥
उपद्रवास्तु तत्रान्ये दंशकाः मक्षिकाः परः॥ तत्रान्युपद्रवो तस्य लोतोमधुकपावृतं॥ ततस्तस्या
स्थमानं तु तत्रप्यमाणमसत्कृतं॥ अपिबन्मधु तत्रस्थं पतितंतस्यमूर्द्धनि॥ पतितंमस्तकेतस्य म
धुतन्मुखमाविशत्॥ पतितंमस्तके सर्वमपिबत्सपिपासितः॥ एवंसपुरुषोवस्तघोरेवर्त्तते सं
कटे॥ तथा शरीरिणः सर्वे घोरे वर्त्तंति संकटे॥ संसारस्य प्रमाणस्वरूपमाह॥ योसौगजो महावीचि
विदूरे हि हिताहितं॥ सिंहात्तुरोगान्विजानीहि विहाराहारसंभवान्॥ अहिलग्नयाकव्याससंजरा
दुरतिक्रमा॥ योदावाग्निः सएषक्रोधो वै लोभमोहभयाश्रयः॥ कूपस्तु मानुषो लोकः कालोजगदुपद्रवः

तः पच्यते कालवह्निना ॥ बीजं पिता क्षेत्रमयी जनित्री वृद्धिस्तु कर्माणि शुभाशुभानि ॥ भूतानि शश्वत्प्रति
यो॰ सं॰ मानि लोके जातानि जातानि तु नाति कालं ॥ विष्णुपुराणे गृहस्थाकेपि ॥ जन्मन्यत्र महद्दुःखं म्रियमाणस्य
स्य चापि तत् ॥ यातनासु यमस्योग्रं गर्भसंक्रमणेषु च ॥ गर्भेषु सुखलेशोपि भवद्भिरनुभूयते ॥ यदि त
५१ त्कथ्यतामेव सर्वं दुःखमयं जगत् ॥ तदेतदतिदुःखानामास्पदे भवार्णवे ॥ भवतां कथ्यते सत्यं विष्णु
व रेकः परायणः ॥ बालोहं तावदिच्छातो यतिष्ये श्रेयसे युवा ॥ युवाहं वार्द्धके प्राप्ते करिष्याम्यात्मनो हितं ॥
46 वृद्धोहं मम कर्माणि समस्तानि न गोचरं ॥ किं करिष्यामि मंदात्मा समर्थेन न यत्कृतं ॥ एवं दुराशया क्षि
प्तमानसः पुरुषः सदा ॥ श्रेयसोभिमुखं याति न कदाचित्पिपासितः ॥ बाल्ये क्रीडनसक्ता वै यौवने विष
यान्मुखाः ॥ अज्ञानयन्त्यशक्त्या च वार्द्धकं समुपस्थितं ॥ तस्माद्बाल्ये विवेकात्मा यतेत श्रेयसे सदा ॥ बाल त
यौवनवृद्धाद्यैर्देहीभावैरसंयुतः ॥ तदेतद्वो मयाख्यातं यदि जानीत नानृतं ॥ तदस्मत्प्रीतये विष्णुः स राम
र्यतां बंधमुक्तिदः इति ॥ दुःखं जन्म जरा दुःखं दुःखं मृत्युः पुनः पुनः ॥ संसारमंडलं दुःखं पच्यंते यत्र जंत ५१

जन्ममृत्युजरादुःखैर्नित्यं संसारसागरे ॥ जंतवः परिक्लिश्यंते मत्सो नैव संपतिते तथा । यथा हि ते जीवितमात्मनः
प्रियं तथा परेषामपि जीवितं प्रियं । रक्षसे जीवितमात्मनो यथा तथा परेषामपि रक्ष जीवितं इति महाभारते

एणर्थं पितृणां मग्नीनाराय शिषिवद्धेऽष्टपत्रे वनं प्रविश्य मामनुनिर्गुमूर्त्तेन ॥ पुत्र उवाच ॥ मृत्युना भ्या
हते लोके जरयापरिपीडिते ॥ आधिभिश्च समाने च किं स्वस्थ इव भाषसे ॥ सर्वोपायैः सदा नास्ति काल
स्यास्य प्रतिक्रिया ॥ अहं कथं सती हि मे जालेनैवावृत स्थिर ॥ सर्वावासं सर्वसंज्ञानमाद्यं योगिध्येयं
वासुदेवं समग्रं ॥ नित्यानंदं चिंतयन्त्वं चिराय सर्वद्वंद्वैर्मोक्ष्यसे निर्विशमानः ॥ सर्वारंभान्परित्यज्य भ
विष्यामात्मयोगवित् ॥ आत्मज्ञानमधीयानो यजन्नात्मानमात्मना ॥ आत्मप्रज्ञो भविष्यामि न
मां कार्यते प्रजा ॥ सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षां कैवल्यमनिकेतनं ॥ विविक्त चीरवसनं संतोषो येन के
न चिदितिः ॥ अन्यच्च तत्रैव ॥ बुद्धिमानपि दैवेन किं करोति नरः ॥ पंथानमपथ्या याति मत्याचा
म्रो नमानसः ॥ किं करोति नरः प्राज्ञः प्रेर्यमाणः स्वकर्मभिः ॥ प्रायेण हि मनुष्याणां बुद्धिः कर्मानु
सारिणी ॥ न तथा चेष्टते तेषां भाविकर्मफलं यथा ॥ सन्निमज्जज्जगदिदं गंभीरे कालसागरे ॥ मृत्यु
रोगजराग्राहे न कश्चिदवबुध्यते ॥ अपाकोम्भ तभांडानां यान्तु शिल्पविनिर्मितः ॥ स्वकर्मैर्धनसंबी

नाजुष्टं सदैव पूतिकुत्सितं ॥ स्वल्लायां गीहितायां पद्दं तद्दं जंघात्वचं भुवं ॥ गुल्फास्थि पूरितं मांसं कथं
यो॰ सं॰ सुंदरतां व्रजेत् ॥ मांसमेदवसासारे किंसारं रहितं वद ॥ विष्टामूत्रमये कोणे कोदेहे रमते नरः इति ॥ हे
५२ पद्मपुराणेप्युक्तं ॥ सर्वोपायेन कर्तव्यो निग्रहः कामकोपयोः ॥ श्रेयो विनाशनस्यौ हि श्रेयोर्थोद्यमु रा
द्यतौ ॥ कामो हि बलवान् राजन् शरीरस्थो महारिपुः ॥ न तत्स्ववशगो भूयाज्जनः श्रेयोभिलाषकः
स्मरः संस्मरणाज्जातः इति तन्नाम कथ्यते ॥ यादृशस्तादृशो रंगो वृत्तमेव समाश्रयेत् ॥ आत्मतेज
प्रकाशात्स आधाराधेयतां व्रजेत् ॥ नार्यां रूपसमाश्रिस्म धीरं तमपि मोहयेत् ॥ पुरुषं च समाश्रि
47 त्य स्वरूपवयसंपयोषितां ॥ स एवं सहसा राजन् शरीरी शरीरगः ॥ वर्त्तते रिपुरत्यंतं मा तत्स्ववशगो भ
वः ॥ सर्वाः शुचिविधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः ॥ शरीरकस्यापि कृते कथं पापं विधीयते ॥ यं प्राप्य
ति पवित्राणि पंचगव्यहवींषि च ॥ अशुचित्वं क्षणाद्यांति कोन्यः स्यादशुचिस्ततः ॥ जिघ्रन्नपि सु राम
दुर्गंधिं पश्यन्नपि मलं स्वकम् ॥ न विरज्यति लोकोयं पीडयन्नपि नासिकां ॥ हद्यान्यप्यन्नपानो ५२

वरितीतिहासे॥ निःसंगतामुक्तिपदंयतीनांसंगादशेषाःप्रभवंतिदोषाः॥ आरूढयोगोपिनिपात्यतेधःसं
गेनयोगी किमुताल्पसिद्धिः इतिविष्णुपुराणे॥ तथाश्रीभागवतेपि॥ संगंत्यजेतमिथुनव्रतीनांमुमुक्षुःस
र्वात्मनानविसृजेद्बहिरिंद्रियाणि॥ एकश्चरेद्रहसिचित्तमनंतईशेयुंजीततद्व्रतिषुसाधुषुचेत्प्रसंगरि
ति॥ स्त्रीणांतत्संगिनांसंगंत्यक्त्वादूरतआत्मवान॥ क्षेमेविविक्तआसीनश्चिंतयेन्मामतंद्रितरितिच॥
महत्सेवांद्वारमाहुर्विमुक्तेस्तमोद्वारंयोषितांसंगिसंग॥ महांतस्तेसमचित्ताःप्रशांताविमन्यवःसुहृ
दःसाधवोयेइतिच॥ तत्संगेपातित्यमाह॥ योषिद्धिरण्याभरणांबरादिद्रव्येषुमायारचितेषुमूढः
॥प्रलोभितात्मात्युपभोगबुद्ध्यापतंगवन्नश्यतिनष्टदृष्टिः॥ इति॥ नारदीयपुराणेस्त्रीस्वरूपमुक्तं॥ प
ग द्वंद्वंवर्तुलंवक्त्रंसीमंतंदृश्यतेशुभं॥ अस्थिपंजरमेतद्धिचर्ममांसावृतंतिति॥ वसामेदश्चनयनेसे
ज्वलेस्त्रीषुसंस्थिते॥ अमुक्तिस्तनभिस्मांसंस्तनाख्यायस्वदस्थितं॥ निर्मांसितादृश्यतित्रिवलीजठरा
श्रिता॥ पुनरेवाधिकंमांसंमैस्थितंजघनवर्त्मनि॥ मूत्रद्वारमिदंगुह्यंपत्रमुग्धंजगत्त्रयम॥ अपांवायु

न

तं चिंतं कोऽस्य न्योमोचितुं क्षमः ॥ आत्मारामेश्वरं मत्तं भगवंतं रमाधवं ॥ तंडुलस्य यथा चर्म यथा ताम्रस्य का ८
पो॰सं॰ लिका ॥ नश्यति क्रियया वीर पुरुषस्य तथा मलः ॥ जीवस्य तंडुलस्यैव सहजोपि मलो महान् ॥ नश्यत्येव न
५२ संदेहो तस्मात् कर्मादि तं कुरु इति ॥ अन्यदपि ॥ के के न चवशं नीता कामिनो मदनेन वै ॥ दुर्जयेण त्रिलोकां
तु विना नारायणाश्रितान् ॥ दुर्जयं त्रिषु लोकेषु शेषं पंजे कंथ तु लभ्यते ॥ फलाहके कृपरीणामे जानंतोपि पतं
ति हि ॥ जालमध्ये शकुंतोश्च दृष्ट्वा न्यायं न पिबंति ताम् ॥ स्वयमेवापि वध्यंते कर्मणा स्वेन यंत्रिता ॥ अ
हो आशा वलं तीनं एणं विषयजा सतां ॥ येतु दृष्ट्वापि वध्यंते पूर्वेषां तु धनं स्वतः इति ॥ भगवतापु मं
व कामेषु कोधैर्यरजोगुणसमुद्भवः ॥ महाशनो महापाप्मा विद्धेनमिह वैरिणं ॥ अन्यच्च ॥ कामक्रोधस्त
48 था लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ एतैर्विमुक्तः कौंतेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नर इति ॥ लोभस्वरूपं महाभारते
पुष्टिरवाच ॥ पापस्य किमधिष्ठानं का प्रवृत्तिश्च भारत ॥ किं चास्य कारणं प्रोक्तं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ भीष्म उवाच ॥ राम
च ॥ लोभप्रवृत्तिः पापस्य प्रवृत्तिर्लोभ एव च ॥ अत्र ते संशयो माभूत् लोभः पापस्य कारणम् ॥ लोभात्क्रोधः प्रभ
वति लोभाद्द्रोहः प्रवर्तते ॥ लोभान्मोहश्च माया च मानो मत्सर एव च ॥ नार्थैः पूरयितुं एको लोको वकुवि ५२

ग

त्रियं प्राप्य सुरभीणि च ॥ अशुचित्वं प्रयांत्याशु कोन्यः स्यादशुचित्ततः ॥ यस्योदरगतस्यान्नं रूपं स हि परि
त्यजेत् ॥ कृमिविष्ठाभस्मधर्मान्तशीघ्रं संजायते किल ॥ तथा देहापि भूपाल निजरूपे हि परिमज्जेत ॥ मृतं शरी ८
रमुत्सृज्य काष्ठलोष्ठसमं भुवि ॥ विमुखा बांधवा यांति धर्मस्तमनुगच्छति ॥ गम्यमानेषु सर्वेषु हीय
मानेतपायुषी ॥ जीविते लुप्यमाने त्वं किं मुधायन्न धावसि ॥ कुटुंबं पुत्रदाराश्च शरीरं द्रव्यसंचयः ॥
नु पारक्यमध्रुवं किं स्वीयं सुकृतदुष्कृतं ॥ यदा सर्वं परित्यज्य गंतव्यमवशेन ते ॥ अनर्थे किं प्रसक्तस्त्वं
स्वधर्मं नानुतिष्ठसि ॥ अविश्राममनालंबमपाथेयमदेशिकं ॥ तमःसंतानमध्वानं कथमेको
गमिष्यसि ॥ न हि त्वां प्रस्थितं कश्चित्पृष्ठतोनुगमिष्यति ॥ सुकृतदुष्कृतं च त्वां यास्यंतमनुया
स्यति ॥ श्रुतिस्मृत्युदितं किंचित्कुलदेशोचितं हितं ॥ धर्ममूलं निषेवस्व सदाचारमतंद्रितः ॥ परित्य
वि जेदर्थकामौ स्यातां धर्मवर्जितौ ॥ धर्मेण प्राप्यते सर्वमर्थकामादिकं सुखं ॥ इंद्रियाणां जये योगं स
मातिष्ठ दृढ हर निशम् ॥ किं विद्यया किं तपसा किं त्यागेन श्रुतेन वा ॥ किं विविक्तेन वासेन ह्येभिर्यस्याहृतं
धने मनः ॥ एक एव सुहृद्धर्मो निष्यनुयाति यः ॥ सर्वमन्यत्तु शरीरेण समं नाशं गमिष्यति ॥ पुंश्चल्यापहृ
१ न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥ हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते १

पो॰सं॰
५४
न
49

रथानां न समाप्तिरस्ति वर्षायुतेनाप्यथवापि लक्षैः॥ पूर्णेषु पूर्णेषु पुनर्नवानामुत्पत्तयः संति मनोरथानां
पद्भ्यां गता यौवनिनश्च जाता दारैश्च संयोगमिताः प्रसूताः॥ दृष्टाः सुतास्तत्तनयः प्रसूतिं द्रष्टुं पुन
र्वाञ्छति मेन्तरात्मा॥ दृष्टा मितेषामपि चेत्प्रसूतिं मनोरथो मे भविता ततोन्यः॥ पूर्णेपि तत्राप्यप
रस्य जन्म निवार्यते केन मनोरथस्य॥ आमृत्युतो नैव मनोरथानामंतोस्ति विज्ञातमिदं मयाद्य॥
मनोरथासक्तपरस्य चित्तं न जायते वै परमार्थसंगि॥ स मे समाधिर्जलवासिमित्रमत्स्यस्य सं
गात्सहसैव नष्टः॥ परिग्रहः संगकृतो ममायं परिग्रहोत्थाश्च महाविधित्साः॥ सुखप्रदे वैकश
रीरजन्म शतानि संख्यं तदिदं प्रसूतं॥ परिग्रहेण क्षितिपात्मजानां सुतैरनेकैर्बहुलीकृतं त
त्॥ सुतात्मजैस्तत्तनयैश्च भूयो भूयश्च तेषां च परिग्रहेण॥ विस्तारमेष्यत्यतिदुःखहेतुः परिग्रहो
वै ममतानिधानं॥ चीर्णं पयो मत्तु जलाश्रयेण तस्यर्द्धिरेषा तपसोन्तरायः॥ मत्स्यस्य संगादभवच्च यो
मे सुताभिरागो मुषितोस्मि तेन॥ सर्वस्य धातारमचिंत्यरूपमणोरणीयांसमतिप्रमाणं॥ सिता

राम
५४

म
२ भक्त्यानुममताहा निर्जायते नात्र संशयः पुरानुजनकोमाराजर्षिर्लोकविश्रुतः ॥ हैर्भक्षितैवममतां न पश्यामा ॰ खिल संपादि इति वायुपुराणे
धेरपि ॥ निःसंगंभीरतायांः तिरपश्यामि रिवार्णवः ॥ अष्टादश सहस्राणि द्वीपान्भुंजन्नुहूरवा ॥ नुजोषनैव
रत्नानां लोभादिति हिनःश्रुतम् ॥ सर्वभूतेषु तिष्ठतःसर्वभूतेषु हिंसकः ॥ सर्वभूतेषु जिह्मश्च लुब्धो
भवति भारत ॥ उत्पद्यते परां भक्तिं विष्णुपादांबुजाश्रया ॥ तदा लोभःक्षयं यांति स्मनुपुंसां सुदुर्लभा ॥
सुमहात्मपि शास्त्राणि धारयंतो बहुश्रुताः ॥ छेत्तारः संशयानां च लोभग्रस्ता व्रजंत्यधः ॥ लोभक्षयेत्वयं
यांति सर्वपापानि देहिनां ॥ लोभक्षयो विवर्द्धते नत्रुपते नात्र संशयः ॥ यदा लोभःक्षयं यांति यांति नाशमु
पद्रवाः ॥ तदा नु जायते पुंसो धर्मे बुद्धिः सुदुर्लभा ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णामिह साधनं ॥ धर्म
मेव परं प्राहुर्मुनयस्तत्वदर्शिनः ॥ न प्राप्तिर्धर्मसंबंधो लोभाक्रांतस्य देहिनः ॥ स एव धर्मविघ्नं
सी लोभः परमदारुणः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त्यज लोभं युधिष्टिर ॥ यदीच्छसि महाराज शाश्वतीं गतिं
मात्मनः ॥ विनष्टलोभा विबुधा मुनिः स्पृहाप्रशांतचित्ताः परिहीनमत्सराः ॥ व्रजंति विष्णोः परमेव तत्पदं स
नातनं यत्प्रवदंति योगिनः ॥ इतिहासमिमं पुण्यं लोभाख्यानं सुदुर्लभम् ॥ यः पठेच्छृणुयान्नित्यं स ग
च्छेत्परमां गतिम् ॥ इतिहाससमुच्चये लोभाख्यानं नाम द्वादशोध्यायः ॥ विष्णुपुराणेपि लोभख्याकं ॥ मनो

इति

रोधरिति ॥ भगवानपितत्र ॥ असंशयंमहाबाहोमनोदुर्निग्रहंचलम ॥ अभ्यासेनतुकौंतेयवैराग्येण
यो.सं. चगृह्यते इति ॥ अन्यान्यपिचित्तजयेउपायदर्शितानि ॥ अध्यात्मविद्याधिगमसाधुसंगमएवच ॥ वा
५५ सनासंपरित्यागःप्राणस्पंदनिरोधनं ॥ एतास्तायुक्तयःपुष्टाःसंतिचित्तजयेकिलेति ॥ विष्णुपुराणे
प्युक्तं [illegible] सप्तर्षीणांवाक्यं ॥ राजपुत्रयथाविष्णोराराधनपरैर्नृभिः ॥ कार्य्यमाराधनंतन्नोयथाव
च्छ्रोतुमर्हसि ॥ बाह्यार्थानखिलांस्त्यक्त्वाजपेत्प्रथमंनरः ॥ तस्मिन्नेवजगद्धाम्नितन्तःकुर्वीतनिश्च
लमिति ॥ तत्रयोगांगमष्टधाप्युक्तं ॥ यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयो
50 ष्टावंगानि ॥ यथाक्रममेतेषामनुष्ठानंस्वरूपंचवक्ष्यामः ॥ तत्राहिंसासत्यमस्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्र
हाःयमाः ॥ [illegible] अष्टांगमैथुनवर्ज्यंब्रह्मचर्य्यंयथाकृतः ॥ स्मरणंकी
र्तनंकेलिःप्रेक्षणंगुह्यभाषणं ॥ संकल्पोध्यवसायश्चक्रियानिवृत्तिरेवच ॥ एतन्मैथुनमष्टांगं एम
प्रवदंतिमनीषिणः ॥ विपरीतंब्रह्मचर्य्यमनुष्ठेयंमुमुक्षुभिः ॥ सत्संगस्तन्निधिस्त्यागदोषदर्शन ५५
तोभवेदिति ॥ अतएवस्त्रीसंभाषणादिनिषेधोप्युक्तं ॥ नसंभाषेत्स्त्रियंकांचित्पूर्वदृष्टां

सितं चेश्वराणामाराधयित्वेन न चैव विष्णुं ॥ तस्मिन्नशेषोजसि सर्वरूपिण्यात्मकं विसृष्टस्ततावनंते । ह
ममावलंबितमपेतदुःखं सदा तु विष्णावभयाय भूयः ॥ समस्तभूतादमलादनंतात्सर्वेश्वरादन्यद
नादिमध्यात् ॥ यस्मान्न किंचित्तमहं गुरूणां परं गुरुं संश्रये मेमि विष्णुमिति ॥ आनंदमूलगुणपल्लवत
त्वशाखवावृतानि पुष्पफलमोक्षरसाहिपूर्णाः ॥ चेतो विहंगम हरिं तुंगतरुं विहाय संसारशुष्कविटपे वद किं रतोसि
॥ पद्मपुराणे अंबरीषं प्रति नारदवाक्यम् ॥ योगज्ञानमपि ते भूप एष एव भक्तिं वदाम्यहम् ॥ प्राणायामपरो नित्यं
ध्यानवांश्च जितेंद्रियः ॥ भैक्ष्यभक्षी ब्रह्मचारी चापि सर्वद्वंद्वसमाहृतेंद्रियः ॥ धारणाहृत्पंकजस्था ध्यायमानो महेश्व
रं ॥ हृत्पद्मकर्णिकासीनं पीतवस्त्रं सुलोचनम् ॥ पुरुषं तु द्योतितमुखं अग्निसूर्येंदुकदीप्तिदम् ॥ श्वेतवर्णं चतु
र्बाहुं वराभयहस्तकम् ॥ योगज्ञानमसीसिद्धिः विष्णुभक्तिपरास्मृताः ॥ यएवं भक्तिमान्देवे विष्णु
भक्तः स उच्यते ॥ एवं भक्तिः समुद्दिष्टा त्रिविधा नृपनंदन ॥ सात्विकी राजसी चैव तामसी भेदतस्त्विमाः ॥
नानाप्रकारं देशेया विज्ञेया विस्तारमितततेजसः ॥ अथ योगांगानि लिख्यंते ॥ तत्र योगस्वरूपं दर्शितं पतं
जलिना ॥ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ इति चित्तवृत्तिनिरोधे उपायोपि दर्शितस्तत्रैव ॥ अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्नि

यो॰सं॰ ५६ — सनंप्रोच्यते ॥ गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् पार्श्वे पादौ च पाणिभ्यां दृढं बद्धा सुनि
श्चलं भद्रासनं भवेदेतत्सर्वव्याधिविनाशनं । नेतो दृढा नभिधानः ॥ शीतोष्णादिभिर्द्वंद्वैरासनैर्या ना — ज
भिभूयत इति । आसनानि ॥ अथासने वशी योगी दृढचित्तं मिताशनः ॥ गुरूपदेशमार्गेण प्राणा
यामं समभ्यसेत् ॥ चले वाते चलं चित्तं निश्चले निश्चलं तथा ॥ योगी स्थाणुत्वमाप्नोति ततो
वायुं निरोधयेत् ॥ यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवनमुच्यते ॥ मरणं तस्य निष्क्रांतिस्ततो वायुं
52 — निरोधयेत् ॥ मलाकुलासु नाडीषु मारुतो नैव मध्यगः ॥ कथं स्यादुन्मनीभावः कार्यसिद्धिः कथं भ
वेत् ॥ शुद्धिमेति यदा सर्वं नाडीचक्रं मलाकुलम् ॥ तदा संजायते प्राणसंरोधने क्षमः ॥ प्राणा — योगी
यामं ततः कुर्यान्नित्यं सात्त्विकया धिया ॥ यथा सुषुम्णानाडीस्था मलाः शोषं प्रयान्ति च ॥ बद्ध
पद्मासनो योगी प्राणं चंद्रेण पूरयेत् ॥ धारयित्वा यथाशक्तिः पुनः सूर्येण रेचयेत् ॥ येन त्यजेत्ते — पम ५६
न सूर्यधारदनिरोधतः ॥ पूरयेच्च ततोन्येन शनैः पव नमेकतः ॥ प्राणं चेदिडया पिबेन्नियमि
२ प्राणं सूर्येण चाकृष्य पूरयेदुदरं शनैः ॥ विधिवत्कुंभकं कृत्वा पुनश्चंद्रेण रेचयेत् २

चनं स्मरेत्॥ कथां च वर्जयेत् तावत् न पश्येल्लिखितमपि नारीं स्म्रृतौ॥ शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्व
रप्रणिधानानि नियमाः॥ आसनानि पद्मस्वस्तिकादीनि तेषां च स्वरूपं दर्शितं॥ सव्यं पादमुपादाय द
क्षिणोपरि विन्यसेत्॥ तथैव दक्षिणं पादं सव्यस्योपरि विन्यसेत्॥ विष्टभ्य कटिं ग्रीवां नासाग्रन्यस्त
लोचनः॥ पद्मासनं भवेदेतत्सर्वेषामपि पूजितं॥ अन्यमतम्॥ वामोरूपरि दक्षिणं हि चरणं संस्था
प्य वामं तथा दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां दृढं॥ अंगुष्ठौ हृदये निधाय चिबुकं नासा
ग्रमालोकयेदेतद्व्याधिविकारनाशनपरं पद्मासनं प्रोच्यते॥ अन्यमतम्॥ उत्तानौ चरणौ कृत्वा
ऊरुसंस्थौ प्रयत्नतः॥ ऊरुमध्ये तथोत्तानौ पाणी कृत्वा तु तादृशौ॥ नासाग्रे विन्यसेद्दृष्टिं दंतमूले च
जिह्वया उत्तंभ्य चिबुकं वक्षस्युत्थाप्य पवनं शनैः॥ इदं पद्मासनं प्रोक्तं सर्वव्याधिविनाशनं दुर्ल
भं येन केनापि धीमता लभ्यते भुवि॥ जानूर्वोरंतरे सम्यक्कृत्वा पादतले उभे॥ ऋजुः कायः समासीनः
स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते॥ योनिस्थानकमंघ्रिमूलघटितं कृत्वा दृढं विन्यसेत् मेढ्रे पादमथैकमेव नियतं
कृत्वा समं विग्रहं स्थाणुः संयमितेंद्रियोऽचलदृशा पश्यन् भ्रुवोरंतरं एतन्मोक्षकपाटभेदजनकं सिद्ध

घो॰स॰ ५२

52

पदा नाडी विशुद्धिः स्यात्तदा चिह्नं निराकुलम्॥ कायस्य कृशता कांतिस्तदा जायते निश्चितं॥ यथेष्टं धा
रणं वायोरनलस्य प्रदीपनं॥ अलक्षिव्यक्तिरारोग्यं जायते नाडिशोधनात्॥ ब्रह्मादयोऽपि त्रिदशाः
पवनाभ्यासतत्पराः॥ तेन सिद्धिंगताः केच तस्मात्पवनमभ्यसेत्॥ यावद्बद्धो मरुद्देहे तावच्चित्तं नि
रामयं॥ यावद्दृष्टिर्भ्रुवोर्मध्ये तावत्कालभयं कुतः॥ विधिवत्प्राणसंयामैर्नाडीचक्रे विशोधिते॥ सु
षुम्णावदनं भित्वा सुखे विशति मारुतः॥ मारुते मध्यसंचारे मनःस्थैर्यं प्रजायते॥ यो मनसः
स्थिरीभावः सैवावस्था मनोन्मनी॥ तत्सिद्धये विधानज्ञो चित्रं कुर्वंति कुंभकान्॥ सूर्यभे
दनमुज्जायी शीतकारी शीतली॥ भस्त्रिका भ्रामरी मूर्छा संहिता अष्ट कुंभकाः॥ पूरकांते तु
कर्तव्यो बंधो जालंधराभिधः॥ कुंभकांते रेचकादौ कर्तव्यस्तूड्डियानकः॥ अपानमूर्ध्वमाकृष्य प्रा राम
णं कंठादधो नयेत्॥ योगी जराविमुक्तः सन् षोडशाब्दवयसो भवेत्॥ आसने सुखदे योगी बद्ध्वा वज्रा ५२
सनं ततः॥ दक्षनाड्या समाकृष्य बहिस्थं पवनं शनैः॥ आकेशाग्रं नखाग्रं च शिरोध्यवधि कुंभ

तं भूयोन्यया रेचयेत्॥ पीत्वा पिंगलया समीरणमथो बद्ध्वा त्यजेद्वामया॥ सूर्याचंद्रमसोरनेन विधिना
भ्यासं सदा तन्वतां शुद्धा नाडिगणा भवंति यमिनां मासत्रयादूर्द्ध्वतः॥ प्रातर्मध्यंदिने सायमर्द्धरात्रौ च
कुंभकान्॥ शनैरशीतिपर्यंतं चतुर्वारं समभ्यसेत्॥ इडया पिब षोडशभिः पवनं चतुःषष्टिक
मोदरिकं॥ त्यज पिंगलया शनकैः शनकैः दशभिर्दशभिर्द्वाभिर्धिकैः॥ कनीयसि भवेत् स्वेदः
कम्पो भवति मध्यमे॥ उत्तिष्ठत्युत्तमे प्राणरोधे पद्मासने स्थिते॥ जलेन श्रमजातेन गात्रमर्दनमा
चरेत्॥ दृढता लघुता चापि तेन गात्रस्य जायते॥ अभ्यासकाले प्रथमं शस्तं क्षीराज्यभोजनम्
ततोभ्यासे दृढीभूते न तादृक् नियमग्रहः॥ यथा सिंहो गजो व्याघ्रो भवेद्वश्यः शनैः शनैः॥ तथैव सेवि
तो वायुरन्यथा हंति साधकं॥ प्राणायामेन युक्तेन सर्वरोगपरिक्षयः॥ अयुक्ताभ्यासयोगेन सर्व
रोगसमुद्भवः॥ हिक्का कासस्तथा श्वासः शिरःकर्णाक्षिवेदनाः॥ भवंति विविधा दोषाः पवनस्य व्यति
क्रमात्॥ युक्तं युक्तं त्यजेद्वायुं युक्तं युक्तं च पूरयेत्॥ युक्तं युक्तं च बध्नीयादेवं सिद्ध्यति योगवित्

तिन् ॥ अथ भस्त्रिका ॥ ऊर्वोपरि संस्थाप्य शुभे पादतले तथा ॥ पद्मासनं भवेत्सम्यक् सर्वपापप्रणा
यो॰सं॰ शनं ॥ सम्यक् पद्मासनं बद्धा समग्रीवोधरा सुधी ॥ मुखं संयम्य यत्नेन प्राणं घ्राणेन रेचयेत् ॥ यथा
५८ लगति हृत्कंठे कपालावधिपूरयेत् ॥ वेगेन पूरयेत्सम्यक् हृत्पद्मावधिमारुतं ॥ पुनर्विरेचयेत्तद्वत्
पूरयित्वा पुनस्ततः ॥ यथैव लोहकारेण भस्त्रा वेगेन चाल्यते ॥ तथैव स्वशरीरस्थं चालयेत्पवनं
धिया ॥ यथा श्रमो भवेद्देहे तथा सूर्येण पूरयेत् ॥ यथोदरं भवेत्पूर्णं पवनेन तथा लघु ॥ धारयेन्ना
53 सिका मध्या तर्जनीभ्यां विना दृढं ॥ कुंभकं पूर्ववत्कृत्वा रेचयेदिडयानिलं ॥ वातपित्तश्लेष्महरं शरी
राग्निविवर्द्धनं ॥ कुंडलीबोधनं क्षिप्रं पापघ्नं सुखदं शुभं ॥ ब्रह्मनाडीमुखे संस्थं कफाद्यर्गलनाश
नं ॥ सम्यग्गात्रसमुद्भूतं ग्रंथित्रयविभेदकं ॥ विशेषेणैव कर्तव्यं भस्त्राख्यं कुंभकं त्विदं ॥ अथ भ्रामरी भ
वेगाद्घोषं पूरकं भृंगनादं भृंगीनादं रेचकं मंदमंदं ॥ योगींद्राणामेवमभ्यासयोगाच्चित्ते जाता काचिदा सम
नंदलीला ॥ अथ मूर्छा ॥ पूरकांते गाढतरं बद्ध्वा जालंधरं शनैः ॥ रेचयेन्मूर्छनाख्येयं मनोमूर्छा सु ५८

कं॥ ततः शनैः सव्यनाड्या रेचयेत्पवनं पुनः॥ कपालशोधनं वातदोषघ्नं कृमिदोषहृत्॥
पुनः पुनरिदं कार्य्यं सूर्यभेदनमुत्तमं॥ उज्जायी॥ मुखं संयम्य नाडीभ्यामाकृष्य पवनं शनैः
यथा लगति कंठात्तु हृदयावधि सस्वनं॥ पूर्ववत्कुंभयेत्प्राणं रेचयेदिडया ततः॥ श्लेष्मदो
षहरं कंठे देहानलविवर्द्धनं॥ नाडीजलोदरं धातुगतदोषविनाशनं॥ गछता तिष्टता का
र्य्यमुज्जाय्याख्यं च कुंभकं॥ सीत्कारः॥ सीत्कां कुर्यात्तथा वक्त्रे घ्राणेनैव विसर्जयेत्॥ एवम
भ्यासयोगेन कामदेवो द्वितीयकः॥ योगिनीचक्रसंमान्यः सृष्टिसंहारकारकः॥ न क्षुधा न तृषा नि
द्रा नैवालस्यं प्रजायते॥ भवेत्सत्वं च देहस्य सर्वोपद्रववर्जितः॥ अनेन विधिना सत्यं योगींद्रो भू
मिमंडले॥ रसनाग्रात्तु सूर्येणापः प्राणं सततं पिवेत्॥ श्रमदाहौ न भवेत्तस्य सर्वरोगपरिक्षयः
अथ शीतली॥ जिह्वया वायुमाकृष्य पूर्ववत्कुंभसाधनं॥ शनैस्तु घ्राणरंध्राभ्यां रेचयेदनि
लं सुधी॥ गुल्मप्लीहोदरं चापि ज्वरं चापित्तधातृषां॥ विषिवच्छीतली नाम कुंभकोयं निहं

जालंधरकृते बंधे कंठसंकोचलक्षणे॥ न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रकुप्यति॥ कंठसंकोचने
यो॰ टी॰ नैव द्वे नाड्यौ स्तंभिते ध्रुवं। मध्यचक्रमिदं ज्ञेयं षोडशाधारबंधनं। अधस्तात्कुंचनेनाशु कंठसंको
५६ चने कृते॥ मध्ये पश्चिमतानेन स्यात्प्राणो ब्रह्मनाडिगः॥ इडा च पिंगलां बद्ध्वा वाहयेत्पश्चिमं पथं॥ अ
नेनैव विधानेन सेवयेत्सततं नरः॥ ततो न जायते मृत्युर्जरारोगादिकं तथा॥ अथ उड्डीयानबंधः
बंधो येन सुषुम्नायां प्राणस्तूड्डीयते यतः॥ तस्मादुड्डीयनाख्योयं योगिभिः समुदाहृतं॥ उड्डीनं कुरु
ते यस्मादविश्रांतं महाखगः॥ उड्डीयानं तदेव स्यान्मृत्युबंधो निगद्यते॥ उदरे पश्चिमं तानं नाभे
57 रूर्ध्वं तु कारयेत्॥ उड्डीयानो ह्यसौ बंधो मृत्युमातंगकेसरी॥ उड्डीयानं तु सहजं गुरुणा कथितं यथा॥ अ
भ्यसेत्सततं यस्तु वृद्धोपि तरुणायते॥ नाभेरूर्ध्वमधश्चापि तानं कुर्यात्प्रयत्नतः॥ षण्मासमभ्यसे राम
न्मृत्युं जयत्येव न संशयः॥ संनिबद्धासने पादौ कराभ्यां धारयेद्दृढं॥ गुल्फदेशसमीपे च कंदं तत्र ५६
श्री प्रपीडयेत्॥ पश्चिमतानमुदरे कारयेच्चिबुकं हृदि॥ शनैः शनैर्यथा प्राणस्तदा संधिं प्रगच्छति

मत॥ अथ संहितं॥ प्राणायामास्त्रिधा प्रोक्ता रेचपूरककुंभकैः॥ संहितः केवलश्चेति कुंभको द्विविधो मतः
श्रारे चपूरयेत्कुर्यात्स वै संहितकुंभकः॥ यावत्केवलसिद्धिः स्यात्तावत्संहितमभ्यसेत्॥ रेचकं पूरकंमु ५
क्त्वा सुखं यद्वायुधारणं॥ प्राणायामोयमित्युक्तः स वै केवलकुंभकः॥ केवले कुंभके सिद्धे रेचकपूरकवर्जि
ते॥ न तस्य दुर्लभं किंचित्त्रिषु लोकेषु विद्यते॥ शक्तः केवलकुंभेन यथेष्टं वायुधारणं॥ राजयोगपदं
चैव लभते नात्र संशयः॥ हठं विना राजयोगो राजयोगं विना हठः॥ न सिध्यति ततो युग्ममानिष्पत्तेः
समभ्यसेत्॥ कुंभकं प्राणरोधांते कुर्याच्चित्तं निराश्रयं॥ एवमभ्यासयोगेन योगपदं व्रजेत्॥ कुं राज
भकात्कुंडलीबोधः कुंडलीबोधतो भवेत्॥ अनर्गला सुषुम्णा तो हठसिद्धिश्च जायते॥ वपुः कृशत्वं व
दने प्रसन्नता नादस्फुटत्वं नयने सुनिर्मले॥ आरोग्यता बिंदुजयोग्निदीपनं नाडीविशुद्धिर्हठसि
द्धिलक्षणं॥ अथ जालंधरबंध॥ कंठमाकुंच्य हृदये स्थापयेद्दृढमिच्छया॥ बंधो जालंधराख्योयमम
नाहयकारकः॥ बध्नाति हि शिरोजालमधोगामि नभोजलं॥ ततो जालंधरो बंधः कंठदुःखौघनाशनः

यो॰सं॰ ६

ष्टाश्वयुक्तमिव वाहनेन विद्वान्मनो धारयेताप्रमत्त इति ॥ पातंजलेप्युक्तं ततः क्षीयते प्रकाशावरणं
॥ प्राणायामानभ्यस्यतो ऽस्य योगिनः क्षीयते विवेकज्ञानावरणीयं कर्म यत्तदाचक्षते ॥ महामोहमये
नेंद्रजालेन प्रकाशशीलं सत्वमावृत्य तदेवाकार्ये नियुंक्त इति ॥ तदस्य प्रकाशावरणं कर्म संसारनि
बंधनं प्राणायामाभ्यासाद्दुर्बलं भवति प्रतिक्षणं च क्षीयते । तथा चोक्तं श्रुतौ ॥ तपो न परं प्राणायामादि
ति ॥ ततो विशुद्धिर्मलानां दीप्तिश्च ज्ञानस्येति ॥ एवं प्राणायामादिना प्राणस्पंदे निरुद्धे ऽखिलान्यपि [illegible]
पा निरुध्यंते ॥ प्राणस्पंदाधीनत्वाच्चित्तवृत्तेरुदयस्य ॥ ततश्च स्वभावतः शांतस्य आकाशमंतःकरण
मनात्माकारवृत्तिनिरोधादात्मैकाकारं भवति ॥ इति प्राणायामः ॥ अथ कः प्रत्याहार इति ॥ स्वविषया
संप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेंद्रियाणां प्रत्याहारः ॥ स्वविषयैरसंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेति
चित्तानुरोधे चित्तनिरुद्धानींद्रियाणि नोपायांतरमपेक्षंते ॥ यथा मधुकरराजं मक्षिका उत्पतंतमनूत्प
तंति निविशमानमनुनिविशंते ॥ तथेंद्रियाणि चित्तनिरोधे निरुद्धानीत्येष प्रत्याहारः ॥ [illegible]

परं

एम ६

55

सर्वेषामेव बंधानामुत्तमोस्तु दुपानकः॥ उड्डीयानेकृते बंधे मूलं स्वाम्यविकं भवेदिति॥ आकेशा
दानखाग्राच्च तपस्तप्तं तदुत्तमम्॥ आकाशाज्जायते वायुर्वायोरग्निः प्रजायते॥ अग्नेरापस्च जायंते ततो
तः शोध्यते त्रिभिः॥ प्रणवाद्यास्त्रयो वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः॥ वाङ्मयं प्रणवं सर्वं तस्मात्प्रणवमभ्य
सेत्॥ प्रणवे नित्ययुक्तस्य सव्याहृतिषु सप्तसु त्रिपदायां च गायत्र्यां न भयं विद्यते क्वचित्॥ एकाक्षरं प
रं ब्रह्म प्राणायामः परं तप इति॥ प्राणायामस्त्रयो ज्ञेयास्तु यथाकालमुदीरितः॥ अहोरात्रकृतात्पापात्त्रयाणा
देवनश्यति॥ सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह॥ त्रिः पठेदायतः प्राणः प्राणायामः स उच्यते॥
कर्मणा मनसा वाचा यद्रात्रौ क्रियते त्वघं॥ तत्सर्वं विलयं याति प्राणायामैर्न संशयः॥ प्राणायामैः
य आत्मानं नियम्यास्ते पुनः पुनः॥ दशद्वादशभिर्वापि चतुर्विंशात्परं तपः॥ सव्याहृतिकाः सप्रणवाः प्रा
णायामास्तु षोडशः॥ अपि भ्रूणहनं मासात्पुनंत्यहरहः कृताः॥ इति विवचनं॥ प्राणायामसमनो
नाशोपायस्त्विष्टतावदुक्तम्॥ प्राणापीडयेह सुप्युक्तचेष्टः क्षीणे प्राणे नासिकयोच्छ्वसिता॥ दु

सोत्तरःपरमस्वराट्॥ऋतंसत्यंपरंब्रह्मपुरुषंकृष्णपिंगलं॥ऊर्द्धरेतंविरूपाक्षंविश्वरूपायवैनमः॥नसंदृशे
तिष्ठतिरूपमस्यनचक्षुषापश्यतिकश्चनैनं॥हृदामनीषामनसाभिक्लृप्तोयएनंविदुरमृतास्तेभवंति
पो॰सं॰ [illegible]प्रमाणं॥स्मृतयश्च॥ईश्वरःसर्वभूतानांहृद्देशेऽर्जुनतिष्ठतिभ्रामयन्सर्वभूतानियंत्रा
६१ रूढानिमायया॰ सर्वस्यचाहंहृदिसंनिविष्टोमत्तःस्मृतिर्ज्ञानमपोहनंचेति॥आदित्यांतर्गतंयच्चज्यो
तिषांज्योतिरुत्तमं॥हृदयेसर्वभूतानांजीवभूतःसतिष्ठतीतिच॥रविमध्येस्थितःसोमःसोममध्येहुताश
56 नः तेजमध्येस्थितःसत्त्वंसत्त्वमध्येस्थितोऽच्युतः॥उपविश्यासनेरम्येकंबलाजिनकुशोत्तरे॥सम्यक्प
द्मासनासीनोभूतशुद्धिंसमाचरेत्॥प्राणायाममंत्रपूर्वंतुवामंत्रेणचालितेंद्रियः॥उदङ्मुखंततःकृत्वा
हृत्पंकजमनुत्तमं॥विकाशंतस्यकुर्वीतविज्ञानरविणाहृदि॥तत्केशिकायांचसूर्यशशिविंबान्यनु एम
क्रमात्॥त्रयंत्रयीमयंतस्मिंश्चिंतयेद्देहवान्नरः॥नानारत्नमयंपीठंतेषामुपरिचिंतयेत्॥तस्मिन् ६१
उफ्लहृणतरेवालार्कसदृशद्युतिः॥अष्टैश्वर्यदलंपद्मंमंत्राक्षरमचिंतयेत्॥तस्मिन्देव्यासहासीनं

चबहिरंगानि साधनानि धारणाक्रमाः॥ देशबंधश्चित्तस्य धारणा॥ नाभिचक्रे हृदयपुंडरीके मूर्द्ध
ज्योतिषि नासिकाग्रे जिह्वाग्रे इत्येवमादिषु देशेषु बाह्ये वा विषये चित्तस्य वृत्तिमात्रेण बंधो इति धारणा॥
तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानं॥ तस्मिन् देशे ध्येयालंबनस्य प्रत्ययस्यैकतानता सदृशप्रवाहः प्रत्य
यांतरेणापरामृष्टो ध्यानं॥ तत्र ध्येयस्वरूपमुक्तो दर्शितं॥ दहरं विपाप्मं वरवेश्मभूतं यत्पुंडरीकं पुरमध्य
संस्थं॥ तत्रापि दहरं गगनं विशोकं तस्मिन्यदंतस्तदुपासितव्यं॥ पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधो
मुखं॥ अधो निष्ट्या वितस्त्यां तु नाभ्यामुपरि तिष्ठति॥ हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महत्॥ संततं शि
राभिस्तु लंबत्याकोशसंनिभं॥ तस्यांते सुषिरं सूक्ष्मं तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं॥ तस्य मध्ये महानग्निर्विश्वा
र्चिर्विश्वतोमुखः॥ सोऽग्रभुग्विभजंतिष्ठन्नाहारमजरः कविः॥ संतापयति स्वं देहमापादतलमस्तकं।
तस्य मध्ये वह्निशिखा अणीयोर्ध्वा व्यवस्थिता॥ नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरा॥ नीवारशूक
वत्तन्वी पीता भास्वत्यणूपमा॥ तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः॥ स ब्रह्मा स शिवः सेंद्रः

श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं पुंडरीकासमचतुर्भुजं ॥ शंखं चक्रं गदा पद्मं मुसलं खड्गमेव च ॥ सूर्यकोटिप्रतीका

यो·सं· शं चंद्रकोटिसुशीतलं ॥ प्रसन्नवदनं ध्यायेत् पीतांबरधरं हरिं ॥ अंतर्यामिस्वरूपेण विवतावास्थि

६२ तो हरिः ॥ स्थूलांगुष्ठप्रमाणेन हृन्मध्येषु वसत्ययं ॥ देहे पुरुषनामासौ स्थित्वा प्रेरयति प्रभुः ॥ तस्मात्

स एव जिज्ञास्यः परमो मोक्षमिच्छुना ॥ सर्वस्मादधिकः स्नेहो भक्तिरित्युच्यते बुधैः ॥ सा चैनमूर्द्धं नयति

हासा ॥ कारयति स्वजं ॥ तस्माद्ध्यायेत्सदा भक्तिः सैका निश्रेयसे फलं ॥ अतो यातु ममताहानिर्जायते

57 नात्र संशयः ॥ इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रतिपाद्य ध्येय परमात्मैव ॥ इति ध्यानम् ॥ तदेवार्थमात्रनिर्भा

सं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ध्यानमेव ध्येयाकारनिर्भासं प्रत्ययात्मकेन स्वरूपेण शून्यमिव

६१ यदा भवति ध्येयस्वभावावेशात् तदा समाधिरित्युच्यते ॥ संप्रज्ञातसमाधावुदयलयविक्षेपकषाय राम

रसास्वादाख्याश्चत्वारो विघ्नाः संति ॥ लये निद्रा पुनः पुनः विषयानुसंधानं विक्षेपः चित्तस्य रागादिना तथी ६२

भावः कषायः समाध्यारंभसमये सविकल्पकानंदास्वादो रसास्वादः ॥ यथाहुः ॥ लये संबोधयेच्चित्तं विक्षि

षट्चक्रं षोडशाधारं त्रिलक्ष्यं पंचदेवता॥ स्वदेहे यो न जानाति कथं भवति योगवित्

कोटिशीतांशुसन्निभम्॥ चतुर्भुजं सुंदरांगं शंखचक्रगदाधरम्॥ पद्मपत्रविशालाक्षं सर्वलक्षणलक्षि
तं॥ श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं पीतवस्त्रधरं तमां॥ विचित्राभरणैर्युक्तं दिव्यमंडनमंडितं॥ दिव्यचंदनलिप्तां
गं दिव्यपुष्पोपशोभितं॥ तुलसीकोमलदलवनमालाविभूषितं॥ बालार्ककोटिसदृशं कांतादेव्याश्रि
याहृह॥ सर्वलक्षणलक्षण्यास्समाश्लिष्टतनुं शिवं॥ एवं ध्यात्वा जपेन्मंत्रं समाहितमनाः सुधीः॥ इति प्र
स्ताणंप्रतिभगवद्ध्यानं॥ अन्यच्च॥ नाभिमूले स्थितं पद्मं नालं तस्य दशांगुलं॥ कोमलं तस्य तन्नालं नि
मीलं तदधोमुखं॥ कदलीपुष्पसंकाशं चंद्रकांतिसमप्रभं॥ विशालदलसंपूर्णं चाष्टदलं सुनिर्मलं
पद्मकिंजल्कसदृशं लसत्कांचनसन्निभं॥ नित्यानंदमयं स्थानं तद्विष्णोः परमं पदम्॥ हृदिस्थितं पंकजम
ष्टपत्रकं सकर्णिकं केशरमध्यनीलं॥ अंगुष्ठमात्रं मुनयो वदंति ध्यायेद्विष्णुं पुरुषं पुराणं॥ अष्टप
त्रे स्थिता लक्ष्म्यादिसर्वदेवता॥ शशिमध्यगतो वह्निः वह्निमध्ये गता प्रभा॥ प्रभामध्यगतं पीठं नाना
रत्नप्रतिष्ठितं॥ अनेकरत्नसंकीर्णं ज्वलनार्कसमप्रभम्॥ तस्य मध्ये स्थितं देवं नारायणमनामयं

न्प

इति॥ किं चास्य भवति॥ ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यंतरायाभावश्च॥ येतावदंतरायाव्याधिप्रभृतयस्ते तावदीश्वर
यो॰ सं॰ प्रणिधानान्न भवंति॥ स्वरूपदर्शनमप्यस्य भवति॥ यथैवेश्वरः शुद्धः प्रसन्नः केवलोऽनुपसर्गस्तथैवा प
६२ यमपि बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुष इत्यधिगच्छतीति॥ अथ केऽन्तराया ये चित्तस्य विक्षेपाः के [illegible]॥ [illegible]
कियंतो वेति॥ व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रांतिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तवि
क्षेपास्तेऽन्तरायाः॥ नवांतरायाश्चित्तस्य विक्षेपाः सहैते चित्तवृत्तिभिर्भवंति। नितु च सं चित्तवृत्तिषु संभवंति॥ एका
ग्रचित्तवृत्तिषु न भवंति॥ व्याधिर्धातुरसकरणवैषम्यं॥ स्त्यानमकर्मण्यता चित्तस्य॥ संशय उभयकोटिस्पृक् म
58 विज्ञानं॥ स्यादिदमेवं नैवं स्यादिति॥ प्रमादः समाधिसाधनानामभावनं॥ आलस्यं कायचित्तगुरुत्वादप्रवृत्तिः॥
अविरतिश्चित्तस्य विषयसंप्रयोगात्मा गर्धः॥ भ्रांतिदर्शनं विपर्ययज्ञानं॥ अलब्धभूमिकत्वं समाधिभूमेरला
भः॥ अनवस्थितत्वं यल्लब्धायां भूमौ चित्तस्याप्रतिष्ठा॥ समाधिप्रतिलंभे हि तदवस्थितं स्यादित्येते चित्त राम
स्य विक्षेपा नव॥ योगमला योगप्रतिपक्षा योगांतरायाश्चाभिधीयंते॥ उक्तस्य [illegible]ज्ञानयोगाभ्यासज्ञानतत्त्वताव ६२
द्योगविक्षेपनिरोधकोपायाभ्यासपरिपूर्णचित्तानंदानुभवः सुखाविर्भावः॥ इममेवार्थं स्मृतिरुपपादयति॥ समाधिनि
र्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत्॥ न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदंतःकरणेन गृह्य

त्तंशमयेत्पुनः॥ सकषायं चित्तं ज्ञात्वा तत्समप्राप्तं न चालयेत्॥ नास्वादयेद्रसं तत्र निःसंगः प्रज्ञया भवेदि-
ति॥ अस्यार्थः॥ प्राणायामादिनायाभिमुखं चित्तमुपशमापयेत्॥ दोषदर्शनेन ब्रह्मानुसंधानादिना विक्षिप्तं चि-
त्तंशमयेत्॥ प्रसन्नप्राप्तं चित्तं न चालयेत् समाधानंभसमयेत् स विकल्पकानंदं नास्वादयेत् किंतु उदासी-
नः प्रसन्नप्रज्ञया युक्तो भवेदिति॥ एवं निर्विघ्नेन संप्रज्ञातसमाध्यभ्यासेनाध्यात्मप्रसादमापन्ने मनसि ऋ-
तंभरप्रज्ञा इति अतीतानागतविप्रकृष्टव्यवहितसूक्ष्मवस्तुविषयं योगी प्रपद्यत ऋतंभरप्रज्ञातामू-
पि निरुध्य समाधिमभ्यस्यतः गुणवैतृष्ण्यंपरवैराग्यमुदेति॥ न केवलं परवैराग्यादेव समाधिलाभः
किंतु ईश्वरप्रणिधानादपि तथा चोक्तं ईश्वरप्रणिधानाद्वा॥ क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषवि-
शेष ईश्वरः तस्य वाचकः प्रणवः तज्जपस्तदर्थभावनमिति॥ एतदुक्तं भवति॥ ईश्वरप्रणिधानाद्वा समाधि-
लाभः॥ क्लेशादिभिरसंबद्धः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरः॥ ईश्वरस्याभिधायकः शब्दः प्रणवः तज्जपस्तदर्थभावनं प्र-
णवस्य जपः प्रणवाभिधेयस्येश्वरस्य भावनं॥ तदस्य योगिनः प्रणवं जपतः प्रणवार्थं भावयतश्चित्तमेकाग्रं
संपद्यते॥ तथा चोक्तं॥ स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात्स्वाध्यायमामनेत्॥ स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशते

धा

कट्स्नानशाकोकटवर्जं॥ वर्जयेदुर्जनप्रीतिंदिवास्त्रीपथ्यसेवनं॥ प्रातःस्नानोपवासादिकायक्लेशादिकं
तथा॥ गोधूमशालियवषष्टिकशोभनान्नंक्षीराज्यमंडनवनीतसिताम्रधूनि॥ शुंठीपटोलकफलादि
पंचशाकंमुद्गादिदालमुदकंचमुनीद्रपथ्यम्॥ उष्णंसुमधुरंस्निग्धंगव्यंधातुप्रपोषकं॥ मनोभिलषितं
योग्यंयोगीभोजनमाचरेत्॥ युवावृद्धोतिवृद्धोवाव्याधितोदुर्बलोपिवा॥ अभ्यासात्सिद्धिमाप्नोतिसर्व
योगेष्वतंद्रितः॥ अथमनः॥ योगाद्यभ्यासकालेतुमनसाचिंतयेच्छुभम्॥ नाशुभंचिंतयेत्क्वापि जे
नदुःखानिविरक्ति॥ मनएवमनुष्याणांकारणंबंधमोक्षयोः॥ तस्मान्मनोजयेनित्यंसंयत्नंकुर्याद्विचक्षण
जितेमनसियत्नेनसर्वाकामानवाप्नुयात्॥ तस्मिन्नेवाजितेसर्वाकामान्नेवाप्नुयात्क्वचित्॥ अवशी
कृतचित्तस्यकुतोयोगसमाधयः॥ मनोनिग्रहणेतस्माद्यत्नंकुर्याद्विचक्षणः॥ सत्संगश्रवणेनैव
मनसोनिग्रहोभवेत्॥ संप्रदायज्ञगुरुणासंशयच्छेदकारिणा॥ श्रोतव्यंसततंभक्त्यात्मकर्मप्राप्तएवंके
तेनांतःकरणकालुष्यंप्रयात्येवनसंशयः॥ गुरुशुश्रूषयाभक्त्याश्रद्धयाचदमेनच॥ शमेननियमैर्नैव
क्षेणवैकल्पंनत्तीर्थायतनाश्रयः॥ केवलंतन्मनस्तस्यजयेनासाध्यतेपरं॥ विषयेवर्तमानस्यतस्माच्चित्तस्यसंयमे

ते॥ इति जन्मौषधिमंत्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः॥ इत्थंमयोगानुष्ठानपद्धतिः॥ सुराज्ये धार्मिके देशे
सुभिक्षे निरुपद्रवे। एकांते मठिकामध्ये स्थातव्यं हठयोगिना॥ अल्पद्वारमरंध्रगर्त्तपिठरं नात्युच्चनीचा
यतं॥ सम्यग्गोमयलिप्तमसांद्रविमलं निःशेषजंतूज्झितम्। बाह्ये मंडपकूपवेदिरचितं प्राकारसंवेष्टितं
प्रोक्तं योगमठस्य लक्षणमिदं सिद्धैर्हठाभ्यासिभिः॥ एवंविधे मठे स्थित्वा सर्वचिंताविवर्जितः॥ गुरू
पदिष्टमार्गेण योगमेव सदाभ्यसेत्॥ अत्याहारः प्रयासश्च प्रजल्पो नियमग्रहः॥ जनसंगश्च लौ
ल्यं च षड्भिर्योगो विनश्यति॥ ब्रह्मचारी मिताहारी योगी योगपरायणः॥ अब्दादूर्ध्वं भवेत्सिद्धो नात्र
कार्या विचारणा॥ सुस्निग्धमधुराहारश्चतुर्थांशविवर्जितः॥ भुज्यते शिवसंप्रीत्यै मिताहारः स उच्यते
अन्यच्च॥ द्वौ भागौ पूरयेदन्नैर्जलेनैकं प्रपूरयेत्॥ मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेत्॥ कट्वम्लतीक्ष्ण
लवणोष्णहरीतशाकसौवीरतैलतिलसर्षपमत्स्यमद्यं॥ अजादिमांसदधितक्रकुलत्थकोलपिण्याक
हिंगुलशुनाद्यमपथ्यमाहुः॥ भोजनमहितं विद्यात्पुनरुष्णीकृतं रूक्षमितं॥ अतिलवणसवपलल

भा.ए ६५

पुरे ८ मन्ना प्राप्नोति तथि यः पुरुषः पुरुषर्षभ ॥ केचिद्वदन्ति ने कांतं पथ्याक मेय धारुचिः ९ धर्म्मेए
के परा ख्या न्ये कामं सर्वस्वं मनः शमं ॥ अन्ये वदन्ति स्वार्थे वाते भ्ववर्ण्याया गभोजनं १० केचिद्यशं तपोरा
नं व्रतानि नियमान् यमान् ॥ आद्यं तवंतरावेषां लोकाः कर्म्मविनिर्मिताः ११ दुःखोदर्कास्तमोनिष्ठा क्षुद्रा
नंदाः शुचार्पिताः ॥ मय्यर्पितात्मनः सभ्य निरपेक्षस्य सर्वतः १२ मयात्मना सुखं यत्तत्कुतः स्या
द्विषयात्मनां ॥ अकिंचनस्य दांतस्य शांतस्य समचेतसः १३ मया संतुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दि
६० शः ॥ न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्रधिष्ण्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यं ॥ न योगसिद्धिरपुनर्भवं वा मय्यर्पिता
त्मेच्छति मद्विनान्यत् १४ न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शंकरः ॥ न च संकर्षणो न श्रीर्नैवात्मा च
६० यथा भवान् १५ निरपेक्षं मुनिं शांतं निर्वैरं समदर्शनं ॥ अनुव्रजाम्यहं नित्यं पूयेयेत्यंघ्रिरेणुभिः १ राम
६ निष्किंचना मय्यनुरक्तचेतसः शांता महांतोखिलजीववत्सलाः ॥ कामैरनालब्धधियो जुषंति ६५
यन्नैरपेक्ष्यं न विदुः सुखं मम ॥ १७ बाध्यमानोपि मद्भक्तो विषयैरजितेंद्रियः ॥ प्रायः प्रगल्भया

५२

२ इति नाना मत्पयोगानुष्ठायोगोपयोगि श्लोक संग्रहमनामप २

योगी योगी मिच्चमा भूयात्।। विविक्त सेवी लघ्वाशी जितवाक्यो यमालसः।। ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपा
श्रितः।। मन सर्व्वेन्द्रियाणां च दृढेकाग्र्यं परमं तपः।। स ज्याय्यः सर्वधर्म्मेभ्यः स धर्म्मः पर उच्यते इति स्मरणात्
असंगचलहारिणाद्दृढभावेन ... वर्जोमात्।। शरीरनाशादर्शित्वाद्वासनान प्रवर्तते इति वा।। उद्धव उवाच।।
वदंति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः।। तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुख्यता।। १ भवतोदाहृतः स्वा
मिन भक्तियोगोनपेक्षितः।। निरस्य सर्वतः संगं येन त्वय्याविशेन्मनः २ श्रीभगवानुवाच।। कालेन नष्टा
प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता।। मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः।। ३ तेन प्रोक्ता च पुत्राय म
नवे पूर्वजाय सा।। ततो भृग्वादयोगृह्णन्सप्त ब्रह्ममहर्षयः।। ४ तेभ्यः पितृभ्यस्तत्पुत्राः देवदानवगुह्य
काः।। मनुष्याः सिद्धगंधर्वाः सविद्याधरचारणाः ५ किंदेवाः किंनरा नागाः रक्षः किंपुरुषादयः।। ब
ह्व्यस्तेषां प्रकृतयो रजः सत्वतमोभुवः ६ याभिर्भूतानि भिद्यन्ते भूतानां पतयस्तथा।। यथाप्रकृति सर्वेषां
चित्रा वाचः स्रवंति हि ७ एवं प्रकृति वैचित्र्याद्भिद्यंते मतयो नृणां।। पारंपर्येण केषांचित्पाखंडमतयो

५ धर्मानुसाराद्भगवत्प्राप्तिं तन्नवेद्विदुःस्वपर्यो नाप्तिरेव ... ५ सुरासुरा मनुष्याः कुतश्च विद्याधरचारणाद्यः इति
भाव

भा.ए.
६६

समाधत्स्वमनोमद्भावभावितं २८ स्त्रीणां स्त्रीसंगिनां संगं त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् क्षेमे विविक्त आ
सीनश्चिंतयेन्मामतंद्रितः २९ न तथास्य भवेत्क्लेशो बंधश्चान्यप्रसंगतः योषित्संगाद्यथा
पुंसो यथा तत्संगिसंगतः ३० उद्धव उवाच यथा त्वामरविंदाक्ष यादृशं वा यदात्मकं ध्यायेन्मुमुक्षु
रेतन्मेध्यानमेवक्तुमर्हसि ३१ श्रीभगवानुवाच समआसनआसीनः समकायो यथासुखं ह
स्तावुत्संगआधाय स्वनासाग्रकृतेक्षणः ३२ प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुंभकरेचकैः विपर्य्ययेणा
पि शनैरभ्यसेन्निर्जितेंद्रियः ३३ हृद्यविच्छिन्नमोंकारं घंटानादं बिसोर्णवत् प्राणेनोदीर्य्य तत्राथ
62 पुनः संवेशयेत्स्वरम् ३४ एवं प्रणवसंयुक्तं प्राणमेव समभ्यसेत् दशकृत्वस्त्रिषवणं मासादर्वा
ग्जितानिलः ३५ हृत्पुंडरीकमंतःस्थमूर्ध्वनालमधोमुखं ध्यात्वोर्ध्वमुखमुन्निद्रमष्टपत्रं सकर्णि रामः
कं ३६ कर्णिकायां न्यसेत्सूर्य्यसोमाग्नीनुत्तरोत्तरम् वह्निमध्ये स्मरेद्रूपं ममैतद्ध्यानमंगलं ३७ स ६६

भक्तो विषयैर्नाभिभूयते १८ यथाग्निः सुसमिद्धार्चिः करोत्येधांसि भस्मसात् तथा मद्विषया भक्तिरु
द्धवैनांसि कृत्स्नशः १९ न साधयति मां योगो न सांख्यो धर्म उद्धव न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्ति
र्ममोर्जिताः २० भक्त्याहमेकया ग्राह्यः श्रद्धयात्मा प्रियः सतां भक्तिः पुनाति मन्निष्ठा श्वपाकानपि सं
भवात् २१ धर्मः सत्यदयोपेतो विद्या वा तपसान्विताः मद्भक्त्यापेतमात्मानं न सम्यक् प्रपुनाति हि २२
कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना विनानंदाश्रुकलया शुध्येद्भक्त्या विनाशयः २३ वाग्गद्गदा
द्रवते यस्य चित्तं रुदत्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च विलज्ज उद्गायति नृत्यते च मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुना
ति २४ यथाग्निना हेम मलं जहाति ध्मातं पुनः स्वं भजते च रूपं आत्मा च कर्मानुशयं विधूय मद्भ
क्तियोगेन भजत्यथो मां २५ यथा यथात्मा परिमृज्यतेऽसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः तथा त
था पश्यति वस्तु सूक्ष्मं चक्षुर्यथैवांजनसंप्रयुक्तं २६ विषयान्ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषज्जते मा
मनुस्मरतश्चित्तं मय्येव प्रविलीयते २७ तस्मादसदभिध्यानं यथा स्वप्नमनोरथं हित्वा मयि

५ क्षुधापिपासा प्राणस्य मनसा शोकमोहकौ॥ जरामरणशरीरस्य षडुरमीरहितो शिवः ५

सिद्धयः १ श्रीउद्धवउवाच कयाधारणयाकास्वित्कथंस्वित्सिद्धिरच्युत
पतश्चेतउपतिष्ठंति
भा॰ए॰ कतिवासिद्धयोब्रूहियोगिनांसिद्धिदोभवान् २ श्रीभगवानुवाच सिद्धयोष्टादशप्रोक्ताधा
६२ रणायोगपारगैः तासामष्टौमत्प्रधानादशैवगुणहेतवः ३ अणिमामहिमामूर्त्तेर्लघिमा
प्राप्तिरिंद्रियैः प्राकाश्यंश्रुतदृष्टेषुशक्तिप्रेरणमीशिता ४ गुणेष्वसंगोवशिता यत्का
मस्तदवस्यति एतामेसिद्धयःसौम्य अष्टावौत्पत्तिकामता ५ अनूर्मिमत्वंदेहेस्मिन्दूरश्रव
णदर्शनं मनोजवःकामरूपंपरकायप्रवेशनं ६ स्वछंदमृत्युर्देवानांसहक्रीडानुदर्शनं
62 यथासंकल्पसंसिद्धिराज्ञाप्रतिहतागतिः ७ त्रिकालज्ञत्वमद्वंद्वंपरचित्ताद्यभिज्ञता अग्न्य
र्कांबुविषादीनांप्रतिष्टंभोपराजयः ८ एताश्चोद्देशतःप्रोक्तायोगधारणसिद्धयः यया रामच
धारणयायास्याद्यथावास्यान्निबोधमे ९ भूतसूक्ष्मात्मनिमयितन्मात्रंधारयेन्मनः ६
अणिमानमवाप्नोतितन्मात्रोपासकोमम १० महत्यात्मन्मयिपरेयथासंस्थंमनोदधत्

मंप्रशांतंसुमुखंदीर्घचारुचतुर्भुजं सुचारुसुंदरग्रीवंसुकपोलंसुचिस्मितं ३८ समानकर्णविन्यस्त
स्फुरन्मकरकुंडलं हेमांबरंघनश्यामंश्रीवत्सश्रीनिकेतनं ३९ शंखचक्रगदापद्मवनमालावि
भूषितं नूपुरैर्विलसत्पादंकौस्तुभप्रभयायुतम् ४० द्युमत्किरीटकटककटिसूत्रांगदायुतं सर्वां
गसुंदरंहृद्यंप्रसादसुमुखेक्षणम् ४१ सुकुमारमभिध्यायेत्सर्वांगेषुमनोदधत् इंद्रियाणींद्रि
यार्थेभ्योमनसाकृष्यतन्मनः ४२ बुध्यासारथिनाधीरःप्रणयेन्मयिसर्वतः तत्सर्वव्यापकंचित्तमाकृ
ष्यैकत्रधारयेत् ४३ नान्यानिचिंतयेद्भूयःसुस्मितंभावयेन्मुखं तत्रलब्धपदंचित्तमाकृष्यव्योम्नि
धारयेत् ४४ तच्चत्यक्त्वामदारोहोनाकिंचिदपिचिंतयेत् ध्यानेनेत्थंसुतीव्रेणयुंजतोयोगिनो
मनः ४५ संयास्यत्याशुनिर्वाणंद्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः एवंसमाहितमतिर्मामेवात्मानमात्मनि
विचष्टेमयिसर्वात्मन्ज्योतिर्ज्योतिषिसंयुतं ४६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधे
चतुर्दशोऽध्यायः श्रीभगवानुवाच जितेंद्रियस्ययुक्तस्यजितश्वासस्ययोगिनः मयिधार

यद्रूपंबुभूषति तत्तद्भवेन्मनोरूपंमद्योगबलमाश्रयः २३ परकायंविशन्सिद्धआत्मानंतत्रभावयेत्
पिंडंहित्वाविशत्प्राणोवायुभूतःषडंघ्रिवत् २४ पार्ष्ण्यापीड्यगुदंप्राणंहृदुरःकंठमूर्द्धसु आरोप्य
भा०ए० ब्रह्मरंध्रेणब्रह्मनीत्वोत्सृजेत्तनुं २५ विहरिष्यन्सुराक्रीडेमत्स्थंसत्वंविभावयेत् विमानेनोपति
६८ ष्ठंतिसत्ववृत्तीसुरस्त्रियः २६ यथासंकल्पयेद्बुद्ध्यायदावामत्परःपुमान् मयिसत्येमनोयुंजं
स्तथातत्समुपाश्नुते २७ योवैमद्भावमापन्नईशितुर्वशितुःपुमान् कुतश्चिन्नविहन्येततस्यचाज्ञा
गु यथामम २८ मद्भक्त्याशुद्धसत्वस्ययोगिनोधारणाविदः तस्यत्रैकालिकीबुद्धिर्जन्ममृत्यू
63 पबृंहिता २९ अग्न्यादिभिर्नहन्येतमुनेर्योगमयंवपुः मद्योगशान्तचित्तस्ययादसामुदकं
यथा ३० मद्विभूतीरभिध्यायन्श्रीवत्सास्त्रविभूषिता ध्वजातपत्रव्यजनैःसभवेदपराजितः रामः
३१ उपासकस्यमामेवयोगधारणयामुनेः सिद्धयःपूर्वकथिताउपतिष्ठंत्यशेषतः ३२ जिते
न्द्रियस्यदांतस्यजितश्वासात्मनोमुनेः मद्धारणांधारयतःकासासिद्धिःसुदुर्लभा ३३ अंतरा ६८

गुरूपदेशतोभक्त्या सम्यगभ्यासतस्तथा॥ ज्ञातव्यः परमात्मैवंभक्तिकन्तत्परेण वै ५८५

हि १

मयिमानमवाप्नोतिभूतानांच पृथक्पृथक् ११ कालसूक्ष्मार्थतां योगीलघिमानमवाप्नुया
त् परमाणुमयेचित्तंभूतानांमयिरंजयन् १२ धारयन्मय्यहंतत्वेमनोवैकारिकेखिलम् सर्वेन्द्रिया
णामात्वंप्राप्तिःप्राप्नोतिमन्मना १३ महत्यात्मनियःसूत्रेधारयेन्मयिमानसं प्राकाम्यंपारमे॰
ष्ठ्यंमेविंदतेव्यक्तजन्मनः १४ विष्णौत्र्यधीश्वरेचित्तंधारयेत्कालविग्रहे सईशित्वमवाप्नोतिक्षेत्रज्ञ
क्षेत्रचोदनां १५ नारायणेतुरीयाख्येभगवच्छब्दशब्दिते मनोमय्यादधद्योगीमद्धर्मावशिता
मियात् १६ निर्गुणेब्रह्मणिमयिधारयन्विशदंमनः परमानंदमाप्नोतियत्रकामोवसीयते १७
श्वेतद्वीपपतौचित्तंशुद्धेधर्ममयेमयि धारयंश्वेततांयातिषडूर्मिरहितोमनः १८ मय्याकाशा
त्मनिप्राणेमनसाघोषमुद्वहन् तत्रोपलब्धभूतानांहंसोवाचःशृणोत्यसौ १९ चक्षुस्त्वष्टरि
संयोज्यत्वष्टारमपिचक्षुषि मांतत्रमनसाध्यायन्विश्वंपश्यतिसूक्ष्मदृक् २० मनोमयिसु
संयोज्यदेहंतदनुवायुना मद्धारणानुभावेनतत्रात्मायत्रवैमनः २१ यदामनउपादाय

कं फलं ॥ कन्याकृष्टगमनं पुनरावृत्तिलक्षणं ॥ कृजपो वासुदेवेति मुक्तिबीजमनुत्तमं ॥ तस्मादहर्निशं विष्णुं सं
स्मरन् पुरुषो मुने ॥ न याति नरकं शुद्धः संक्षीणाखिलपातकः ॥ इति विष्णुपुराणे ॥ पद्मपुराणे कश्चिद्ब्राह्मण
भा.प. धर्मराजसंवादगतवाक्यं ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ साधनानां प्रयत्नेन भक्तानामभयप्रद ॥ तुष्टे यस्य प्रसादेन कामाः क
६६ रतले स्थिताः ॥ सर्वयज्ञतपोदानतीर्थसेवाधिकं फलं ॥ लभ्यते येन पापघ्नि वैवस्वत तदादिश ॥ अनुग्राह्यो स
हं देव ब्रूहि धर्मोपदेशने ॥ सर्वधर्मक्रियासारं तदेकं कृपयावरः ॥ पापानामनुरूपाणि प्रायश्चित्तानि यद्यथा
तथा तथैव संसृष्टं कथितानि महर्षिभिः ॥ कर्तुं तानि न शक्यन्ते देव प्रत्येकशो नरैः ॥ सर्वपापापहं पुण्यमेकं चेदस्ति
तद्वद ॥ यम उवाच ॥ परितुष्टोऽस्मि ते विप्र स्तोत्रेण च विशेषतः ॥ तथाभ्यागतधर्मेण मान्योऽसि कृपयाधिकं ॥ पन्न
64 कस्य चिरात्त्वां न यज्ञोऽप्यपरं मम ॥ सारं तु सर्वधर्मेषु यदेकं परमं मतं ॥ महानिरयसंघातनिर्वासनमकं परं ॥
अनाराध्ये परमं विष्णुं नृसे नियमतो स्थितः ॥ कामो ह्यायच राचरस्य जगतस्तेन पुराणगमास्तां तामेव हरिस्व नांप
रमेकां जलसन्तिकसा विधिः ॥ सिद्धान्तेषु नरेक एव भगवान्विष्णुः समस्तागमव्यापारेषु विवेचनव्यतिकरं नी राम
तेषु निश्चीयते ॥ अनाराध्य हरिं भक्त्या को लोकान्कामनुपाश्नुयः ॥ आराधिते हरेः कामाः सर्वे करतले स्थिताः ६६

न्वदंत्येता युंजतो योगमुत्तमम् मयासंपद्यमानस्य कालक्षपणहेतवः ३४ जन्मौषधितपो
मंत्रैर्यावतीरिह सिद्धयः योगेनाप्नोति ताः सर्वा नान्यैर्योगगतिं व्रजेत् ३५ सर्वासामपि सिद्धीनां
हेतुः पतिरहं प्रभुः अहं योगस्य सांख्यस्य धर्मस्य ब्रह्मवादिनां ३६ अहमात्मांतरो बाह्योनावृ
तः सर्वदेहिनाम् यथा भूतानि भूतेषु बहिरंतः स्वयं तथा ३७ इति श्रीभागवते महापुराणे
एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे पंचदशोध्यायः १५ यथा जले धरा व्योम्नि भ्राम्यते मातरिश्वना ॥ तथेदं
कर्मपुंके न कालेन भ्राम्यते जगत् ॥ यथाम्र पिंडके पौचकुसतेय धे दृश्यति ॥ तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारं प्रतिपद्यते
पापकृद्याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ॥ पापानामनुरूपाणि तस्य सा मनु स्मिवचने द्विज ॥ प्रायश्चित्तानि मैत्रेय जगुः
स्वायंभुवादयः ॥ प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपः कर्मात्मकानि वै ॥ यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परं ॥ कृ
ते पापेनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ॥ प्रायश्चित्तं तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परं ॥ प्रातर्निशि तथा संध्यामध्याह्नादि
षु संस्मरन् ॥ नारायणमवाप्नोति सद्यः पापक्षयान्नरः ॥ विष्णुसंस्मरणात्क्षीणसमस्तक्लेशसंचयः ॥ मुक्तिं प्र
याति स्वर्गोप्ति तस्य विघ्नोनुमीयते ॥ वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु ॥ तस्यांतरायो मैत्रेय देवेंद्रत्वादि

अहो वत श्वपचो ऽतो गरीयान् यज्जिह्वाग्रे वर्त्तते नाम तुभ्यं ॥ तेपुस्तपस्ते जुहुवुः सस्नुरार्य्या ब्रह्मानूचुर्नाम गृणन्ति ये ते ॥ इति भाग-५
स्पृष्टे किल्बिषनाम्न्युक्तपाशाश्च सर्वशः ॥ तस्मान्नामात्मकं नित्यं से वन्दे मुक्तिमाप्नुयात् नानेन सदृशो
मंत्रो लोके शान्तिपातो महान् स्मरन्तः स्मारयंतश्च दिवा रात्रौ ... निमिषेः ॥ ... दिवा रात्रौ ते
गच्छन्ति हरेः पदं ॥ शौचाशौचविवर्जितः ... नामश्च प्रसंवर्ण्यं विवर्जिताः ॥ न पोही ना जानही ना नाम मात्रे
कलस्य का ॥ ... ते न तास्तेः पापा निकाः ॥ जिह्वाग्रे वर्त्तते यस्य विस्मो ... नाम
तं शुभं ॥ श्वपचोऽपि गरीयान् स्यात् नात्र कार्य्या विचारणा ॥ इति वायुपुराणे नर्य... नाममहात्म्यं
नाम्नः ... पापनिर्हरणे क्षमः ॥ तावत्कर्तुं न शक्नोति पातकं पातकी जनः ॥ एकोऽपि सर्वपु
ण्यजिहारि नामानि हरेः कृतः ॥ नरा ... ॥ साधूनां देवतानां च ... कुर्वन्ति
ये नराः ॥ ... संपन्नास्ते नराः सुखमेधते ... तद्विष्णोः परमं पदं ॥ ... ति
पदत्रयेति हरेः ॥ तत्र महान् पश्यन्ति पुरुषोपासिको ॥ दंभलोभमदक्रोधद्रोहमोहे ... ॥ निर्ममो नि
रहंकारो निर्द्वन्द्वः संपन्ने स्पृहाः ॥ ध्याननयोगपराश्च ... धवः ॥ ततो विसर्ज्य ... सर्वनिःस्पृ
हः सर्वान्कामान्परित्यज्य ध्यानयोगपरो भवेत् ॥ एवं संपूत ... विद्वांसः ॥ ... धामदुः प्राप्यं
यत्सुरैरपि ॥ नारायणं परं ज्योतिः कूटस्थमचलात्मकं ॥ यं निःस्पृहाः प्रपद्यन्ते तद्देव परमं पदम् ॥ इति महाभारते

श्री
७
65
विष्णु

७.

॥अनाराध्यहृषीकेशंसर्वदुःखैरुपद्रुतिनां॥ कोपिक्वापिकिमप्यत्रनलेभेतेतिनिश्चितं॥ अपन्नंद्वेषेणदाराहरा
दर्पहयगजाः॥ सुवर्णानिस्वर्गमोक्षौचनदूरेहिभक्तितः॥ नान्यत्रस्वाभिजंतूनांविहायहरिकीर्त्तनं॥ सर्वपापप
प्रणाशनंप्रायश्चित्तंद्विजोत्तम॥ इदमेवमांगल्यमिदमेवधनार्जनं॥ जीवितस्यफलंचैवदामोदरकीर्त्तनं॥ की
र्त्तनाद्देवदेवस्यविष्णोरमिततेजसः॥ दुरितानिविलयंयांतितमांसीवदिनोदये॥ इति॥ नारदउवाच॥ नारा
यणेतिमंत्रोस्तिवागस्तिवशवर्त्तिनी॥ तथापिनरकेघोरेपतंतीत्येतदद्भुतम्॥ पापिनांकर्महीनानामलसानांदुरा
त्मनां॥ जीवनेहरिनामैवमतिर्नान्याहिविद्यते॥ विचार्य्यैवंसुदुःखेनकृपयाकुलचेतसः॥ शिलामारुह्यमह
तींवीणामादायसुस्वरां॥ सजगौहरिनामानिभृशंचैवमुदान्वितः॥ गोविंदनारायणवासुदेवमुकुंदकृष्णाचु त
माधवेति॥ नृसिंहदेवेशहरेमुरारेभोलोकेशजगन्निवास॥ अनंतवैकुंठदुरंतशक्तेसमस्तलोकस्यनि
दानमूर्ते॥ निरंजनानंतगुणाकरेश निःशेषजगद्विहार॥ निरूपनिस्सामयनिर्विकारनिराश्रयअप
नंतदिव्यचित्रकर्मन्॥ दाशार्हकृष्णखगवाहनवासुदेवनारायणाखिललोकगुरोजगतामधीश॥ विश्वोद्भवस्थि
तिलयात्किमपिप्रदेहिगायन्मुमोदसुरर्षिपितवान्जनानां॥ एवंकृष्णानरस्थालेहरेर्नामामृतंशुभं॥ उत्त
०एतेनैवसुघोनेस्यकृतंस्याद्यानिकृतिं॥ यथाजहारविवशोनामसंकीर्तनंहरेः॥ यथानारायणस्वपेतिजगादचतुरक्षरं ७

ष्व वायुं निरोधे स कुंभकः अगर्भश्च सगर्भश्च प्राणायामो द्विधा तु नः ११ अगर्भो ध्यानहीनस्तु सग
र्भो ध्यानसंयुतः अगर्भिको हि एकाकिन प्राणायामः सगर्भकः १२ सं पंचारे तु गंतु स्वप्राणायामरि
ति द्विधा निरुध्य कुंभकं ह्यान्तु यावच्छक्यं हरिं हृदि १३ आप्येति मनसा विष्णुं भक्त्या न्यासायदृष्टि कृ
इंद्रियाणि प्रवर्तंते विषयेषु स्वभावतः १४ समाहृत्य पुनस्तानि स्थापनं ध्येयवस्तुनि
विधिनाहार्यं एतन्न प्रत्याहारः स उच्यते १५ विष्णोरनंतरूपेषु यदिष्टं रूपमात्मनः त
च्चिंता ध्यानमिमानं मिलन्नु रूपेण विष्णुः प्रसीदति १६ पुनः संचुरितेन रूपे मनसा स्थापिते
हृदि यथा च चिंतनं रूपे धारणोऽभिधीयते १७ अनंतानंतरूपेषु विष्णोरमिततेजसः
पालेय्हं रूपमनंतं मतिं मातस्य कारयेत् १८ तुष्टं स्तुतं तत्राणामस्मिन्मनो पुनः प्रसीदति प्रति
ष्टि नांबश्चिंतितां पुरः स्थापयाव लोकयेत् १९ तां मूर्तिं हृदि विन्यस्य ध्यायेद्धि प्रणतं हृत्पु

66

राम
७१

श्रीशाण्डिल्य उवाच एवं निष्पन्नज्ञानः सन् योगी ध्यानं समाचरेत् यमनियमासनप्राणायामप्रत्या
हारैश्च पण्डितः १ ध्यानेन धारणेनापि युक्तश्चापि समाधिना योगाङ्गैरष्टभिर्विद्वान् योगी सि
द्धिमवाप्नुयात् २ दुर्जयानां महायोगैरिन्द्रियाणां स्वभावतः बलान्निवर्त्तनं यच्च तत्तु यमं तद्वि
दुः ३ समासतस्तमेव योगं वदन्ति ये वेन्द्रियनिग्रहः मनसो निग्रहश्चैव यममरि सपरे जगुः ४ सोपि
कर्मविरतिर्दयार्जवं शान्तिर्वोव धृतमौमिताशनं सत्यभाषणमार्जवं ब्रह्मचर्यमिति
नियमादयः ५ आस्तिक्यं सन्तोषस्तपः सुराचार्यदानानि लज्जास्तुमतिश्च होमः सिद्धान्तानां श्रवणं ज
पश्च योगानामेतानि नियमा दशोक्ते ६ तत्साधनमासनादीनि नियमं तं प्रचक्षते पद्मस्वस्तिकसर्वाणि त्वास
नानि विदो विदुः ७ प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तः पूरको रेचकस्तथा कुम्भको रेचकस्तत्र नासारन्ध्राच्च रेचि
एतत् ८ निरुध्य वामरन्ध्रं च वा नासिकाया विसर्जनं निरुध्य दक्षिणं रन्ध्रं वामरन्ध्रात् पूरणं ९ तथैव वा नासि
मिकां स्थानपूरणं तु तदुच्यते रेचकात् पूरणं मध्ये कुम्भकेनाशयो तथा १० सन्निरुध्य हृदि स्था

अपि २९ स धर्म्मवान् सदाचारः सुश्रुतः सुतपः स्थितः गुरुं शांतं समापाद्य धारणापालनं च
लः ३० पुरुषो धारणाहीनो दुष्टकामहतः सदा दुष्टजन्मांतरं प्राप्य हानिं याति पुमानयं ३१
शां॰गी श्रवणादि महाता साजता ज्ञानादि संपदः धारणा तु ततः कार्य्या पुंसा वै हितमिच्छता ३२ धा
७२ रणाम्पत्तमनः सिंहहरिं वैकुंठवासनामकः निष्कलंकरतिश्रीध्यानं तु देहदेये पुनः ३३ तत्रावि
ष्टमनाभूत्वा पापेंदुमधोक्षजं एवं ध्यातुं महाविष्णुः स्वरूपं दिव्यसंस्थितः ३४ रूपपादश्री
पादपद्मापापो गप्पमनोरमं निर्दोषं स्वप्रकाशं च सच्चिदानंदविग्रहं ३५ सूर्य्यकोटिप्रती
67 काशं स्मिताननसुंदरं प्रतपन्सतपन्शुष्कमत्स्यजलानंदवाष्पकः ३६ सदा पुष्टवपुः श्री
प्रहृष्टरोमांचकोत्तुनिः तत्रिविष्टमना भूत्वा पूर्णसंतोषसंभृतः ३७ नवेत्तिवा स्वकिमपि राम
पि कुमारेणापि चाहतः न स्पर्शसुखमाप्नोति न मनोति न पश्यति ३८ न तु दाति पिपासा च ७२

नश्चलितेचित्तेप्रतिमामवलोकयेत् २० ततोनासाग्रदृष्टिश्च पुनर्ध्यायेद्धृदि हृदि पर्यैवाविकलं
गः स्मात्प्या ध्यायेत्समाहितः २१ अशक्तोध्यातुंसम्यक् सांगंश्रुत्वामादौपदान्तरा ध्यायेदंगुष्ठमे
वादौपादौगुल्फौचजानुनी २२ क्रमादूरूकटिंनाभिंस्तनौहृद्बाहुयुग्मकं कंठंवदनंचक्षुनी
सांश्रोत्रेललाटकं २३ शिरोध्यायेत्क्रमादेवंध्यायेद्विष्णुमतंद्रितः पूर्वध्यातं परेत्यागंद्दृ ८
या बद्धवेन्मुनिः २४ तावत्संवेसंध्यानात्पुनरंग्यान्तरं व्रजेत् यावत्सर्वांगिसंपत्तिस्ताववा यो
हि चलाग्रः २५ एवंसर्वांगसंपूर्णंभगवान्हरिरीश्वरः यदाचलतिचेध्यानात्प्रतिमामव
लोकयेत् २६ पुनर्नासाग्रदृष्टिस्तु ध्यायेद्देवमधोक्षजम् सैषातु धारणाप्रोक्ता समीहित
फलप्रदा २७ लब्धैवंधारणापन्नास्तुनर्जन्मांतरेपिच सेवगच्छतिसंस्कारात्तस्मात्तां पुनः
पुनः २८ अविच्छेदेनदुष्टा निजन्मान्यपि निरुध्य च यः पुमान्धारणारूढः सतुजन्मांतरे

हं॰गी॰ ९३ सोपासोनाम किंचित्समासयेत् ४८ निर्देषिः सच्चिदानंदो व्यापकः स्वामीनमेति च अखिला अपि
नैर्जेयानुगाः शास्त्रमनुसारतः ४९ सोपास्यः सकलैर्विष्णुर्मत्तैर्भावितात्मभिः यथायोग्यं क
मादेवगणैः सर्वैः सुमंगलैः ५० देवैः पासनाभावांश्च [illegible] नुमेरपि विसोपासनादेवना
मर्चस्व [illegible] ५१ स्वस्वरूपचिदानंदगुणाभिभावितलक्षणं मोक्षमाप्नोति योगीविजमम्
णालिंगावृतैः परम् ५१ स्वस्वरूपे चिदानंदगुणा भीविलक्षणं मोक्षमाप्नोति योगी विजमम्
ष्टुविनाशनं ५२ अपरोक्षदृशः प्राप्तैर्योगीकर्माणि संत्यजन् नरकादि महादुःखंप्राप्नोत्येव
नसंशयः ५३ नभ्रमोनिकर्मलोपं मपरोक्षदृशः परं तथापि तारूपोयोगी वाकर्मक्रु पदर्शितः
68 स्थितः ५४ मर्यादार्थं तुजगतः कुर्याद्धिसोऽत्तुनपा तैनानंदस्वरूद्धिः सात्मोक्षगासमहात्म राम
नः ५५ नस्यापि महतास्पहेकुतश्चित्कारणात्क्षरात् आनंदसंभवे ह्यासोऽनन्यात्कर्मविलिप्य
ते ५६ ह्यासोनामानातिव्यक्तिविधिमानस्यतस्यतु अभिव्यक्तिस्तुतस्यैववृद्धिरित्यभिधीय ९३

नश्यन्ति नैव चिंतना विष्णुस्तथाहमखिलं निर्वीता चलदीपवत् ३९ यावत्स्फुरन्ति देवेषु
तावद्देवं हि तिष्ठति एवं सूत्रात्मके ते विष्णो संचितागामिकर्मणां ४० सृष्ट्यां दग्धे विनाशः प्रा
रब्धं चावशिष्यते प्रारब्धकर्मणोप्यस्य फलानादेवतत्पाभेदेन ४१ प्रारब्धकर्मभोक्तव्यं शुभं वा
शुभमेव वा तत्र पक्षे भ्रमारब्धमनुभाव्या निहमं ४२ कर्माहि सुः स्वप्नप्रोत्पात्तं चैवाशुभम
शुतः दत्वा तावत्ति जन्मानि तु गपद्भगवान् विभुः ४३ अनुभावपति ह्य[illegible]को स्तददाति
च अवस्थानं हरिः हष्ट्वा स्वज्ञान विवर्जितः ४४ तदेकतामतः प्राप्तिः स समाधिस्तदाहृतः
प्रारब्धस्यत्तयेभोगादिरजोत्मा तनोक्षुभिः ४५ लिंगदेहं विसृज्यैव ब्रह्मणा सह मुच्यते गुणेस
या स्थितो विष्णु सर्वाधारोपमहाप्रभुः बंधभंगकरोत्माणु प्रसन्नोऽभ्रगज्ञानहारिः ब्रह्मणा स
र्वदेहेके गुणैर्ध्येयो महाप्रभुः ४६ ब्रह्मणाद्याः क्रमात्ना[illegible]पं मानुषोत्तमैः गुणैश्चतुर्भि

भू

शा॰ गी॰ ७४

69

चविदो विदुः देहे तिस्रस्तु नाड्यः स्युः पिंगलेडा सुषुम्णिका: ८ दक्षिणा पिंगला सव्ये इडा वा
मा प्रकीर्तिता: नाड्यो मध्यमा प्रोक्ता: सुषुम्णा वेदपारगैः ९ सुषुम्णा नाडि पार्श्वस्थे
इडापिंगलसंज्ञिके पिंगला दक्षिणा नाडी वामेडा परिकीर्तिता १० पिंगलापः शत पंच नाड्यो
वै दक्षिणायनाः तावंत एव चेडायां नाड्य स्युश्चोत्तरायणाः ११ दक्षिणायननाड्यस्तु निष्क्रम्य वामे
प्रसारिताः उत्तरायणनाड्यस्तु निष्क्रम्य दक्षिणगामिनाः १२ उत्तरायणमार्गस्था निर्गछंत्यपः
कलेवरात् गछंति दक्षिणात्कर्णात् सुकृते मेहराशिगाः १३ दक्षिणायनमार्गस्था निर्गछंत्यपः
कलेवरात् गछंति वामकर्णात्ते पुनर्निरयभूमिगाः १४ तेन धूम्रादि मार्गेण निर्गताः कर्मिण
स्तुते पितृयानस्य मार्गस्था रात्रिशाह्वयानुगाः १५ पितृमेघजलादीनि क्रमात्प्राप्य ताः
पुनर्भुवि जायंते कर्मभिर्यो रैनिनायोनिषु १६ उत्तरायणमार्गस्था निर्गछंत्यपः
कलेवरात् गछंत स्त्रिविधमेवादोतत्स्रवातिवाहिकं १७ ततोहः पूर्वपक्षं वा देवसंवत्सर

राम ७४

ते ५७ वृक्षादिजातिजीवानां सान्निध्येऽपि पतन्ति ते मुक्तिस्तेनैव देहेन पापं तिन्ते कामरूपिणः ५८
संभृत्तो मत्स्ययोनौ तु तेषां नतु मतां किल तत्र स्थावरमुक्तेभ्यः पुंश्च राजु गमुक्तिगाः ५९ ते
भ्यो मनुष्यमुक्ताश्च तेभ्यो मुक्ता द्विजाः पराः ततो पृदेशा क्षत्रियमुक्तास्तेभ्यो मताधिकाः ६०
तेभ्योऽधिकास्तु भूपालास्तु मुक्तिगाः परिकीर्तिताः भूपेभ्योऽप्यधिका मुक्ताः पितरस्तेभ्य एव च ६१
ऋषयोऽप्यधिकाः प्रोक्तास्तेभ्यो वै कर्मजाः पराः तेभ्यश्चाजानजा देवास्तेभ्यः सप्तर्षयः पराः ६२
तेभ्यो वह्निस्ततः सूर्यस्तस्माद्रुद्राच्च स्मृतिः पराः तस्मादिन्द्रः परो मुक्तो तस्माद्गौरीतलोहरः ६३ हरा
दुन्द्रिस्ततो ब्रह्मा मुक्तो जीवाधिको मतः न तस्मादपरः कोऽपि मुक्तो जीवेषु चोत्तमः ६४ ब्रह्मणः
परमव्यक्तं तस्माद्विष्णुर्महाप्रभुः देहान्निष्क्रामतः पुंसां मार्गौ द्वौ परिकीर्तितौ ६५ संसारे भ्रममा
णानां मार्गौ वेदविदां पुनः धूमादिरिति तं प्राहुः पितृयानं च तं विदुः ६६ विपश्चितां तु मार्गो हि
तीयश्चोत्तरायणः अर्चिरादिरिति प्रोक्तः स च वेदविधो मतः ६७ देवयानं ब्रह्मयानमिति तं

हं॰गी॰ ७५ ध्यायुः॥ गौतम उवाच॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ब्रह्मविद्याप्रबोधो हि केनोपायेन
जायते। सनत्कुमार उवाच॥ विचार्य सर्ववेदेषु मतं ज्ञात्वा पिनाकिनः पार्वत्या कथितं तत्त्वं
शृणु गौतम तन्मम॥ अनाख्येयमिदं गुह्यं योगिनीकोशसन्निभम्। हंसस्याकृतिविस्तारं भुक्ति
मुक्तिफलप्रदं॥ २॥ अथ हंसपरमहंसनिर्णयं व्याख्यास्यामः। ब्रह्मचारिणे शान्ताय दान्ताय गु
रुभक्ताय हंस हंसेति सदा ध्यायन् सर्वेषु देहेषु व्याप्तो वर्त्तते यथा ह्यग्निः काष्ठेषु तिलेषु तैलमिव तं विदि
७० त्वा न मृत्युमेति गुदमवष्टभ्याधाराद्वायुमुत्थाप्य स्वाधिष्ठानं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य मणिपू
ना रकं च गत्वा अनाहतमतिक्रम्य विशुद्धौ प्राणान्निरुध्याज्ञामनुध्यायन् ब्रह्मरंध्रं ध्यायं त्रिमा
रा त्रोहमित्येवं सर्वदा ध्यायन्नथो नादमाधाराद्ब्रह्मरंध्रपर्यन्तं शुद्धस्फटिकसंकाशं स वै ब्र राम
ह्म परमात्मेत्युच्यते। अथ हंस ऋषिः अव्यक्तगायत्री छंदः परमहंसो देवता हमिति बीजं
स इति शक्तिः सोहमिति कीलकं षट् संख्या अहोरात्रयोरेकविंशतिसहस्राणि षट्श ७५

तथा तडित्तं वरुणं चैव प्रजापं सूर्यमेव च १८ तथा वैश्वानरं चैन्द्रं ध्रुवं चैव दिवं तथा ततो वायुं
पुरं प्राप्य तेनैव पुरुषोत्तम १९ अनेन विधिना येनु क्रमाद्याति हरेः पदं देहान्निष्क्रममाणस्तु
किंगाः प्रथमं हरिम् २० शिशुमारमजं ह्येक क्रमात्सर्वाद्भजतितं तथा लिंगशरीरं प्रथमं गकाले उ
पस्थिते २१ सुषुम्णानाडितो या निष्क्रमणेनेन तं हरिम् योगशक्त्या महात्मानो मनं आवेश्य
चात्मनि २२ पृथिवीमप्सु संयोज्य ह्यपोऽग्नौ ततः सदा ज्ञानी संयोज्य वायुमाकाशे तन्मात्रा ह्यपि वै
क्रमात् २३ आकाशं च मनस्तत्वे संयोज्याथ महामतिः मनस्तत्वं बुद्धितत्वे बुद्धितत्वं महत्तते
२४ अहंकारं महत्तत्वे तं चाव्यक्ते महामतिः तत्वाभिमानिनो देवांस्तथा संयोजयेत्क्रमात् २५ तत
रतस्य हरिणा साकं विष्णुपुरःसराः निर्गमिष्यन्त श्रेयः प्राप्नोति विष्णोः परं पदं २६ एतन्मार्गत्रयं त्वा
तामुच्यते सर्वकिल्बिषैः स्वजनस्थानवतां नृणां मुक्तिः करतलस्थिता २७ सतां च मुक्तिः सुलभाः
ड ह्येमास्य फलनात्मानाम् इति श्रीवायुपुराणे शादिस्त्रोपाख्याने माघमाहात्म्ये एकोनविंशो

सान्तरालो दशविधो जायते चिणीति प्रथमं चिंचिणीति द्वितीयं घंटानादस्तृतीयं शंखनाद
श्चतुर्थं पंचमस्तंत्रीनादः षष्ठस्तालनादः सप्तमो वेणुनादोऽष्टमो मृदंगनादो नवमो भेरी
उ. नि नादो दशमो मेघनादो नवमं परित्यज्य दशममेवाभ्यसेत् प्रथमे चिंचिणीगात्रं द्वितीयेगा
७६ त्रभंजनम् तृतीये स्वेदनं याति चतुर्थे कंपते शिरः पंचमे स्रवते तालु षष्ठे मृतनिषेवणं व
म सप्तमे गूढविज्ञानं परा वाचा तथाष्टमे अदृश्यं नवमे देहं दिव्यं चक्षुस्तथामलं दशमं प
72 रंब्रह्म भवेद्ब्रह्मात्मसन्निधौ तस्मिन्मनो विलीयते मनसि संकल्पविकल्पे दग्धे
पुण्यपापे सदाशिवः शक्त्यात्मा सर्वत्रावस्थितः स्वयंज्योतिः शुद्धो बुद्धो नित्यो निरंजनः एम
शांतः प्रकाशत इति वेदप्रवचनं वेदप्रवचनमिति । इत्यथर्ववेदे हंसोपनिषत्समा ७६
प्तम् ॥ ० ॥ अथेदानीं प्रवक्ष्यामि समाधिक्रमलक्षणं मृत्युघ्नं च सुखोपायं ब्रह्मानंदक

तान्यधिकानिभवंतिसोमसूर्य्याग्निरंजनाग्निराभासापतन्नः स्वत्सः प्रचोर्ध्वयादिस्मीषो
माभ्यंचोत्पूटहृदयाद्युपान्मास्तकहस्यासोभवतः एवं कृतानाहृदयेष्टदलेहंसात्मानं ध्यायेत्
अग्नीषोमौपक्षावोंकारः शिरोबिंदुस्तुनेत्रंमुखंरुद्रोरुद्राणीचरणौवाहूकालश्चाग्निश्चोभेपा
र्श्वेभवतः पश्यत्यनागारिश्चशिश्नोभयपार्श्वेभवतः एषोसौपरमहंसोभानुकोटिप्रतीकाशोये
नेदंव्याप्तंतस्याष्टधावृत्तिर्भवति पूर्वदलेपुण्येमतिराग्नेयेनिद्रालस्यादयोभवंतियाम्ये
क्रूरेमतिर्नैर्ऋतेपापमनीषावारुणेक्रीडावायव्येगमनादौबुद्धिः सौम्येरतिप्रीति
रीशानेद्रव्यादानेमध्येवैराग्यंकेसरेजाग्रदवस्थाकर्णिकायांस्वप्नंलिंगेसुषुप्तिः पद्मत्यागे
तुरीयंयदाहंसोनादेलीनोभवतितुर्यातीतमुन्मनमजपोपसंहारमित्यभिधीयते एवं
सर्वंहंसवशात्तस्मान्मनोविचार्य्यते सएवजपकोट्यांनादमनुभवत्येवं सर्वंहंसव-

त्रिदश: ह्रस्वमनसश्चैव चंचलत्वं स्वभावत: रणोलब्धेम नोलब्धं किंन सिद्ध्यति भूतले म

यो.सं. क्षितोह रैत स्वाधिमनोजीवयति सयम दक्षः देवस्तनोंधमेरसो वायुश्चभेर वि इंद्रिया

-७१ णांमनोनाथोम नोनाथश्च मारुत: मारुतस्य लयो नाथ: सलयो नादमाश्रित: श्रुयमे

वतुमोसाख्यो यस्तु वापि भगान्तरे मन: प्राणालयो नादो नापिक श्चिमवर्तते प्राणश्चा

च्यु सर्ल: प्यासञ्च यत्तत्विलयाग्रहा: निश्चेष्टानि विकाराश्च लयपांति चयो गिन: अछि

न सर्वसंकल्पो नि:शेषाशेषचेष्टित: स्वास्तगम्यो लय: कोपि मनो वाचामगोचर: य

72 त्र दृष्टि लयस्तत्र भूतेंद्रिय सनातनी सा शक्ति: सर्वभूतानां दृष्टिलक्ष्येसंगता वेदशास्त्र

पुराणाद्या: सामान्यगणिका इव एकैव शांभवी मुद्रा सर्वतत्वेषु गोपिता रहस्या याद्व एम

पतनेनयमकुलवधूरिव अंतर्लक्ष्ये बहिर्दृष्टि निमेषोन्मेषवर्जित: एषासो शांभवीमुद्रास ७१

रम्परं सलिले सैंधवं यद्वत् साम्यं भजति योगतः तथात्ममनसोरैक्यं समाधिः सोभिधीयते रा
जयोगस्य माहात्म्यं को वा जानाति तत्त्वतः ज्ञानं मुक्तिः स्थितिः सिद्धिर्गुरुवाक्येन लभ्यते दु
र्लभो विषयत्यागो दुर्लभं तत्त्वदर्शनं दुर्लभा सहजावस्था सद्गुरोः करुणां विना विविधैरा
सनैः कुंभैर्विचित्रैः करणैरपि प्रबुद्धायां महाशक्तौ प्राणः शून्ये विलीयते उत्पन्नशक्ति
बोधस्य त्यक्तनिःशेषकर्मणः योगिनः सहजावस्था स्वयमेव प्रजायते सुषुम्णावा
हिनि प्राणे शून्ये विशति मानसे तथा समस्तकर्माणि निर्मूलयति योगवित् अमले
निर्मलः शून्यं जगदेतच्चराचरं चित्ते समत्वमापन्ने वायौ व्रजति मध्यमे एवमरोली
व वज्रोली सह चाभिमते तिष्ठ ज्ञानं कुतो मनसि जीवति देवि यावत्प्राणोपि जीव
ति मनो म्रियते न तावत् प्राणो मनो द्वयमिदं विलयं नयेद्यो मोक्षं स गच्छति नरो न कथं

प।

यो॰ सं॰

कोटिलयप्रकाराः कथिता जयंति नादानुसंधानकमेवकार्यं मन्यामहे मुख्यतमं लयानां मु
क्तासने स्थितो योगी मुद्रां संधाय शांभवीं श्रणुयाद्दक्षिणे कर्णे नादमेकांतिके सुधीः कोष्टे खे:
प्रवर्तितो वायुर्हि काष्ठेन सह शाम्यति नादे भवति तच्चित्तं नादेन सह लीयते विस्मृत्य सकलं
बाह्यं नादे दुग्धांबुवन्नरः एकीभूय यथा सहसा चिदाकाशे विलीयते औदासीन्यपरो भूत्वा
सदाभ्यासेन संयमी उन्मनीकरणं सद्यो नादमेवावधारयेत् कोऽहमौदासीनं सितेका
ले वापि टेवा पटी वा पथ्याहारो गोमयो वा पयो वा भक्षीमि ... रमारएपकेदपाणी द्रोणी
कपिराभोजपात्रं सर्वचिंतां परित्यज्य सर्वकाले च सर्वदा नादमेवानुसंधत्ते नादे चित्तं वि
73 लीयते आरंभश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च निष्पत्तिः सर्वयोगेषु योगावस्थाप्रकीर्ति राम
ताः आरंभस्ता ब्रह्मग्रंथेर्भेदे ह्यानंदः शून्यसंभवः विचित्रक्वणके देहे ऽनाहतः ... नाह ७८

र्त्तिशून्योपिसा अंतर्लक्ष्यविलीनचित्तपवनो योगी यदा वर्त्तते दृष्ट्या निश्चलतारयाब
हिरधः पश्यन्नपश्यन्नपि मुद्रेयं खलु शांभवी भवति सा लब्धा प्रसादाद्गुरोः शून्याशून्यविल
रा क्षणं स्फुरति तत्तत्त्वं पदं शांभवं अर्द्धोन्मीलितलोचनः स्थिरमना नासाग्रदत्तेक्षणः चंद्रार्का ति
वपि लीनतामुपनयन्निस्पंदभावेन यो ज्योतीरूपमशेषबाह्यरहितं देदीप्यमानं परं तत्वंतत्प
दमेति वस्तु परमं वाच्यं किमत्राधिकं श्रीशाम्भव्याश्च खेचर्या अवस्थाधामभेदतः तारेतिष्य
संयोज्य किंचिदुन्नमयेद्भ्रुवौ पूर्वयोगं मनो युंजन्नुन्मनीकारकः क्षणात् केचिदागमजाले
उग्र न केचिन्नियमसंकुलाः केचित्तर्केण मुह्यंति नैव जानंति तारकम् पात्तालायद्दिपतिशि
खवेंमेसम्हलेनदात्तेननवबेनमवहति सुधीसंमुखं निम्नगानां चंद्रात्तावत्तवतिवपुष्पते
नमस्तुनराणां नवधीपास्तुकरणमरानाम्नपाकाव्यमितिरिः श्रीआदिनाथेन सपाद

राजयोगः समाधिश्च उन्मनी च मनोन्मनी अमरो लयभिः चाद्रीच निरालंबो निरंजनं अम
यो॰ सं॰ नस्कं लयश्चैव तत्त्वं शून्यं परात्परं जीवन्मुक्तिश्च सहजा तुर्या चेत्येकवाचकं उन्मन्यावा
१६ सये कृ द्रीघं हीमार्गो समसंमतो लयश्चानंदसंधायी जायते नादजो लयः नादानुसं
धानसमाधिभाजां योगीश्वराणां हृदये प्रवृद्धः आनंदमेकं वचसामवाच्यं जानाति तं
श्रीगुरुनाथ एव मुक्तासने स्थितो योगी मुद्रां संधाय शांभवी शृणुयाद्दक्षिणे कर्णे ना
त॰ भ॰ दमंतःस्थमेकधीः सर्वचिंतां परित्यज्य सावधानेन चेतसा नाद एवानुसंधेयो योगसाम्राज्यमि
74 च्छता क्रमेण त्रिधा प्रहरेणाभ्यासः मुनिभिः तत्र चित्तं स्थिरं कुर्यात् यावत् स्थिरप
दं व्रजेत् अभ्यस्यमानो नादोऽयं बाह्यमावृणुते ध्वनिं पक्षाद्विक्षेपमखिलं जित्वा योगी राम
सुखी भवेत् जायंते प्रथमाभ्यासे नादो नानाविधो महान् वर्धमाने तथाभ्यासे श्रूयते सू ७६

तध्वनिः संपूर्णहृदयेशून्ये आरंभेयोगवान्भवेत् घटस्था द्वितीयायांघटीकृत्यवायुर्भवति
मध्यगः दृढासनोभवेद्योगीज्ञानीदेवसमस्तदा विस्नुग्रंथिस्ततोभेदात्परमानंदसूचकः अति
शून्येविमर्दश्चभेरीशब्दस्तदाभवेत् परिचयावस्था तृतीयायांततोभित्वाविहायोमर्दलध्व
निः महाशून्यंततोयातिसर्वसिद्धिसमाश्रयं चित्तानंदंततोभित्वासहजानंदसंभवः दोष
दुःखक्षुधानिद्राजरामृत्युविवर्जितः रुद्रग्रंथिंततोभित्वासर्वपीठगतोनिलः निष्पत्त्यवस्था नि
ष्पत्तौवैणवःशब्दःक्वणद्वीणासमोभवेत् एकीभूतंतदाचित्तंराजयोगाभिधानकं सृष्टिसं
हारकर्तासौयोगीश्वरसमोभवेत् अस्तुवामास्तुवामुक्तिरत्रैवाखंडितंमहत् लयामृतमिदंसौ
ख्यंराजयोगमवाप्यते हठंविनाराजयोगो राजयोगंविनाहठः योवैचरंतितान्मन्येप्रयासफल
वर्जितान् ततंबीजंहठंतंत्रमौदासीनंततलंस्मृतं उन्मनीकल्पलतिकासद्यएवोद्भविष्यति

करणस्य च अनाहतस्य शब्दस्य तत्स्वरस्य यो ध्वनिः ध्वनेरंतर्गतं ज्योतिर्ज्योतिरंतर्गतं मनः तन्म
नो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदं बीजाक्षरात्परं बिंदुर्नादं बिंदोः परे स्थितं सशब्दं चाक्षरे क्षीणे
यो॰सं॰ निःशब्दं परमं पदं अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यत्परं तत्परं विंदते यस्तु स योगी छिन्नसंशयः
८० ओंकारध्वनिनादेन वायुः संहरणांतिके निरालंबसमुद्रस्य नादो लयंगतः निरालंबपदं म
मे चित्ते चैव लयं गते निवर्तते क्रियाः सर्वे पश्चिन्नष्टे परापरे तैलधारामिवाच्छिन्नं दीर्घघंटानि
नादवत् अवाच्यं प्रणवस्याग्रं यस्तं वेद स वेदवित् अंतरंगतुरंगस्य विज्ञानं परिमीयते नादो
75 पाशितस्तेनित्यं अवगम्याच योगिनः नादोंतुरंगमाभंगं बध्नेवागुरायते अंतरंगतुरंगस्य
सावरोधे लीयते चित्त मारुतौ काशसंकल्पो यावद्धं प्रवर्तते निःशब्दं तत्परं ब्रह्म परमात्मा सम
समीरितं यत्किंचित् नामरूपेण आश्रयेत् शक्तिरेवसा यत्र क्षीणा निराकारः स एव परमेश्वर ८०
ः अथ श्रवणपुटनयननासामुखपुटसंरोधनं कार्यं शुद्धसुषुम्नमार्गो स्फुटमेम

सूक्ष्मतः आदौजलधिजीमूतभेरीझर्झरसंभवः मध्येमर्दलशंखोत्थघंटाकाहलजास्तथा अंतेतु
किंकिणीवंशवीणाभ्रमरनिःस्वनः इतिनानाविधानादः श्रूयंतेदेहमध्यगाः महतिश्रूयमाणेपि
तु मेघभेर्यादिकेध्वनौ तत्रसूक्ष्मात्सूक्ष्मतरंनादमेवपरामृशेत् घनमुत्सृज्यवासूक्ष्मेसूक्ष्म
मुत्सृज्यवाघनं परंतत्रैवनिक्षिप्तमनोनान्यत्रचालयेत् यत्रकुत्रापिवानादेगलतिप्रथमंमनः
तत्रैवसुस्थिरीकृत्यतेनसार्द्धंविलीयते मकरंदंपिबन्भृंगोगंधंनापेक्षतेयथा नादासक्तंतथा
चित्तंविषयान्नहिकांक्षति नादकोटिसहस्राणिबिंदुकोटिशतानिच सर्वेतत्रलयंयांतियत्र
देवोनिरंजनः मनःपाकमवाप्नोतिनिरालंबाख्यमोक्षणं नादश्रवणतश्चित्तंमंतरंगभुजंगमः वि
स्मृतंसर्वमेकाग्रकुत्रचिन्नहिधावति मनोमत्तगजेंद्रस्यविषयोद्यानचारिणः नियामनसमर्थो
यंनादोनिशितांकुशः नादोपाशितसोनिसंविधायापिचिपोगिनः घंटादिनादसक्तस्तब्धांत
ल

व कुम्भसारम्भं अनुभवतु हठामृतं यमेन्द्राय दिभवतामजरामरत्ववांछा इति हठप्रदीपिकायां चतुर्थो

वध्यते येन मनस्तेनैव बध्यते मनश्च बध्यते येन पवनस्तेनैव बध्यते हेतुद्वयं तु मनसो वासना च
समीरणः तयो विनष्ट एकस्मिन्तौ द्वावपि विनश्यतः मनो यत्र विलीयेत पवनस्तत्रैव लीयते प
यो.सं. वनो यत्र विलीयेत मनस्तत्रैव लीयते दुग्धाम्बुवत्संमिलितौ तयोस्तु तुल्यक्रियौ मानसमारुतौ च
यावन्मनस्तावन्मरुत्प्रवृत्ति यावन्मरुत्तावन्मनः प्रवृत्तिः तत्रैकनाशादपरस्य नाश एक प्रवृ
८१ त्तेरपरप्रवृत्तिः अध्वस्तयोरिंद्रियवर्गवृत्तिर्विध्वस्तयोर्मोक्षपदस्य सिद्धिः वायुमार्गेण संचारिका
म लोक्ये पतनमही तत्पाष्टगुणमैश्वर्यं तपसत्यमहेश्वरी विंदुरूपा चाप्यवस्तवं पदासंलीयते मा
णी मनः स संप्रलीयते तदा समरसत्वं च समाधिरभिधीयते मनः स्थैर्ये स्थिरो वायुस्ततो बि
76 दुः स्थिरो भवेत् बिंदुः स्थिरो धरा सत्वं पिंडस्थैर्यं प्रजायते दृष्टिः स्थिरा यस्य विना स्वदृश्यं वायुः स्थि
रो यस्य विना प्रयत्नात् चित्तं स्थिरं यस्य विनावलंबं स एव योगी सगुरुः स शिष्यः प्रवेशं निर्गमेवा
मेदनिरोधोर्ध्वमध्यगः ज्ञयसर्वा युवेदोनि सत्तु कोनात्र संशयः सर्वेषां पदहाप्रासाद्य जपेत्समस्ति राम
द्धये राजयोगसमारूढः पुरुषः कालवंचकः इडा भगवती गंगा पिंगला यमुना नदी इडापिंगलयोर्मध्ये सु ८१
षुम्णा च सरस्वती त्रिवेणी संगमो यत्र तीर्थराजः स उच्यते तत्र स्नानं प्रकुर्वीत सर्वपापैः प्रमुच्यते इति

पतेनादः कोपयोगेष्टप्रसंगेन नादमंतर्गतं शृणु पुरा मत्स्येंद्रबोधाय आदिनाथोदितं वचः यावन्नैव प्रवि
शति चरन्मारुतो मध्यमार्गे तावद्बिंदुर्न भवति दृढा प्राणवातः प्रबुद्धः यावद्ध्याने सहजसदृशं जाय
ते नैव तत्वं तावत्संवेदयति इति हि दंभमिथ्याप्रलापः जाता सुषुम्णाभेद हि लुप्ता पुंच मध्यगं नी
ताता मनवस्थाने प्राणरंध्रं निरोधयेत् इडा वा पिंगला वापि चचरते चंद्रमा स्कंधे चंद्रस्तामसरिपु
कः सूर्यो रजस उच्यते तावेव धत्तः सकलं कालं रात्रिदिनात्मकं भोक्त्री सुषुम्णा कालस्य सत्यमे
तदुदाहृतं तथा हि सोऽभद्रनाम श्लोकचतुष्टयं षट्चक्रं षोडशाधारं त्रिधालक्ष्यं गुणत्रयं शेष
सु ग्रंथि विस्तारं त्रिरूपं परमं पदं कुंडली कुटिलाकारा सर्पवत्परिकीर्तिता सा शक्तिः चालिता
येन समुक्तो नात्र संशयः हांसमंत्रेति सहस्रेणि नाडीनां हृत्पंजरे सुषुम्णा शांभवी शक्तिः शेषास्त्व
निरर्थकाः वायुः संपरितोय तदाग्निना सह कुंडली बोधयित्वा सुषुम्णायां प्रविशेद विरोधतः
सुषुम्णा वाहिनि प्राणे सिद्धमेव मनोन्मनी अन्यथे विविधाभ्यासाः प्रयासायैव योगिनां पवनो

बुद्धेर्गोचरमस्मात्सर्वमिदं मनोविरहितं तत्कारणकमज ७ अन्येच जगन्नोभालायेनतिष्ठंतनेधा तेषांतुलताणे
ल·खं· नापिपरं जानंतिपश्यति ८ अयमाहवरिष्ठोसाक्षज्ञानं योगजिनां तु राणां निःकलं निःप्रपंचं यत्पूर्णं तत्त्वं तदुच्यते ९ मो
माविभावनिर्मुक्तं तुरीयं विवर्जितं शुद्धं चिदात्मिकं परं तत्त्वं तदुच्यते १० यस्मादुत्पद्यते सर्वं यस्मिन्सर्वं प्र
८२ तिष्ठितं यस्मिन्विलीयते सर्वं परं तत्त्वं तदुच्यते ११ भावाभावविनिर्मुक्तं विनाशोत्पत्तिवर्जितं सर्वसंकल्पनातीतं
तत्परं तत्त्वं तदुच्यते १२ अनाकारमविकृतं ध्रुवम् सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं सर्वकामविवर्जितं १३ प्रथमं
पृथिवीतत्त्वं जलतत्त्वं द्वितीयकं तेजस्तत्त्वं तृतीयं स्याद्वायुतत्त्वं चतुर्थकं १४ आकाशं पंचमं तत्त्वं मनः षष्ठमुदी
77 रितं सप्तमं परमं तत्त्वं योजनाति स मोक्षभाक् १५ एवं तत्त्वमयाख्यातं जन्मबंधविनाशनं तस्याभ्यासं प्रवक्ष्या
मि येन तत्त्वं प्राप्यते लयः १६ विविक्ते शोभने चैव निविष्टः समासने किंचिदुपेत्य पश्यन् वक्रप्रमाणं स्थिरदृक् म
यां चिंताविहीनोऽभ्यसन् वक्रं तु १७ सुखासने समासीनः स्वानाभ्यासं समाचरेत् समाप्ते नतु कुर्यात्तिरजा तत्र रामकृ
कारणं १८ ब्रह्माण्डं पंचभूतस्थं पंचभूतमयी तनुः सर्वं भूतमयं चेति समाकारं स्वीति भावयेत् १९ नकिंचि ८२
भा २

वामदेवउवाच प्रणम्य शिरसा देवं वामदेवः कृतांजलिः जीवन्मुक्तिपरोपायं कथयस्वेति पृच्छति १
ईश्वरउवाच परं ज्ञानमहं वक्ष्ये येन तत्त्वं प्रकाश्यते येन विच्छिद्यते सर्वं मायापाशादिबंधनं २ आ
धारादिषु चक्रेषु सुषुम्नादिषु नाडिषु प्राणादिषु समीरेषु परं तत्त्वं न तिष्ठति ३ मंत्रयोगर
ताः केचित्केचिदज्ञानविमोहिताः जपेच्च केचित्क्लिश्यंति नैकजानं जितारकं ४ नमीमो सा मंत्रग्रह
गणितसिद्धांतपठनैस्तपोभिर्वेदांतैः स्मृतिभिर्वनेष्वपि नहि च न चापि छेदो व्याकरणे कविता
लंकृतिनिगणेषु नैतत्त्वावाप्तिर्निजगुरुसुखवादेवविहिता ५ काषायग्रहणं कपालधरणं केश
वल्लीलुंचनं पाखंडावृतभस्मचीवरजटाधारित्वमुन्मत्तता नानात्वं निगमागमादिकविता
२ गोष्ठीसभाभ्यंतरे सर्वं चोदरपूरणार्थघटनं न मोक्षस्य कारणं ६ हृत्पोच्चाटनमारणादिकुहकं मंत्र
प्रपंचोद्यमः सर्वाभ्यासविचित्रबंधकरणान्यज्ञानभोगोपरः ७ ध्यानं देहपरेषु नाडिषु षडाधारे

ल.सं.
५१३
४

घृतेलीनं घृतं यथा तत्वेलीनं तथा योगी द्रष्टुभावं न विंदति ३२ निमेषेणाश्वासपूर्वैर्नाडीभिः प्रहरैर्दिनैः मासैः
संवत्सरैः कालैर्लयोपमं प्रजेत् ३३ तदुक्तं षड्भिः श्वासैर्भवेत्प्राणः षड्भिः प्राणैः पलस्मृतम् पलैश्च षष्टि
वसात् घटिका कालसंमता ३४ योगी निमेषमात्रेण लयेन लभते ध्रुवम् स्वर्गं नपुतान्स्वस्वरूपानं च पुनः
पुनः ३५ निमेषार्द्धमात्रेण लयेनात्र स्य योगिनः धर्मभ्रांतिः प्रजायेत तत्र निश्चयमुद्धिना ३६ श्वासप्र
श्वासैर्भवेद्द्वयोग्निर्वहति ते श्वासद्वयलयेनापि सूक्ष्मवातादिव्यापकः ३७ निवर्त्तंते निसाधूने वृद्धकु
द्धिधातवः चतुःश्वासलयेनापि समधातुगुणास्तथा ३८ सप्तपुष्टिं प्रकुर्वंति धातूनां सप्तवायवः लयेन प
78 मात्रेण वामनश्लोकान्द्धिपते ३९ सप्तश्वासो भवेद्योगी स्वलोन्मेषजलस्तथा पलद्वयकेनापि हृन्नाडो
लनं भवेत् ४० अनाहतः स्वविज्ञेयोनैवलक्षणः मसेत्रनः चतुः पलप्रमाणेन लयेनानुभवो भवेत् ४१ त्र
कस्मान्निपतनस्यैव शब्दः कर्णे शुभाशुभः पलाष्टकलयेनापि कामस्त्रस्य निवर्त्तते ४२ न पापिनैव जायेत राम व.
कामिनी लिंगितस्य च कलावाद्दलजेनाधिपाक्तिः संचरति ध्रुवं ४३ दण्डस्य पातेन समानसंकंपनं ५१

द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव योगस्तद्वृत्तिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणं असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचि चिद्दा
निश्चयः प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद परमेश्वर। इंद्रियाणि पराण्याहुरित्यात्मका मतपंडुरासद्भि संतेन विवेकं। यद्वा ध्यायेयोगं

मनसा ध्यायेत्सर्वचिंताविवर्जितः सदाशाम्भन्तरे योगी जायते तत्त्वसंमुखः २० ततस्य संगे जाते तु मनस्कं प्रजा
यते अमनस्केपि संजाते चित्तादिविलयो भवेत् २१ चित्तादिविलये जाते पवनस्य लयो भवेत् मनःपवनयोर्ना
शादिंद्रियार्थो विमुंचति २२ इंद्रियार्थविसंयोगो भवेदाधारवर्जितः परब्रह्मणि संबंधी योगी ह्यमलमानस
स्यात् २३ सदाभ्यासरतानां च यः परो जायते लयः तं सम्यक् कथयिष्यामि लक्ष्यं स्युक्तचेतसः २४ सुखं दुःखं न
जानाति शीतोष्णं न च विंदति विषयेंद्रियाणां नात्यन्तं हि लयं गतः २५ सजीवोऽजीवो वापि न पश्यति न
मीलति निर्जीवः काष्ठवत्तिष्ठेल्लयस्थः सोऽभिधीयते २६ निर्वातस्थापितो दीपो भासते निश्चलो यथा जग
दाधारनिर्मुक्तस्तथा योगी लयं गतः २७ यथा वातैर्विनिर्मुक्तो निश्चलो निर्मलः परः शब्दादिविषयैस्त्य
क्तस्तथा योगी लयं गतः २८ अग्निर्लोलवणे लोयैकमायाति हि लीयते मनोऽभ्यासयोगेन तद्वद्ब्रह्मणि
लीयते २९ लवणं तोयसंस्पर्शाद्यथा तोयमयं भवेत् मनोपि ब्रह्मसंस्पर्शात्तथा ब्रह्ममयं भवेत् ३०
यथाहारमयत्वेन प्राप्यते लवणात्मकं ब्रह्मज्ञानमयत्वेन निर्वाणं मनसस्तथा ३१ घृताष्टकमेकं रहितं

पसांख्यैः प्र
प्यते स्वयं न
न योगैरपि
गम्यते इति
न

आ

ल. सं.
५५

वाचासिद्धिर्भवेत्तस्य शापानुग्रहकारिणी दशरात्रिलयेनापि योगींद्रः स्वात्मनिस्थितः ५६ यानिकानि
सुगुप्तानि महाचित्राणि पश्यति ततश्चैकादशाहेन लयस्याभ्यस्य जयो स्यात् ५७ मनसा प्रहितस्सापि गंतु
मिच्छति विग्रहं द्वादशाहाल्लयेनापि भूचरत्वं हि सिद्ध्यति ५८ निमेषार्द्धप्रमाणेन पर्य्यटत्येव भूतले
ततस्त्रयोदशाहेन लयेनापि महाद्भुतं ५९ योगींद्रः खेचरीसिद्धिं लभते चिंतनादपि चतुर्दशदिनं गते
च लयस्योपदितिष्ठति ६० अणिमाद्यस्य सिद्धिः स्याद् अणुत्वं प्राप्यते यया आत्मन्येवात्मना लीनो योगी
षोडशवासरान् ६१ लभते महिमासिद्धिं सुमहारूपदस्पया अष्टादश दिनानां च लयस्योपदितिष्ठति
६२ गरिमाणं लभेत्सिद्धिं यया भूभारधृग्भवेत् अभिलार्थैर्लयेनापि स्य विंशति वासरान् ६३ लघिमा
79 ख्यो भवेत्सिद्धिर्यया स्यात्तूलसमभारभाक् द्वाविंशति दिनानि स्यात्संलये योगखगगतः ६४ प्राप्तिसिद्धिर्भवेत्त राधग.
स्य प्राप्यते ह्याज्ञया स्थितम् परे लयं गतो योगी चतुर्विंशति वासरान् ६५ तस्य प्राकाम्यसिद्धिः स्यादी ५५
प्सितं लभते यया यस्य एतं गतं चित्तं षड्विंशति दिनानि वै ६६ लभते जगदीशित्वं येन विश्वगुरु

क

सकृत चतुःकलालयेनापि निद्राभावोभिवर्त्तते ४४ हृदिस्फुलिंगवद्योगी तेन विंदुं प्रपश्यति दिनपादलयेना
पि स्वल्पाहारो भविष्यति ४५ स्वल्पमूत्रपुरीषत्वं लघुता स्निग्धताननौ वासरार्द्धलयेनापि ह्यात्मज्योतिः
प्रकाशते ४६ इंद्रियग्रामविस्तारो ब्रह्माण्डेप्युपसंवर्त्तते अहोरात्रद्वयेनापि लयपानंदेन मूर्छितः ४७
दूरादपि रसं वेत्ति योगी संकल्पवर्जितः अहोरात्रत्रयेणापि लयेनाप्यस्य योगिनः ४८ दूरादर्शन
विज्ञानं स्वभावादेव वर्त्तते अहोरात्रचतुष्केण लयभावः प्रभावतः ४९ स्पर्शं जानाति योगी
ल देहाद्दूरादपि न संशयः पंचरात्रेण पितस्य [illegible] ध्रुवम् ५० दूराच्छ्रवणविज्ञानं मनसा [illegible]
[illegible]कारणं सुतमंचेंद्रि [illegible] महत्तत्त्वानुभवात्मकं ५१ जानात्यनेन योगीन्द्रः सकलं विम्ववर्त्तिनं
षड्रात्रेण लयेनापि महाबुद्धिः प्ररोहति ५२ याविततर्कमती तस्माद्दिव्यज्ञानं प्रकाशते सप्तरात्रलयेना
पि परे लीनस्य योगिनः ५३ आब्रह्मविश्ववेत्ता स्यात् ज्ञानं प्रवर्त्तते अष्टरात्रिलयेनापि भवेद्योगी
निरामयः ५४ क्षुत्पिपासादिभिर्वेश्यसहजस्योन विद्यते नवरात्रिलयेनापि निर्वेदस्यात्मवर्त्तिनः ५५

ल॰ खं॰ ८५

80

कायस्योद्भूयते लोके सत्वं वर्ण्यं समाचरेत् १७ न तत्वं वर्ण्यं करोमीव शक्तिं न तत्पायच ब्रह्मविष्णुमहेशा
नां प्रलये षपि योगिनां १८ इयं क्रमविवृद्धेन लयाभ्यासेन योगिनः मुंजते परमानंदं शुद्धात्मा सिमह
त्सवत् १९ इति श्रीलयखंडे ईश्वरवामदेवसंवादेषु पञ्चमोपदेशः वामदेव उवाच भगवन्देवदेवेश परमानंद
सुंदर त्वत्प्रसादान्मया लब्धं पूर्णयोगं सुविस्तरं १ अपरं किंचिदाख्यानं भवता यदुदीरितं बहिर्मुद्रा निजं
देव हि योगिं च तन्मतं २ ईश्वर उवाच श्रृणु भो मुनिश्रेष्ठ यत्रां तु योगं तदेव हि राजयोगः सकथितः सएव
मुनिपुंगव ३ राजत्वात्सर्वयोगानां राजयोग इति स्मृतः राजानं दीप्यमानं तं परमात्मानमव्ययं ४ राजयोग मा
समाहृत्य स्वं को वा जानाति तं यतः देहिनामाप्यते यस्तु राजयोगः स उच्यते ५ अंतर्योगं बहिर्योगं योजाना
ति विशेषतः ध्यानयाचवृंदं शरीरं वेदयस्तु किं पुनः ६ पुष्पं प्रकाशयेद्यद्वत् फलं तु पुष्पविनाशकं देहः प्रका
शयते ज्ञानं देहविनाशकं ७ ज्ञानस्य कारणं कर्म ज्ञानं कर्मविनाशकं फलस्य कारणं पुष्पं फलं पुष्पं एमघ
विनश्यति ८ तमो मध्यमपि ज्ञात्वा नाहंकारास्त्रेषु मुह्यति गोपः कच्छगते छागे कूपं पश्यति दुर्मतिः ९ ८५

भवेत् अथ विंशति हंसस्योल्लयं निरोधस्य रासने ७ वशित्वसिद्धिं प्राप्तः स्याद्यथावैवश्यकृज्जगत्
गन्तुमिच्छति यः कश्चिमर ब्रह्मपदे लयं ८ भवंति सिद्धयः सर्वा लोकानां विध्वंसकारकाः मासमेकं लयं प्र
त्रैलयस्थितिश्चेद्रवंदितः ९ नेजागर्ति स योगीन्द्रो यावन्मोहं स गच्छति मासद्वयलयेनापि सृष्टीनतत्वं
च सिध्यति १० पृथ्वीतत्वे च संसिद्धे योगी ह्येव वज्रसन्निभः अर्द्धसंवत्सरेणापि लयस्य सैव योगिनः
११ तोयतत्वस्य सिद्धिः स्यात्तोयतत्वमयो भवेत् संवत्सरलयेनापि लयस्य सैव योगिनः १२ तेज
स्तत्वस्य सिद्धिः स्यात्तेजस्तत्वमयो भवेत् षड्भिः संवत्सरैर्भीतैरखण्डलयसंस्थितः १३ वायुतत्वस्य
सिद्धिः स्याद्वायुतत्वमयो भवेत् परार्द्धद्वयमितैर्वर्षैर्लयस्य स्यान्निरंतरं १४ व्योमतत्वस्य सिद्धिः स्याच्छ
क्तितत्वमयो भवेत् ब्रह्मविष्णुमहेशानां प्रलये चापि योगिनः १५ युज्यते च पराशक्तिः सत्वमोहल
यो भवेत् ब्रह्माण्डसकलं यस्य पाणिस्थमिमौक्तिकं १६ आत्मकायस्वरूपं च विधत्ते च यथास्थितः

स्यारंति धातून रिवलनतुशिरावायुसंचारदत्तानै वैतेषांच सिद्धि विगतनिजमनो राजयोगाद्दनेसात् १७ कै
ल·खं· चिंतकविनकैककेरा चिपो हकारदर्पेद्धिनाः केविज्ञानितिजडागतागतानि निधानादिकर्मकुशलाः प्राप
प्राणिगणाविमूढमनसो नानाविकारान्विनारदर्पतेन हि निर्विकारसहजानंदैकभाजोभुवि १९ उमन
८५६ स्यात्मे वोधस्य तुदासीनस्य सर्वदा सदाभ्यासरतस्यैन नैकत्राप्युपयुज्यते २० वेदांततर्कोक्तिभिरागमै
मैश्च नानाविधैःशास्त्रकदंबकैश्च ध्यानादिभिःसत्करणैर्नगम्यं चिंतामणिं ह्येकगुरुं विहाय २१ गुरुर्ब्रह्मा
गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः गुरुदेवात्परं नास्ति तस्मात्संपूजयेत्सदा २२ दृष्टिःस्थिरायस्यविनानिमेषा
81 द्वायुःस्थिरोयस्यविनानिरोधात् चित्तंस्थिरंयस्यविनावलंवात्सएव योगीसगुरुःससेव्यः २३ अम
नस्कंसुशिष्येषु संक्रामयन्नजनेषु च निवारयंतिनिर्वं धातुरवोम्भुतारकाः २४ यथाप्रसिद्धरसस्पर्शाच्ता
म्रंभवतिकांचनं गुरूपदेशश्रवणाच्छिष्यस्तत्वमयोभवेत् २५ यदाभवेदुदासीनस्तदात्तत्वंप्रकाशते एम·३·
स्वयंप्रकाशते तत्वंस्वानंदस्तत्क्षणाद्भवेत् २६ आनंदेनचसंतुष्टःसदाभ्यासरतोभवेत् सदाभ्यासर ८५६

प्रनष्टश्वासनिःश्वासः प्रध्वस्तविषयग्रहः निश्चेष्टो निर्गतातंकआसानंदं यांति योगिनः १० उच्छिन्नसर्वसंक
ल्पो निःशेषाशेषचेष्टितः स्वावगम्यो लयः कोपि जायतां वागगोचरः ११ सकलं समनस्कं च आयासं वास
दाभजः निर्मलं निर्मलं च निराभासं सदा भज १२ दुग्धांबुवत्संमिलितौ परे वतुल्यक्रियौ मारुतमानसौ च
यावन्मनस्तत्र मरुत्प्रवृत्तिर्यावन्मरुत्तापि मनः प्रवृत्तिः १३ तत्रैकनाशादपरस्य नाश एकप्रवृत्तेरप
रप्रवृत्तिः अध्वस्तयोश्चेंद्रियवृद्धिविघ्नस्त्वनं लयो मोक्षपदस्य सिद्धिः १४ तत्राप्यसाध्यं पवनस्य नाश
रष्टांगयोगादिवसेवनेन मनोविनाशस्तु गुरोः प्रसादात्क्षेमेषमात्रेणतु साध्ययुक्त १५ तस्मान्मनो
श्री नाशयनेमनस्कोयन्नाशतातो न रूप निर्वाणपुरुषं तस्मात्तु ब्रह्मांद्रिपदे ह नाशाद्धेतु बुद्धिः सहजस्थित
स्य १६ जित्वा वायुं विविधकरणैः क्लेशमूलं कल्पं चित्कं त्यायलं निजतनुगनाशेन नाडीप्रवाहैः श्रम
येयां परपुरगति साधयितापि नूनं न विज्ञातं किं प्रसन्न हि विनो नास्ति मोक्षस्य सिद्धिः १७ केचिन्मूढे पि वं
नित्यमलमप्युपतनोः केचिद्कुर्वंति लिंगं केचित्काष्ठं प्रतिष्ठां पुनरपि भगवत् हि दुमूर्ढेन यांति केचित्

३ प्राणोगतेयथादेहः सुखंदुःखंनविंदति। तथाचेत्प्राणयुक्तोपिसकैवल्याश्रमेवसेदिति ३

नविंदति विक्षिप्तेचपरेतत्वेमनोनौसंभकाकवत् ३९ पद्मतुलांतुलाधारश्चंचलांकुरुतेस्थिरां जायते नियतो
सोनहाभ्यासात्मनोवृत्तिस्तथात्मनि ४० नोयत्नोविलयमभावान्निर्भनः संतिस्थितस्तत्त्वणान्निःश्रेयः मूलो
ल. सं. यपाणिपायुचरणो सामाविकारोस्थितः निर्मूलश्चविनष्टमार्गतनयानिर्जीवकायोपमो निर्वातस्थितदी
८६७ पवत्सहमवानंदास्थितोदृश्यते ४१ निःस्तिमितकोविहायकलुषंपद्मइवेन्निर्मलं निर्वातस्थितनिस्तरंग
मुदकंस्वंस्वभावस्थिरं तद्वत्सर्वमिदंविहायसकलंदेदीप्यतेनिष्कलंतासर्वंसहजंस्वभावममलं।
पातेमनस्केभज ४२ मनएवमनुष्याणांकारणंबंधमोक्षयोः बंधायविषयासंगिमुक्तंनिर्विषयं
82 मनः ४३ सततेनामनस्केनमनः शल्येवियोजिते आतपत्रमिवात्मंभःशरीरंशिथिलायते ४४
अमनस्केचमित्रेणमूलेनोन्मूलनेकृते अंतःकरणशल्येनसुखीसंजायतेमुने ४५ कल्लीवम
हामायामनस्केंद्रियसंस्थिता। अमनस्कंफलंमत्वासर्वथैवविनश्यति ४६ इंद्रियग्राममनसो रामच
निःश्वासोच्छ्वासपत्रयोः साक्षिचापोर्मनःपत्रीस्थिरः सन्नावसीदति ४७ श्वासमूत्रमलोपेतंनि ८६७

नोकिंचिन्नविधिर्नैवचक्रमः २७ नकिंचिच्चिंतयेद्योगी औदासीन्यपरोभवेत् इदंतदितितद्रूपंग्रहणमपिनशक्य
ते २८ यावत्प्रयत्नलेशोस्ति यावत्संकल्पकल्पना अप्रयत्नंमनसाप्राप्तंतावत्तत्त्वस्यकाकथा २९ औदा
सीन्यमनोयत्नवद्भावेनयोगिनां उन्मूलितमनोमूलोजगद्बन्धःप्रतिष्यति ३० स्वप्नंचिरंशशस्वप्नवज्जा
गरेविषयग्रहाः स्वप्नजागरणातीतमन्तस्तत्त्वंविदुर्बुधाः ३१ यथासुप्तोत्थितःकश्चिद्विषयान्प्रतिप
द्यते जागरमेवनातोयोगीयोगनिवृत्तपत्या ३२ सर्वतोविनतादृष्टिःप्रसमभूतःशनैःशनैः प्रयत्नम
नादर्शपरपमात्मानमात्मना ३३ निद्रादौजागरस्यांतेयोगिनामपउपासते नभावंभावयेद्योगीनिश्चि
तयुक्तएवहि ३४ प्रथमंनिःसृतोदृष्टिःसंलयायत्रकुत्रचित् स्थिरीभूतगाचतत्रैवविनश्यतिशनैःश
नैः ३५ यत्रयत्रमनोयातिननिवार्यंततस्ततः अवारितंततयंप्रातिवार्यमाणंतुवर्द्धते ३६ य
थानिरंकुशोहस्तीकामान्प्राप्यनिवर्त्तते अवारितंमनस्तस्वलयमेवविलीयते ३७ निवार्यमाणं
यत्नेनयत्कर्तुंनैवशक्यते तंतिष्ठतिक्षणेनैवमारुतस्यवशोदयात् दुर्निवारंमनस्तावद्यावत्तत्त्व

३८

न कर्मणि समजे योगी कर्मभिस्त्यज्यते ह्यसौ ५९ कर्मणो मूढभूतस्य संकल्पस्यैव नाशकः यथा यथा समभ्या
ल॰ खं॰ सात्संकल्पविजयो भवेत् ६० योगिनां भवति श्रेयान्कर्मत्यागस्तु हानिदः ज्ञातॄणां कुशलानां च समता नमो
८८ ह्मि कर्मणा ६१ अन्तर्वृत्तिं सुशिक्षाणां शान्तमेतत्प्रकाशते शान्तमेतत्प्रयत्नेन सेव्यमस्य मुमुक्षुभिः ६२ यस्य
धारणया योगस्य धनतत्त्वं प्रकाशते न दिवा जागरितं स्वप्नं आपितं न च रात्रिभागेपि ६३ एतावहनि च सततं
शामितं यो योगिना नित्यं निर्मलं सहजं स्थितं रूपेन दिवारात्रिभेदोप्यतः ६४ जागरेण शयने विवर्जित ५
स्विकाञ्जानं दृश्यं स्यान्तं योगाद्विविधैर्विचित्रकरणैः प्राणस्य वायोर्जयस्तेजश्चिंतनमेतत् बालकमलारर
83 नावग्राहं तन्न स्कास्वी मिटकालेवरान्त ६५ मनो विषयं देहान्तीतम चाल्पमेकमयमनस्कं लेखुधैः ... नं
६५ आत्मजन्मकृताभ्यासात्स्वयं तत्त्वं प्रकाशते सुप्तोत्थितः प्रबुद्धो यद्वदुपदेशाद्दिव्यरूपं ६६ गुरुाभ्यासस्य राम
शान्तस्य सदैव गुरुसेवनं गुरुः प्रसादान्नैव तत्त्वज्ञानं च लभ्यते ६७ इति श्रीमहायोगतन्त्रे ईश्वरवामदेव स ८८
वादे स्वात्मबोधो नाम द्वितीयोपदेशः २ पं शैवाः समुपासते शिव इति ब्रह्मेति वेदान्तिनो बौद्धा बुद्ध इति प्र

द्विमलयसंकुलं ञोटपित्वामनोजालंजायतेमीनवत्सुखी ४८ प्रशांतेंद्रियपादातोवुद्धिशक्तिसमन्वितः
गवुयानयुतंजित्वामनःशत्रुंसुखीभवेत् ४९ गुणत्रयमयीरज्जुर्हृद्दात्मनिवंधनं अमनस्कक्षुरेणै
वछित्वामोहमवाप्नुयात् ५० यथासंहरतेसर्वमस्तंगच्छतिभास्करः कर्मजालंतथाविभ्रममन
स्केविधीयते ५१ इत्युक्तमेतत्सहजामनस्कंशिष्यप्रवोधायशिवेनसाक्षात् नित्यंततंनिष्कलमप्र
पंचंवाचामवाच्यंस्वयमेववेद्यं ५२ चित्तंजलधिसंसारेजलेमोहःप्रजापते नस्मात्छिन्नस्थिरंकुं ॐ
र्यादीदृसीन्यपरायणः ५३ चतुर्विधमनोवस्थाजातवाचमनीषिभिः विक्षिप्तनामसंप्रोक्तंप्रजसं
गुणतायतं ५४ सुश्लिष्टंसान्तिकंप्रोक्तंसुलीनंगुणवर्जितं विक्षिप्तंचगतायातंविकल्पविषयग्रहं ५५
ततोभ्यासनियोगेननिरालंवोभवेयदि तदासमरसीभूतःपरमानंदएववः ५६ अभ्यासतोमनः
एवंविशिष्टंचसमुच्यते ततश्चलाचलंकिंचित्स्वानंदंचगतागतं ५७ अत्रैवनिश्चलीभूतंसानंदंचसु
लीनकं एवंभूतस्यकर्माणिपुण्यापुण्यानिसंक्षय ५८ प्रयांतिनैवलिंपंतिकिंपमाणानिसाधुनाः

परमेहः श्री माचिपततिः युगांताग्नि निहितः समुद्राः शुष्यंति प्रचुरनिकरगाहनिलयाः। धरागर्भ संपन्न धरणिधरपीठे पिधृ ताः शशि
कावार्त्ता क कि कलभकर्णाग्रचपले।
प्र॰ चं॰ एवं प्रति नमंदीक्रियते। तथा हि। ध्रुवं धर्मो भावी जलनिधिमहीशैल
८६ क्रतो यो हि वेकुजलचर प्राणैरपि नमंदीक्रियते तथा हि। ध्रुवं धर्मो भावी जलनिधि महीशैल
सहितां मतो मृतो। शीर्ष्यन्ते णलघुमुकां जंतुषु कथा॥ तथा पुत्त्रेव धुमसनजनितः कोऽपि विष
मोदितेके मूर्च्छायां दहति हृदयं शोक दहनः॥ येन तथाक्रूर प्रकृति षपि भ्रातृषु कामक्रोध
दिषु कष्याशे षतां गतेषु निकं ततीव मर्माणि देहं शोषयतीव मे दहतीवान्तरात्मानं क्रूरः शो
कादिः स्थिरः॥ लिखितं भ्राहिष्टाभिदेवाविष्णुभक्त्या। यथा वसेश्वरे अहमत्र हिंसाप्राय
समनदर्शिनपराङ्मुखो जेन वाराणसीमुत्सज्य शालग्रामाभिधाने भगवतः क्षेत्रेकं चित
84 कालमतिपातयामि॥ त्वं तु यथा हृत्तमागत्य मे निवेदयिष्यसीति॥ तदहं देव्याः सकाशं गत्वा
सर्वमेतत्समवृत्तांतमावेदयामि॥ परिक्रम्यावलोक्य च एतत्चक्रतीर्थं॥ यत्रायं संसारसागरो एम
त्तारजनकाधारो भगवान्नरहरिः स्वयं प्रतिवसति॥ प्रणम्य॥ इयं च महामुनिभिरुपास्यमा ८८

माणपटवः कर्तेति नैयायिकाः अर्हन्नित्यथ जैनशासनरताः कर्मेति मीमांसकाः सोयं नो विदधातु
वांछितफलं त्रैलोक्यनाथो हरिः ॥ अथ प्रबोधचंद्रोदयात् ॥ मध्याह्नार्कमरीचिकास्विव पयःपूरो यद
ज्ञानतः खं वायुर्ज्वलनो जलं क्षितिरिति त्रैलोक्यमुन्मीलति ॥ यत्तत्त्वं विदुषां निमीलति पुनः स्रग्भो
गिभोगोपमं सांद्रानंदमुपास्महे तदमलं स्वात्मावबोधं महः ॥ अपि च ॥ अंतर्नाडीनियमितमरुल्लं
घितब्रह्मरंध्रं स्वांते शांतिप्रणयिनि समुन्मीलदानंदसांद्रं ॥ प्रत्यग्ज्योतिर्जयति यमिनः स्पष्टल
लाटनेत्रव्याजव्यक्तीकृतमिव जगद्व्यापि चंद्रार्द्धमौलेः २ अतो वैराग्योत्पत्तिर्भविष्यति ॥ प्रविशति
अरुविचिंत्य ॥ प्रविश्य पुरुषः ॥ त्वत्पथ्याः ॥ मतः ॥ निर्दहति कुलमशेषं ज्ञातीनां वैरसंभवः क्रोधः ॥ वनमि
व घनपवनाहततरुवरसंघट्टसंभवो दहनः ॥ सास्त्रं ॥ अहो दुर्वारो दारुणः सोदरव्यसनजन्मा रो

मादिकेशवापतनादपक्रांतापावेव किंचिदुत्सृष्टपाटलिम्नि भगवति भानुमति विजयघोषेणाहू
प्र·चं यमानाने कवीरबहलसिंहनादवधीरितदिगंतरे ॥ संततरथतुरगखुरखंडितभूमंडलोच्छलद्बहल
६८ रजःपटलांतरितकिरणमालिनि ॥ प्रबलनरकणितालास्फालोच्छलन्मदकरीकुंभसिंदूरसंध्याय
मानदशदिशि ॥ प्रलयजलधरध्वानगंभीरभीषणं ॥ तेषामस्माकं सैन्यसागरे महारा
जविवेकेन नैयायिकदर्शनदौत्येन प्रहितं ॥ गतवानेनेकोपमहामोहः ॥ विष्णोरपतनान्यपास्य
85 रितांकु[illegible]लाम्बराणस्थली [illegible] मनोसि [illegible] जेत्सानुगः ॥ नो[illegible]स्तुह
पाणदारितभवत्संग्धाराः स्फुरदुक्तस्फीतविदीर्णवक्रविवराः फेत्कारिणः फेरवाः ॥ विस्तुभतिः राम
ततस्ततः क्रुद्धा ॥ ततो देवि विकटललाटतटतांडवितभ्रुकुटिनाकुटिलेन महामोहेनाभिहितं ॥ अनु ६८
भवतु सदुर्नयपरिपाकस विवेकहतकः ॥ फलमित्यभिधाय स्वयं पाषंडागमास्तर्कशास्त्रैः

नाभगवतीविष्णुभक्तिः। शान्त्यासहकिमपिमंत्रयति॥ यावदुपसर्पामीतिपरिक्रामति॥ ततःप्रविशतिवि
ष्णुभक्तिःशांतिश्च। शांतिः। देविप्रबलचिंताकुलहृदयामिवभगवतीमवलोकयति। विष्णुभक्तिः। वत्से
एतस्मिन्नतिप्रवृत्तेमहतिवीरवरक्षयेपरस्परमज्ञानबलवतामहामोहेनाभियुक्तस्यवत्सस्यविवेकस्यकीदृ
खि शोवृत्तांतोभविष्यतीतिदुःस्थितमेवहृदयं॥ शांतिः। किमत्रचिंत्यं॥ ननुभवतीचेत्कृतानुग्रहातन्नियत
मेवराज्ञोविवेकस्यविजयइतिजानामि। विष्णुभक्तिः॥ वत्सेयद्यप्यभ्युदयःप्रायःप्रमाणादवधा
र्यते। कामंतथापिसुहृदामनिष्टाशंकिमानसं॥ विशेषतःश्रद्धायाश्चिरमनागमनंमनसिसंदे
समारोपयति॥ श्रद्धा। उपसृत्यभगवतिप्रणमामि। विष्णुभक्तिः। श्रद्धेस्वागतंते। श्रद्धा। देव्याः
प्रसादेन। श्रद्धा। अवप्रणमामि। शांतिः। पुत्रिपरिष्वजस्वमां। कथाकरोति। विष्णुभक्तिः। अथतत्रकिंवृत्तंश्र २
द्धे। यद्देव्याःप्रतिकूलमाचरणस्यचितं। विष्णुभक्तिः। तद्विस्तरेणवेदय। श्रद्धा। आकर्णयतुभगवती। देव

प्र॰चं॰ ६९ जंगमन दुर्योलाहलनादैःस्सेसुमानतइसुमापतिरिति प्रसृत्पते ऽनेकधा॥ तैस्तैर्निमसदागमैःश्रुति
मुखैर्न्निरापद्य प्रस्थितैर्गम्भीरोसौ जगदीश्वरो जलनिधिर्वारां प्रवाहैरिव॥ विष्णुभक्तिः। ततस्ततः। अ
ष्टा। ततो देवि। परस्परं करितुरगरथपदातीनां निरंतरशरनिकरधारासंपातोपदर्शितदुर्दिनानंत
षामस्माकं च योधानां तुमुलः संप्रहारः प्रवृत्तः॥ तथाहि॥ बहलरुधिरतोयापालत्र सद्गुः स्ववंशः पि
86 शिता निवहपंकाः कंकरंकावकीर्णाः॥ शरदतिलित विशीर्णा तुंगमातंगशैलस्खलितरयविशी
र्णा कन्कहंसावतंसाः॥ तस्मिंश्चातिमहति संग्रामे परापरपक्षविरोधितया पाषंडागमैरयेसरिक
नं लोकायतंतंत्रमन्योन्यसैन्यविमर्देश्च विनष्टं॥ अनंतरं पाषंडागमा निर्मूलनया सदागमा एव
प्रवाहेण पर्यस्ताः॥ सौगतास्तावत्सिंधुगांधारशकमगधांगवंगकलिंगादिम्लेच्छीयान्देशान्प्र राम
विष्टाः॥ पाषंडदिगंबरकापालिकादयस्तु पामरबहुलेषु पांचालमालवाभीरानर्त्तनागानगरसागर ६९

समंसमरापस्रुघमसुधोजिताः॥ अत्रांतरेयास्माकमपिसेन्याशिरसिवेदोपवेदांगपुराणधर्मशास्त्रेति
हासादिभिरलंकृतः॥ श्रीःसरस्वती। पद्माकरार्णशांकसंकाशकांतिःसहसाविरासीत्। विष्णुभक्तिः
गतस्ततः। श्रुत्वा। ततोदिविवैष्णवशैवास्पोद्देव्याःप्रकाशमागताःसर्वएवागमाः॥ विष्णुभक्तिस्ततस्तत
श्रुत्वा॥ तदनंतरंसांख्यन्यायकणादम्भाषितमहाभाष्यादिशास्त्रैर्वृता स्फूर्जन्मायसहस्त्रबाहुनिव
हैरुद्योतयंतीदिशः॥ मीमांसासमरोत्सुकाविरभवत्सूर्येदुकोलाननम्। वादिव्याःपुरतस्त्रपीत्रिनय
नोवात्सायनीवापरा। प्रणीतिः॥ अथैकपदेपुनःस्वभावप्रतिकूलानामागमानांतर्कशास्त्राणांचसमवायः
संपन्नः॥ श्रुत्वा। पुत्रिसमानान्यपजातानांपरस्परविरोधिनां। परैःप्रत्यभियुक्तानांप्रसूतेसंहतिः
क्रियं॥ येनवेदसमस्ततानांतेषामस्माकंचावांतरविरोधेपिवेदस्यलक्षणप्रनास्तिकपक्षप्रतिद्वेपाप
चशास्त्राणांमाहत्म्यमेव॥ आगमानांचतत्वविचारयता अविरोधएवज्योतिःशांतमनंतमव्ययम

सर्वे एव गच्छामो यत्र वैयासिकी सरस्वतीं प्रेषयाम:॥ इति निःक्रान्ते। प्रवेशकः॥ ततः प्रविशति मनः संक
प्र·चं· ल्पश्च। मनः सास्रं। हा पुत्राः क्व गताः स्थ दत्त मे प्रियदर्शनं। शोकं मम (कामाग) दम्भमदमात्सर्यादयः परि
८२ ष्वजध्वं मां॥ सीदन्ति मम गात्राणि हा न कश्चिन्मां दह्यमानं मनागपि संभावयति॥ क्व वासूयादयः क्व मकाः
श्चाशा तृष्णा हिंसादयो दुहितरो वा॥ कथं ताश्चापि मे मन्दभाग्यस्य समकालमेव दैवहतकेनापहृताः
हृदि स्थितैषा। विलपति विलापैरिव दहति सर्वमर्माणि मे न नोति भृशं वेदनाः कृषति सर्वकायं वपुः॥
विलपति विवेकिनां हृदि च मोहमुन्मीलयत्यहो ग्रसति जीवितं प्रसभमेष शोकज्वरः॥ इति मूर्छितः
87 संपतति संकल्पः राजन् समाश्वसिहि २ मनः। समाश्वस्य। कथं देवी प्रवृत्तिरपि न मामेव मन्दभाग्य
माश्वासयति॥ संकल्पः सास्रं। देव कुतो ऽद्यापि देवीप्रवृत्तिः॥ मनः। स्मृत्वा कुटुम्बस्य नशे शोकानलदग्ध
हृदयस्य स्फोटं विशति मनः॥ हा प्रिये क्वासि देहि मे प्रियदर्शनं नर। सर्वैरपि देवि रमसे न मया वि राम
नात्वं सोहं त्वया विरहितो न नन्दुं वामि॥ हरो ऽरुन्नासि विधिर्दुर्ललितैस्त्वया पापी जीवति देहि ८२

नृपेषु निरूढं संचरंति ॥ न्यायाद्यनुगतपापकर्मीमांसया प्रगाढप्रहारजर्जरीकृताः । लोकायतकाश्च ते थामे
वागमानाम नुपदं प्रविष्टाः ॥ विष्णुभक्तिः ॥ ततस्ततः ॥ श्रद्धा ॥ ततो वस्तुविचारेण कामो हतः ॥ क्रोधः पापको
धपारुष्यहिंसादयो निपातिताः ॥ संतोषेणैव लोभतृष्णादैन्यानृतपैशुन्यस्तेयपरिग्रहादयो निगृहीताः ॥ अनसू
यया मात्सर्यं जितं ॥ परोत्कर्षभावनया मदो निर्मूलितः ॥ परगुणाधिक्येन मानः खंडितः ॥ विष्णुभक्तिः ॥
सहर्षं साधु संपन्नं ॥ अथ महामोहस्य को वृत्तांतः ॥ श्रद्धा ॥ देवि सोपि योगोपसर्गैः सह नष्टापत्यः क्वापि नि
लीनस्तिष्ठति ॥ विष्णुभक्तिः ॥ अस्ति तर्हि महाननर्थशेषः परिहरणीयश्चासौ । पठति ॥ अस्तादरपरो विद्वानी
हमानः स्थिरां श्रियं ॥ अग्नेः शेषं मृणाच्छेषं शत्रोः शेषं न धारयेत् ॥ अथ मनसः को वृत्तांतः । श्रद्धा ॥ देवि
तेन पितृपुत्रपौत्रादिव्यसनोपार्जितशोकावेशेन जीवोत्सर्गे पर्यवसितं । विष्णुभक्तिः । स्मितं कृत्वा पद्य
वंश्या सर्वएव वयं कृतकृत्या भवामः ॥ पुत्रस्य पंचप्राणं निर्विं समापद्येत ॥ किंतु कुतस्तस्य दुरात्मनो जीवात्मा
गः ॥ श्रद्धा ॥ सा वत्संभवे पुत्रो धीरस्य पयगृहीतसंकल्पायाम विरंपरीरेणैव न भविष्यति । विष्णुभक्तिः । न

प्र॰ चं॰ शोकावेशः ॥ यतः ॥ एकमेव परं ब्रह्म सम्यगन्विष्य कल्पितं । को मोहः कस्तदा शोक एकत्वमनुपश्यतः

६३ ।मनः। भग । वन्ति शोकोद्वेगदूषिते चेतसि विवेकावकाशं लभते । सरस्वती । वत्स स्नेहदोष एवायं । यतः

प्रसिद्ध एवायमर्थः ॥ स्नेहः सर्वानर्थप्रभव इति । तथा हि उप्यन्ते विषवल्लिबीजविषमाः क्लेशाः प्रिया

ख्यानरैस्तेभ्यः स्नेहमया भवन्ति निचिराद्वज्राग्निगर्भाङ्कुराः ॥ येभ्योमी शतशः कुकूलज्वलनभुग्दाहं द

हन्तः शनैर्देहं दीर्घशिखासहस्रशिखरारोहन्ति शोकद्रुमाः ॥ मनः । देवि यद्यप्येवं तथापि न शक्नोमि शो

कानलदग्धः प्राणान्धारयितुं साधु सपन्नपर्यन्तकालेऽपि तावद्दृष्टोऽसि । सरस्वती । इदं चापरमकल्प

४४ रात्मनस्तावद्बुद्धस्य इति ॥ अपि चामीषामपकारिणामर्थे कोऽयं ममावेगो भवतः । पश्य तावत् । कश्चिदुप

कृतिः कार्यामीभिः कृताकिं यतः पवनाहितं हि भवं सेनैपुंसां सुखाय परिग्रहाः ॥ दधति विरहे मर्मच्छेदं तद राम

र्थमपातकं तदपि विपुलायासाः सीदन्ति वह्नौ जन्तवः ॥ अपि च । जीर्णाः पूर्णाः कति न सरितो नाद्रयो घूर्णिताः के ६३

न शैला नाक्रान्ता वा कति वनभुवः क्रूरसञ्चारघोराः ॥ पापैरेतैः किमिव दुरितं कारितो नासि कष्टं यद्दृष्टा त्वं

मनः समस्सवोदुरंताः॥ पुनर्मूर्छति। संकल्पः। राजन्समाश्वासिहि २ मनः। आश्वास। अलमस्माकमनंतः
परजीवितेन। संकल्प चितामचिरमारचय स्वयंपावकप्रवेशेन शोकानलं निर्वापयामि॥ ततः
प्रविशति वैयासिकी सरस्वती॥ सरस्वती। प्रेषितास्मि भगवत्या विष्णुभक्त्या। यथा। सखि सरस्वति
गच्छापमव्यसनविक्लवस्य मनसः प्रबोधाय। यथा चैतस्य वैराग्योत्पत्तिर्भवति तथा यतस्वेति॥ त
द्यावदनुगत्य सन्निधिमेवोपसर्पामि। उपसृत्य। वत्स किमेवमतिविक्लवोसि॥ ननु विदितमेव भवता
भावानामनित्यता। अधीतानि चानयेतिहासकाव्यपुराणानि। तथा हि। भूत्वा कल्पशतायुषोंबु
जभुवः संख्याश्च देवासुरा मन्वाद्या मुनयो महीजलधयो नष्टाः पराः कोटयः॥ मोहः कोयमहो म
हानुदयते लोकस्य शोकावहो वंधोफेनसमे गते वपुषि यः संचालको पचतां॥ तदुभावय भावाना
मनित्यतां। तथा हि। भगवद्व्यासादयोप्येवमभिदधति॥ नित्यानित्यवस्तुदर्शिनं हि न स्पृशंति

लोपदेशापी पूषे॥ तालितमपि मे हृदयं मलिनं शोकोर्मिभिः क्रियते॥ तदेतत् दुःसहशोकप्रहारसम्भवजं
प्र॰चं॰ प्रतापयतु भवती। सरस्वती। वत्स ननूपदिष्टमेवास्य मुनिभिः। अकाण्डजातपाता नामाद्यीणां मम भेदि
६७ नां॥ गाढशोकप्रहाराणामचिन्तैव महौषधिः॥ मनः। भगवति एवमेतत् दुर्वारं तु चेतः। ततः। अप्रवे
वारितं चिन्तासन्तापैरभिभूयते॥ मुहुर्वातहतैर्विवमभ्रच्छेदैरिवेदं॥ सरस्वती। वत्स रूपणाचेतसो
यं विकारः॥ ततः कंचनशान्ते विषये चित्तं निवेशयतां॥ मनः। ततः प्रसीदतु भवती। कोसौ शान्तो विष
यः। सरस्वती। वत्स गुह्यमेतत्तथाप्यार्त्तेनामुपदेशेन दोषः॥ नितंसमरनजलदनीलमुसरहासके
यूरकुण्डलकिरीटधरं हरिं वा॥ ग्रीष्मे सुशीतमिव वा हृदमस्तशोकं ब्रह्म प्रविश्य भज निर्वृतिमात्मनी
व नां। मनः। विचिंत्य सो कूर्मः॥ सर्वथा त्रातोस्मि भवत्या इति पादयोः पतति। सरस्वती। वत्स सम्प्रति उप
89 देशसहिष्णुते हृदयं जातम्। अतएव तदपरमुच्यते॥ वंशप्राप्ते भूमौ पिता तनयो वा सुहृद्दिवा राम
एवासं तत्पतेभ्रंशमुदरताडं जडधियः॥ असारे संसारे विरसपरिणामे च विदुषां वियोगो वैराग्यं दृढय ६७

धनमदमयीध्मानबुद्ध्यादुरीशाः॥ मनः। देवि एवमेतत् तथापि। स्वातितानां स्वजनानां हृदि संचरन्ति

रं॥ प्राणानामिव विच्छेदो मर्मच्छेददरः नुदः॥ सरस्वती। वत्स ममत्ववासनानिबंधनो ह्यमोहः॥ उक्तं चैतत्

मार्जारभक्षिते दुःखं यादृशं गृहकुक्कुटे॥ न तादृङ्ममताशून्ये कलविंकेऽथ मूषके॥ वत्स सर्वथा न

यं बीजस्योच्छेदाय यत्नः कर्तव्यः॥ यथा। प्रादुर्भवन्ति वपुषः कृमिवानकीटास्तान्यत्नतः खलु तनोरपसा

रयन्ति॥ मोहः क एष जगतो यदपत्यसंज्ञां तेषां विधाय परिशोषयति स्वदेहम्॥ मनः। देवि भवत्वेवं दुःखे

दो मम मत्वं यं वि॥ तथाहि। तावदवधारयतु भगवती॥ निरंतराभ्यासदृढीकृतस्य स्नेहस्य संचयपितस्य

जन्तोः॥ जानासि किं चिदुगवमुपायं मम तत्पाशस्य यतो विमोहः। सरस्वती। वत्स भावनामनित्यताभा

वन्मेवममत्वोच्छेदस्य प्रथमोऽस्युपायः॥ तथाहि। न कति पितरो दाराः पितृव्यपितामहा महति वितते

संसारेस्मिन्गतास्तव कोटयः॥ तदिह सुहृदां विद्युत्पातोज्ज्वलान्क्षणसंगमान्सपदि हृदये भूयो भूयो निवे

श्य सुखी भव॥ मनः। भगवति तव प्रसादादेवापकृष्टो मोहः॥ किंतु। तवमुखशशधरदीधितिगलितैर्विम

यमः स्वरूप श्रीभागवते एकादशस्कंधे चोक्तः ॥ अहिंसा सत्यमस्तेयमसंगो ह्रीरसंचयः ॥ आस्तिक्यं ब्रह्म

रविप्रयोग एव विदुषां शोकोदयः कस्तदा ॥ मनः । सानंदं देवि एवमेतत् ॥ यदाहवत्सः संप्रतिहि ॥ नामि

नवृषोवचाम धु करबाहा रिणि हेतु माः श्रोन्मील नवमालती सुरभयो मंदा हत एवानिलाः ॥ अयो ग्राम

प्र॰चं॰ ६५ विवेकमार्जित नम होमं व्यलीकं पुनस्तानेनाम्मृगा तस्मिकाले वपयः प्रायान्म नः पश्यति ॥ सरस्वती ।

पयष्येवं तथापि गृहिणा मुहूर्तमप्यनाश्रमधर्मिणा न भवितव्यं ॥ तदद्यप्रभृति निवृत्तिरेव ते धर्मचारि

णी ॥ मनः । सलज्जं । यदाज्ञापयति देवी सरस्वती ॥ शमदमसंतोषादयश्च पुत्रास्त्वामेवोपचरंतु । यमनि

यमादयश्चामात्याः विवेकोपि त्वदनुग्रहादेवोपनिषद्देव्या सह पौवराज्यमनुभवतु ॥ एतामैत्र्यादयश्चात

90 स्तोभ गिन्यो भगवत्या विष्णुभक्त्या त्वत्प्रसादनाय प्रहिताः ॥ ताः सप्रसादमनुमानय । मनः । यदादिशति

देवीति मूर्ध्नि निहिताः सर्वा एव जाह्नीति सहर्षं पादयोः पतति ॥ सरस्वती । एते यमनियमासनप्राणाया

माद यश्च सादरमापृष्टतां दृष्टव्याः ॥ एतैरेव सह पुरुषान् । इदानीं सांप्रतमनुतिष्ठतु ॥ त्वमपि च राम

लास्य्यमापन्ने हेत्रजोपि परां निर्वृतिमापत्स्यते । यतः । त्वत्संगात् क्षोभ्यतोपि प्रभवलयपरोपहत् ६५

द्रामदमउपपत्तितितिक्षाश्रद्धा समाधानानि । शांता साधनानि । अंतरिंद्रियनिग्रहः शमः । बाह्येंद्रियनिग्रहो दमः उपरति

संन्यासः तितिक्षा द्वंद्वसहिष्णुता श्रद्धा गुरुवेदांतवाक्येषु विश्वासः समाधानं स्वस्य विषयेषु चित्तैकाग्र्यं ॥ एते शमादयः

त्रिवितन्वन शमसुखं ॥ ततः प्रविशति वैराग्यं । विचिंत्य । अस्माहीलवनीलनीरजस्तोपांतानिसूक्ष्मा
ननं चक्षुर्गात्रान्तरोत्ताभिसृंघादपि पुनर्नैव प्रजानां प्रवृत्तिः ॥ प्रत्यग्रहत रहमिश्रापि दितिस्रास्यग्रहंग्र भ
लोगध्र धांसद्रुकास्तनो निपतन्ततः कोवाक धवारयेत ॥ अपिच ॥ त्रियोरोला लोलाद्विषयज
सः प्रांतविर्हा विपदूध्र हृदे हं महदपि धनं [illegible]तिनिधनं ॥ गुरुः शोको लोकः सततमवलानष्टीव
डुलाजपापस्मिन्योरेपा पिबत रतानात्मानि रताः ॥ सरस्वती । वत्सैतद्वैराग्यं त्वामुपस्थितं
मरेतसंभादय ॥ मनः । हा सिपुत्रक वैराग्य मुपसृतमाह मोऽभिवादये ॥ मनः । वत्स जातमात्रेण
त्वपान्यको स्मिपरिष्वजस्वमां वैराग्यं तथा करोति । मनः । वत्स त्वद्दर्शनामृतं तो मे शोकावेशः । वैरा
ग्यः तात कोऽत्र शोकावकाशः । यतः । पाथ्यानामिव वर्त्मनि क्षितिरुहां नद्यामिव भ्राम्यतां मेघानामिव
पुष्करे जलनिधौ सांयात्रिकाणामिव ॥ संयोगः पितृमातृबंधुतनयभ्रातृप्रियाणां यदा सिद्धेद्

प्र० चं०
८५६

गौरवलोचने पूर्णे॥ कृतः। असतां निग्रहोपत्र संतः पूज्याः शमादयः॥ आराध्यते जगत्स्वामीव
वेदे वोन्तु जीविभिः॥ शांतिः। उपसृत्य। किं मंत्रयमाणा कंवकक्षप्रस्थितासि। श्रद्धा। अपेक्ष घेष्ट
दिपदुति। शांतिः। अयमनसि कीदृशी स्वामिनः पुरुषस्य प्रवृत्तिः। श्रद्धा। यादृशी मध्ये निगृह्य
भवति। शांतिः। किं स्वाम्येव सांम्राज्यमलंकरिष्यति। श्रद्धा। एवमेतत्। यथात्मानं प्रतिसंधत्ते
। ततो देव एव स्वराट् संम्राट् वा भविष्यति। शांतिः। अथ देवस्य मायायां कीदृशो नुग्रहः। श्र
द्धा। ननु निग्रहे वक्तव्ये कथमनुग्रहः शक्यते वक्तुं। देवो हि माया सर्वानर्थबीजमिति यन्मया सर्वथा
निगृह्यते इति मन्यते। शांतिः। यद्येवं कानि हि इदानीं राजकुलस्थितिः। श्रद्धा। नित्यानित्यविचार
णा प्रणयिनी वैराग्यमेकं सुहृत्सन्मित्राणि यमादयः शमदमप्रायाः सहायाः मताः॥ मैत्र्याद्याः राम
परिचारकाः सहचरी निःसंमुमुक्षावलाडु केरारिपवश्च मोहममतासंकल्पसंगादयः॥ शां ८५६

शमः पवित्रमतुलं शमः पुण्यमनुत्तमम्॥ शमः सुखमसंखेयं शमः पापहरं स्मृतं। इति महाभारते॥

रूपनी मुक्तादिस्वतैः

तोवुद्धिरेति खेकोनाने वृंदे वो रविविवजलधेवी चिमुख सम्प्रूर्ति ॥ तृष्णीमालंवसेचेत्क यमपिवि
तनावत्स संह मरत्तीभौत्मा देशे भ्रमन्ने रविरिव सहजानंदसांद्रस्तदात्मा ॥ तद्वनुजातीनामुद
कक साध्यनंदमेवावृतराम्भः ॥ मनः ॥ यदाज्ञापयसि देवि द्विजेति निःक्रांताः सर्वे ॥ इति श्रीश्रीकृत्तमह
कविश्लमिश्रकृतो प्रबोधचंद्रोदय नाटके वैराग्यप्रादुर्भावाभिधानः पंचमोंकः ॥ ⁘
अतः परं जीवन्तु किंभविष्यति ॥ ततः प्रविशति शांतिः । आदिष्टास्मि महाराजविवेकेन । यथाविदि
तमेवभद्रवत्यादिलं ॥ अस्तंगतेषु तनयेषु विलीनमोहे वैराग्यभाजि मनसि प्रशमं प्रपन्ने ॥ लोके
शेषु पंचसु गतेषु समं समीहां तत्ता वबाधमभितः पुरुषस्तनोति ॥ तद्वतीत्वरिततरं देवीमु
पनिषदमनुनीय मत्सकाशमानयामिति ॥ विलोक्य । अये एषां वाकि मपि सहर्षमंत्रयती दु
तएवाभिगच्छति ॥ ततः प्रविशति श्रद्धा । अये अद्य खलु राजकुलमवलोक्य चिरेण मे पीयूषे

रैः शाखाणिकाव्यानिवालोकान्धामसन्ति पशुपतिस्फुटहचोरत्नस्थलीभैरवीः ॥ मधुमतीभूमि

प्र.चं. मापन्नः स्वानाभिमानिनीभिर्देवताभिरुपक्रम्यते ॥ ओ हहो ष्पतां नात्र जन्म न मृत्युरुपाधिरम

९० णीयोयं देशः ॥ एष त्वामुपस्थितो विविधविलासलावण्यपुण्यमयो मंगलार्घपाणिः प्रण

यपेशलो विद्याधरीजनः ॥ तदेहि कनकसिकतिलस्थलीः सेवंती पृथुजघनाकमला

मना च नीरः ॥ मरकतदलकोमलसावनालीभिर्जनिजपुण्यजितांश्च सर्वभोगान् ॥ शांतिः ॥

92 ततस्ततः ॥ श्रद्धा ॥ पुत्रि तद्धकपिमायपाक्श्लाघ्यमेतद्दिशुक्रौ मनसा चानुमोदितम् । संकले

नच भोत्साहितम् । स्वामी सम्मतिमिवापन्नः ॥ शांतिः ॥ सखेदं हा धिक्कष्टं । स विष्णुनरपि तामेव संसा

रवागुरामभिपतितः स्वामी ॥ श्रद्धा ॥ न खलु २ ॥ शांतिः ॥ नत ततः ॥ श्रद्धा ॥ ततः पार्श्वपरिवर्तिना त

केण तदवत्सर्वीं न्यतिक्रोधावेशेन कषायितनेत्रेण भिहितः स्वामी । स्वामिन् किमेवमेभिर्विष राम

याभिषग्रासगृध्नुभिः सभाधूर्तकैः पुनरपि नष्टवंतथैव विषमविषयांगारेषु निपातमान ९०

ति:। धर्म्मस्वामिनः कीदृशः। अग्रण्यः। अद्र। पुनर्वैराग्यसन्निकर्षात्प्रभृति नित्यमिहामुत्र
भोगविरक्त एव स्वामी। तेन स्वामिना कामापफलादृष्टंभुजतिः पुण्यफलादपि नाशिनरिति
समुज्झितकामसुखमन्वयप्रसुकृतकर्म्मकपञ्चमम्यते। किं स्वसौ प्रमकप्रवणानां स्वामिनो विचिन्त्य
कृतकर्त्तव्यमिवात्मानं मत्वा स्वयमेव धर्म्मः शून्यव्यापारोऽभूत्। शान्तिः। अथ यथानुपसर्गी नाही
नामहामोहो निलीय स्थितः॥ तथा को वृत्तान्तः। अद्र। तथा दुःस्वस्थानगते नापि महा
मोहहतकेन स्वामिनः प्ररोचनाय मधुमत्यासहोपसर्गाः प्रेषिताः॥ अयं चाभिप्रायो यत्तेषु
स्वयमासक्तः स्वामी विवेकमुपनिषदं तामपि न करोति। शान्तिः। ततस्ततः। अद्र। ततस्तेन
त्वा कापि स्वामिने ऐन्द्रजालिकी विद्योपदर्शिता। तथाहि। शाट्टीनेषभूरणे नियोजनशतादावि
र्भविंसप्रुतालालावेदपुराणभारतकथाम्नायादप्येवाश्चर्याः॥ अथ ग्रामतिलयमिक्षुमाभृतिप

कथं तथाविध विपत्तिस्ततो हि त्वादेव उपलभ्यते। उपनिषत्। सखि न दृष्टा तव पैतामही दृशी दृशायेनैवं ब्रवी
प्र·चं·
६८
षि। श्रद्धा। वाहो भग्ना ज्वलितमणयः श्रेणयः कंकणानां चूडा रत्नं प्रहनिकृत्तिभिर्दूषितः केशपाशः
॥ किं कैर्न हि हि हतविधिवल्लरी हिता दुर्विदग्धे दासीकर्तुं सपदि दुरितैर्दूरसंस्थे विवेके॥ शान्तिः। सर्व
मेतन्महामोहस्य दुर्विलसितं न नाम देवस्यापराधः॥ न नहि मनस्यथा तथा कामादिहारेण प्रबोध
पतालनतो दूरीकृतो विवेकः॥ एतदेव कुलस्त्रीणां नैसर्गिकः शीलम्॥ यदिह पत्यस्य स्वामिनः समय प्र
तीक्षणामिति॥ तदेहि दर्शनेन प्रियालापेन च संभावय देवं संप्रतमपहतविद्विषः। संपूर्णा मे मनोरथाः
93
उपनिषत्। सखि संप्रयाणकंतीबुसयागीतया त्र हह हसे दुःकापयाभविसामीच पुरुषत्वमायया प्र
भातरेण संभावितव्यः॥ तथाश्रद्धोत्सितिर्भविष्यति। सा कुपंगुरुणामध्यस्थं धाष्टर्येन करिष्यामि। शान्तिः एम
विचारणीयमेतद्धक्यं भगवता श्रेयमेवार्थो विसुभमयाद्विवेक स्वामिनरूजः॥ तदेहि। संभावयद ६८
शनेन भर्तारिमादिपुरुषं च उपनिषत्। यथा वदसि सर्वा इति परिक्रामतिः। ततः प्रविशति राजा। श्रद्धा
उपनिषद्क्तिः सारं आवेतिभाव: २

२ उपनिषद् क्ति

मात्मानं नावबुध्यसे। ननु भो भवसागरतारणायप्रासुचिरादयोगतरित्वयाश्रिता॥ अधुना
परिमुच्यतां मदा। कथमंगारनदीकिमाहसे। शांतिः। तत्रतातः। श्रद्धा। ततःस्वाद्वचनमाकर्ण्य।
स्वक्तिविषयेभ्योऽरतिरभिधायावधीरितामनुमती। शांतिः। साधु साधु। अथपश्य। स्थिताभवती
श्रद्धा। आदिष्टाहं स्वामिना। यथा विवेकं द्रष्टुमिच्छामि। तत्त्वरतां भवती। ततोऽहं महाराजसंन्नि
धिं प्रस्थिता। शांतिः। अहमपि महाराजेनापि निषद्यमानेनुमादिष्टा तद्भवतु स्वामिनो नियोगं संपादयाव
दः। इति निःक्रांते प्रवेशकः॥ ततः प्रविशति पुरुषः॥ विचिंत्य सहर्षं। अहो माहात्म्यं देवा विष्णुभक्ते
र्यत्प्रसादान्मया॥ तीर्णाः क्लेशमहोर्मयः पतिहृता नीमाममत्वभ्रमाः॥ रागाग्निमित्रकलत्रबंधुम
करग्राहग्रहग्रस्तपः॥ क्रोधौर्वाग्निरपाकृतो विघटिता तृष्णा लता ग्रंथयः॥ पारं तीर्णमवाप्य कस्य
धुनाहं सारवारांनिधेः॥ ततः प्रविशति उपनिषत्। शांतिश्च उपनिषत्। सखि कथं तथा निरनुक्रोशस्य
स्वामिनो मुखमवलोकयिष्यामि॥ येनाहमितरजनेनेवैव सुचिरमेकाकिनी परित्यक्ता॥ शांतिः। देवि

प्र॰ चं॰
६८

महदंतरं। तातायावदहं निवृत्तिनिबंधं देवी निकृंतति। उपनिषद्विवेकमालोकयन महत्खलु मे दूरे
समुपविशति। पुरुषः। अंब कथ्यतां कुत्र भवत्या नीता एते दिवसाः। उपनिषत्। स्वासैर्लीलाम्य
मूनिमठचत्वरस्थल्या गार्हस्थ्यमूर्खमुखैः सहवासरो गात्। पुरुषः। अपि ते जानंति कि
मपि भगवत्यास्तत्वं। उपनिषत्। न खलु। किंतु। ते स्वेच्छया मम गिरां द्रविडगृहीतोक्त वाचामि
वार्थमविचार्य्य विकल्पयंति। तेन केवलं तेषां परार्थग्रहणं प्रयोजनमेवमविचारणं। पु
रुषः। ततस्ततः। उपनिषत्। ततः कदाचित्॥ कृष्णाजिनाग्निसमिदाज्यजुहूस्रुवादिपात्रैस्स।
54 यैरपरस्सोममुखैर्मखैश्च॥ दृष्टा मया परिवृता किल कर्म्मकांडमालि खपदुनिरसाध
निपजाविधा। पुरुषः। ततस्ततः। उपनिषत्। ततो मया चिंतितं॥ अपि मैष पुस्तकभारवा। एम
हिनी हास्यनितितं॥ ततएव तस्याः संनिधौ कानि चिद्दिवसान्गानयामि। पुरुषः। त ६८

राजा। वत्से श्रद्धे अपि दृश्यते। शान्तिः। प्रियामुपनिषदं। श्रद्धा। देवगृहीतोपदेशैव सा निर्मलाकल्पं ननांदृस्य
ति। राजा। कथमिव। श्रद्धा। देव भगवकथितमृतेहूया विश्रुभत्याऽसीत्। यथा मंदराभिधानशैले विस्मो ए
धृतने देवागीतयाम्हहं नर्दकविद्याभवा दर्शेति। राजा। कथं पुनस्तर्कविद्याभयं। श्रद्धा। देवतमर्षे
मैव प्रसोष्यति॥ ततः प्रविशति देवः। एषस्वामीतवागमनमेव प्राप्य निर्विकल्पे वर्तते। राजा। उपसृत्य स्व
मैव मिवादये। पुरुषः। वत्स शक्रमप्रतिरोधोयं समुदाचारः। यतो ज्ञानवृद्धतपोभवान् नैवास्माकमुप
देशात् नन पितृत्वमापन्नः॥ कुमारः। पुरा हि धर्मो ध्वनितस्य संज्ञा देवा लमर्थतनयानपृ
न॥ आत्मनो संमन्तृ हिंसे तेनात्स्य पुत्रकाः संम्प्रणते समवोचन्। तदद्य गान्मिताद् वेनास्माकं वर्जित
इति॥ एवमेव धर्मः। शान्तिः। एष देवि देवेन स्वामी विविक्ते वर्तते। तदुपसर्पतु देवी उपनिषत्।
उपसर्पति। शान्तिः। स्वामिन्नेषोपनिषद्देवी पादवंदनीयागता॥ पुरुषः। न खलु न खलु। य
तो मातेयमस्माकमुपदेशं एतदनेन तदेव वाऽस्माकं नमस्या॥ अथवा अत्र युष्माद् विधौ देवा मानुष्य

५५

प्र॰ चं॰

१

95

नीषति। पत्तः। स्वभावलीनानिस्तमोमुपानिशकाशये घोभुवनानिसमः॥ तमेवविद्वानतिमृत्युमे
तिनान्योस्ति पंथाभु विमुक्तिहेतुः॥ पुरुषः। ततस्ततः उपनिषत्। ततो यज्ञविद्यया पुनर्विमृश्योक्तं
।सा खिलवसन्निकर्षाद्वासनोपहतेरस्मदन्तेवासिभिः कर्मसुप्लयादरैर्भवितव्यं। तत्प्रसीदतु भवती स्वा
भिलषितदेशप्रस्थानायेति। पुरुषः ततस्ततः उपनिषत्। ततस्तामहमतिक्रम्य प्रस्थिता। पुरुषः तत
स्ततः उपनिषत्। ततः कर्मकांडसहचरी मीमांसा मया दृष्टा। विभज्य कर्माण्यधिकारिभ्यो जिज्ञासाहि भिक्षा
नुगताश्रमाणोः॥ अंगैर्विचित्रैरभियोजयन्ती प्राप्तोपदेशेति दर्शनेच्छा। पुरुषः ततस्ततः उपनिषत्। त
तोहं तामर्पितधैवात्मपमभ्यर्थितवती॥ अथ तया पृष्टास्मि भद्रे किं कर्मेति ततो मयोक्तं देव। यस्मात
विश्वमित्याहि पठितुं। पुरुषः ततस्ततः उपनिषत्। ततो मीमांसया पार्श्वपरिवर्तिनां मुखमवलो
क्य भणितमस्त्येवास्माकमस्या लोकान्तरफलोपभोगयोग्यपुरुषोपनयनेनोपयोगस्तत्क्रियतां राम
कर्मप्युक्ता॥ ततस्तेषां मध्ये केनाप्यन्तेवासिनानुमोदितमेव॥ अपरेण तु प्रसिद्धमतिष्ठेन मी ९९

१

तस्तत उपनिषत्॥ ततस्तामहमुपस्थितः। तस्या चोक्ता किमभूः किं ते समीहितमभीति किं ते कर्म्मेति।
ततो मयोक्तं। यस्माद्विश्वमुदेति यत्र रमते यस्मिन्पुनर्लीयते भासा यस्य जगद्विभाति सहजान
दोज्वलं यन्महः॥ शांतं शाश्वतमक्रियं यमपुनर्भावाय भूतेश्वरं द्वैतध्वांतमपास्य यांति कृति
नः प्रस्तौमि तं पूरुषं॥ यज्ञविद्या। विविंस। प्रमानकर्त्तीकथमीश्वरो भवेत् क्रियाभावो हेतुकरी
न वस्तुधीः॥ कुर्वन्न क्रियया एव न रोभवं छिदः राजसमाः शतं मना जिजीविषेत्॥ तन्मन्ये नातिप्रयोजन
नो भवमाः प्रतिग्रहः॥ तथापि यदि कार्त्स्न्येन कर्तपुरुषं स्तुवतां किं चिरकालमन्ववस्थातुमिच्छसि। ततः
दोषः। राजा। सोपहासं। अहो भूमेः प्रमामीलितहृदयोऽद्य प्रज्ञानपदविद्यायाः येनैव कृतकोपहता पर
मृष्यति॥ यतः॥ अपः स्वभावाच्च लवणाच्चलत्सचेतनं चुम्बकसन्निधानं च॥ ततो नातिवि
श्वेहि तुरीहिते स्थिता जगन्ति मायया स्वस्थतेयमीशितुः॥ तस्मात्तमोधानामिदं यमनीश्वरदृष्टिः
अवबोधप्रभवं च संसारं कर्म्मभिः शामयंती यज्ञविद्या नूनमंधतमसमंधकारेणापनि

प्र॰च॰
९९

गंक्रमैः॥ पुरुषस्ततस्ततः। उपनिषत्। तथैवाहं ताः समुपस्थिताः। ताभिश्चानुयुक्तया नदेवकर्मेदाह
तंयस्माद्विश्वमिश्वादि॥ ततस्ताभिः सप्रकाशोपहासमुक्तम्। आः वाचाले परमाणुभ्यो विश्वमुत्पत्ते
। अन्यपानुस क्रोधमुक्तं॥ आः पापे कथमीश्वरमेवाविकारिणं कृत्वा विनाशधर्माणमापादयसि
॥ ननुरे प्रधानाद्विश्वोत्पत्तिः॥ राजा। अहो दुर्मतयस्तपल कविद्याः। एतदपि न जानन्ति सर्वं प्रमेयजातं
घटादिवत्कार्यं। परमाणुप्रधानोपादानमप्युपेक्षणीयं। अपि च। अंभः शीतकरांतरिक्षनगर
स्वप्नेंद्रजालादिवत्कार्यं यदेतत्समुत्तद्भस्य ध्वंसादियुक्तं जगत्॥ शुक्तौ रूप्यमिव स्रजीव भु
जगः स्वात्मावबोधे हरावज्ञाते प्रभवत्यथास्तमयतेनत्वावबोधोदयात्॥ विकारशंकात्तु मुग्धव
धूविकल्पविलसितमेव॥ तथा हि। शांतं ज्योतिः कथमविदितानन्तनित्यप्रकाशं विश्वोत्प
त्तौ व्रजति विकृतिं निष्कलं निर्मलं च॥ शश्वन्नीलोत्पलदलरुचामंबुवाहावलीनां प्रादु
र्भावाभवति वियतः कीदृशो वा विकारः॥ पुरुषः। साधु २ प्रीणयति मां सोवतो विमर्शः। उपनिषदं प्र

98

राम
९९

मांसाद्दृष्याधिदैवतेनैव कुमारिलस्वामिनोक्तं देवि नेयं कर्मोपयुक्तं पुरुषमुपनयति ॥ किंत्वक
र्त्तारमभोक्तारमीश्वरं न चासौ कर्मस्वुपयुज्यते । तथापि [illegible]क्तं । अपि किं लौकिकात्पुरुषादीश्व
रो नामान्योस्ति । तत्र सेनैव विहस्योक्तं अतिदूरमपि याहि ॥ एकः पश्यति चेष्टितानि जगतामन्यस्तु मोहांध
धीरेकः कर्मफलानि वांछति द्वयोरप्यन्यता नर्थिनो । एकः कर्मसु शिष्यते तनुभृतां शास्त्रैर्वदे वोप
तो निःसंगः पुरुषः क्रियासु सकर्तृकर्तेति संभाव्यते ॥ राजा सहर्षम् । साधु कुमारिल साधु प्राज्ञो
स्यायुष्मान्भव ॥ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ॥ एकस्तयोः पिप्पलं
मत्ति पक्वमन्यस्त्वनश्नन्नभिचाकशीति ॥ पुरुषस्ततस्ततः ततो मीमांसामभिमंत्र्य प्रस्थिता ॥
पुरुषस्ततस्ततः । उपनिषत् । ततो मया बहुभिः शिष्यैरुपास्यमाना तर्कविद्या विलोकिताः
काचिदिह प्रविशेषकलसनपरा न्यायैः परान्नवती वादसहस्रजाति निग्रहमयैर्जल्पं वितंडा
मपि ॥ अन्यानुपलक्षितैर्विविधपुरुषस्यारोहणं तीभिसंततानां गगनेनापरमहद्दहंकारादिस

णांहस्यपथेष्वसुरसत्वाः प्रवर्त्तयंति तेषामीश्वर एव शास्ता। उक्तं चानेन भगवता। तानधिकृत्य। तान
प्र॰च॰ हं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान्॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु॥ पुरुषः। रे
१२ वित्त्वसारो दृष्टुमिच्छामि कोयमीश्वरो नामेति। उपनिषत्। स कोपमिव को नामात्मा नमन्यते
मसुत्तरं ददाति। पुरुषः। सहर्षी कथमहमात्मा सोपरमेश्वरः। उपनिषत्। एवमेतत्तथा हि। असौ त्व
दन्यो न सनातनः पुमान्भवान्न देवात्पुरुषोत्तमात्परः॥ स एव भिन्नस्त्वदनादिमायया द्विधेव बिंबं स
लिले विवस्वतः॥ पुरुषः। विवेकं प्रति भगवन्नुक्तमप्यर्थं भगवत्या न सम्यगवधारयामि॥ अवहितस्य
97 जरामरणधर्मिणः॥ ममब्रवीति द्वीयं नित्यानंदचिदात्मता॥ विवेकः। पदार्थानामज्ञानाद्यवाक्या
षान्नवबोधयति। पुरुषः। तदवबोधनाय भवान्मामुपायं ज्ञापयतु। विवेकः। अयमुच्यते। एषोस्मीति वि
चिंतयेति परिहस्तिष्ठि तेन साकं हते तत्त्वानां विलये चिदात्मनि परिज्ञाते त्वमर्थे पुनः॥ श्रुत्वा तत्त्वम एम
सीति वाचितभवध्वांतं तदात्मप्रभं शांतं ज्योतिरनंतमंतरहितानंदं समुद्योतते॥ पुरुषः। सानंदं गुरु १२

ति।ततउपनिषत्।ततःसर्वाभिरेवकुधाभिरुक्तं।अहोविश्वविलोपेनमुक्तिमेवावदंतीनास्तिकपथं
प्रस्थिता।निगृह्यतामितिससंरंभमानिगृहीतुंप्रधाविताःसर्वाःसत्त्वाः।पुरुषःतातस्ततःउपनिष
त्।ततोहंसत्वरतरंपरिक्रम्यदंडकारण्यंप्रविष्टामंदरशैलपरिकल्पितस्यमधुसूदनायतनस्य
नातिदूरे।ताह्योर्भिन्नादलितमणिपुःश्रेणयःकंकणानांचूडारत्नग्रहनिलतिभिर्दूषितःकेश
पाशः॥छिन्नामुक्तावलिरपिहितंस्रस्तमंगाद्दुकूलं॥ततोदेवायतनान्निर्गत्यउग्रहापौरिभिःपु
रुषैर्निर्दयमाताड्यमानादिगंतरमपक्रांताःसर्वेसहर्षं।साधुराजा।सहर्षं।नखलुभवतीम
तिक्रामतिभगवान्विष्णुभक्तिःमामतिमते।पुरुषःतातस्ततःउपनिषत्।भीतागीताश्रममभ्युपगलन्
न्नूपुराहमस्मिविष्णु।ततश्चवसतायागीतयामांतत्रागतामालोक्यससंभ्रमं॥मातःमीनारंतिपरिर
भ्योपवेशितास्मि।विदितवृत्तांतयाचतयोक्तं।अवनाप्रवेदयितव्यंमनः॥येखलुनाममा

त्तिवितर्कपदवीं नैवं समारोत्ति त्रैलोक्यं सहजगत्कार्यदलितं सोहं प्रबोधोदयः॥ परिक्रम्य। एष पुरुषः याव
दुपसर्प्यामि उपसृत्य। भगवन्प्रबोधचंद्रोदयोहमभिवादये। पुरुषः। साल्हादं वत्स परिष्वजस्व मां। प्रबोध
प्र॰ चं॰ चंद्रोदयस्तथा करोति। पुरुषः। आलिंग्य सानंदं अहो विघटिततिमिरपटलं प्रभातं जातं। तथाहि मो
१३ हांधकारमवधूय विकल्पनिद्रामुन्मथ्य कोप्यजनि बोधतुषाररश्मिः॥ श्रद्धाविवेकमतिशांतिमुप
नयेन विश्वात्मकः स्फुरति विष्णुरहं स एषः॥ सर्वथा कृतकृत्योस्मि भगवत्या विष्णुभक्तेः प्रसादात्॥ सो
हमिदानीं। संगं न केनचिदुपेत्य कमप्यपृच्छं गच्छन्नतर्कितफलां विदिशं दिशं वा॥ शांतो व्यपेतभयशो
ककषायमोहः सायंगृहो मुनिरहं भवितास्मि सद्यः॥ प्रविश्य विष्णुभक्तिः। सहर्षं उपसृत्य चिरेण खल्व
९८ स्माकं संपन्नो मनोरथः॥ येन पुनश्शरणागतं भगवंतमालोकयामि। पुरुषः। देव्याः प्रसादात्किं नाम दुःक
रोमीति पादयोः पतति। विष्णुभक्तिः। पुरुषमुत्थाप्य पुरतोतिष्ठ वत्स किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि॥ पुरुषः। रम
भगवत्यतः परममपि प्रियमस्ति। यतः। प्रशांतारातिर्धामविवेकः कृतकल्मषाणी राजस्के सदानंदे पदे चा १३
हं नियोजितः॥ तथाप्येतदस्तु। पर्जन्योस्मि जगति महतीं वृष्टिमिष्टां विधत्तां राजानः क्ष्मां गलित त

एवं शास्त्रविषयं निरूपणं युक्तितः श्रवणमुच्यते बुधैः ॥ वस्तुतत्वविषयं निरूपणं युक्तितो मननमित्युदीर्यते ॥ चेतः खलु
माग्न एकतानताध्यानमिमंसमिदंमिति वैदिकाः ॥ अंतरंगमिदमिष्यमीरितं तन्मतं कहपरमसवुरूपं ।
चिति
मर्थं परिभावयति ॥ ततः प्रविशति निदिध्यासनं ॥ आदिष्टोस्मि भगवत्या विष्णुभक्त्या । यथा निगूढमभिप्रा
यमुपनिषद्विवेकेन सहावबोधयितव्या ॥ तया चपुरस्तैवसत्व्यमिति विलोक्य एषा देवी विवेकपुरुषः
श्यामदूरे वर्तते ॥ यावदुपसर्पामि उपसृत्य उपनिषदं प्रति । जनांति कदेव्या विष्णुभक्त्यासमादिष्टं । य
था । संकल्पयोरनयोरेवाभवति । मयाच प्रणिधानेन विदितं । तथा चांतः सत्वा भवतीति । तत्र क्रूरस
त्वाद्विद्या नाम कन्यात्वदुदरे वर्तते प्रबोधचंद्रश्च ॥ तत्र विद्यां संकर्षणविद्यया मनसि संक्राम यिष्यसि
प्रबोधचंद्रं च पुरुषे समर्प्य विवेकेन सह मत्सकाशमागमिष्यसीति । उपनिषत् । यदादिशति देवी तिवि
केक मादाय निःक्रांताः । निदिध्यासनं पुरुषमति विशति पुरुषो ध्यानं नाटयति । नेपथ्ये । आश्चर्यमाश्चर्यम
पुष्करामभितडिदिव प्रद्योतयंती दिशः प्रमत्तसकुद्दुर्कटा स्थिमनसो निर्भिद्य वक्षस्थलं ॥ कन्येयं सहस
समपरिकरैर्मोहं ग्रसंती भजत्यंतर्धानमसुपैति चैषपुरुषंश्रीमान्प्रबोधोदयः ॥ ततः प्रविशति प्रबोधचंद्रः । किंव्या
प्तं किमपोहितं किमुदितं किंवा समुत्सारितं सृष्टं किंनु विलायितं नु किमिदं किं चिन्नवा किंचन ॥ यस्मिन्नमु

नामांतपजः॥ आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरंगाकुला रागग्राहवती वितर्कविहगा धैर्यद्रुम
ध्वंसिनी॥ मोहावर्त्तसुदुस्तरातिगहना प्रोत्तुंगचिंतातटी तस्यास्तीरगता विशुद्धमनसा नंदंति योगीश्व
१५ राः॥ आदित्यस्य गतागतैरहरहः संक्षीयते जीवितं व्यापारैर्बहुकार्यभारगुरुभिः कालो न विज्ञायते। दृष्ट्वा ज
न्मजरावियोगमरणं त्रासश्च नोत्पद्यते पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत्॥ मही रम्या शय्या
विपुलमुपधानं भुजलता वितानं चाकाशं व्यजनमनुकूलोयमनिलः॥ स्फुरद्दीपश्चंद्रो विरतिवनितासंग
मुदितः सुखं शांतः शेते मुनिरतनुविभूतिर्नृपइव॥ व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयंती रोगाश्च शत्रवइ
वप्रहरंति देहं॥ आयुः परिस्रवति भिन्नघटादिवांभो लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रं॥ पृथुरु
९९ वाच॥ कथमेव नरेंद्राणां मोहो बुद्धिमतामपि॥ येन फेनसधर्माणोप्यतिविश्वस्तचेतसः॥ पूर्वमात्मजयं
कृत्वा जेतुमिच्छंति मंत्रिणः॥ ततो भृत्यांश्च पौरांश्च जिगीषंते तथा रिपून्॥ क्रमेणानेन जेष्यामो वयं पृ राम
थ्वीं ससागरां॥ इत्यासक्तधियो मृत्युं न पश्यंत्यविदूरगं॥ समुद्रावरणं याति भूमंडलमथो वशं॥ किं
यदात्मजयादेतन्मुक्तिरात्मजये फलं॥ उत्सृज्य पूर्वजा याता यां नादाय गतः पिता॥ तां ममेति विमू १५

वुभ्रादिभ्योवहिः सर्वमनुवर्तस्वमाखिदः ॥ भुंजन्नारब्धमखिलं पुरवंवादुःखमेवच ॥ प्रवाहपतितंकार्यं
कुर्वन्नपिनलिप्यसे ॥ बाह्येसर्वत्रकर्तृत्वमावहन्नपिराघव ॥ अंतःशुद्धःस्वभावस्त्वंलिप्यसेचनकर्मभिः ॥
एतन्मयोदितंकृत्स्नंहृद्भावयसर्वदा ॥ संसारदुःखेरपिलेवौध्यसेनुकदाचन ॥ त्वमप्यस्वममयादिष्टं
द्भिव्यादयपनितत्परः ॥ ममागमंप्रतीक्षस्वनदुःखैःपीड्यसेचिरं ॥ नस्यदेकत्रसंवासःकर्ममार्गानुसारिणां
। प्रवाहपतितञ्जीवानांसरितांतथा ॥ चतुर्दशसमाःसंख्यात्तराणंदिमिवजायते ॥ अनुमन्यस्वमा
मंदुःखसंत्यज्यदूरतः ॥ एवंचेत्सस्वसंवासोभविष्यतिवनेमम ॥ इति श्रीमद्ध्यानेपरमेश्वरंगप्रतिपू
मवचनं ॥ भ्रांत्वाद्देशमनेकदुर्गविषमंप्राप्तंनकिंचित्फलं त्यक्त्वाजातिकुलाभिमानमुचितंसेवाकृतानि
ष्फला ॥ भुक्तंमानविवर्जितंपरगृहेप्यासंकयाकाकवत्तृष्णेजृम्भसिपापकर्मनिरतेनाद्यापिसंतुष्य
सि ॥ उत्खातंनिधिशंकयाक्षितितलंध्मातागिरेर्धातवोनिस्तीर्णःसरितांपतिर्न्नृपतयोयत्नेनसंतो
षिताः ॥ मंत्राराधनतत्परेणमनसानीताःश्मशानेनिशाः लब्धःकाणवराटकोपिनमयातृष्णेऽधु

न व्याहतोभोरविदारिचक्रः॥ स कालसाभिहतः प्रनष्टः स्मिंप्रपश्याशु समस्तनिमूलमस्वं॥ यः
१५६ कर्म्मानवीर्य्यो विभुजे समस्तान्द्वीपान्समाक्रम्य हतारिचक्रः॥ कथाप्रसंगेष्वभिधीयमानः स एव
संकल्पविकल्पहेतुः॥ दशाननाविक्षितराघवाणामैश्वर्य्यमुद्भासितदिङ्मुखानां॥ भस्माभि
जातं न कथं तत्क्षणे भ्रूभंगपातेन धिगन्तकस्य॥ ययातिरुवाच॥ न जातु कामः कामानामुपभोगे
न शाम्यति॥ हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते॥ यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः॥
एकस्यापि न पर्य्याप्तं तस्मात्तृष्णां परित्यजेत्॥ यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकं॥ समदृष्टेस्तदा
200 पुंसः सर्वाः सुखमया दिशः॥ या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्य्यति जीर्य्यतः॥ तां तृष्णां संत्यजन्प्रा
ज्ञः सुखेनैवाभिपूर्य्यते॥ जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः केशाः दन्ता जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः॥ धनाशा जीविताशा च
जीर्य्यतोपि न जीर्य्यति॥ पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः॥ तथाप्यनुदिनं तृष्णा ममैतेषु च
जायते॥ तस्मादेनामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसं॥ निर्द्वंद्वो निर्ममो भूत्वा चरिष्यामि मृगैः सह॥ राम १५६
एते विष्णुपुराणान्तर्गताः श्लोकाः॥

ढत्वा जेतुमिछंति पार्थिवाः ॥ मत्कृते पितृपुत्राणां भ्रातृणां चापि विग्रहाः ॥ जायंतेत्यंतमोहेन ममत्वादृत
चेतसां ॥ पृथ्वी ममेयं सकला ममैषा मदन्वयस्यापि च शाश्वतेयं ॥ यो यो मृतो ह्यत्र बभूव राजा कुबुद्धि
रासीदिति तस्य तस्य ॥ दृष्ट्वा ममत्वादृतचित्तमेकं विहाय मां मृत्युपथं व्रजंतं ॥ तस्यानुजस्तस्य कथं
ममत्वं हृद्यास्पदं मत्प्रभवं करोति ॥ पृथ्वी ममैषाशु परित्यजैनां वदंति ये दूतमुखैः स्वशत्रून् ॥ नराधि
गु पास्तेषु ममातिहासः पुनश्च मूढेषु दयाभ्युपैति ॥ पराशर उवाच ॥ इत्येते धरणीगीताः श्लोका मै
त्रेय यैः श्रुताः ॥ ममत्वं विलयं याति तपत्यस्तं यथा हिमं ॥ इक्ष्वाकुजह्नुमांधातृसगराविक्षितान्
रघून् ॥ ययातिनहुषाद्यांश्च ज्ञात्वा निष्ठामुपागतान् ॥ महाबलान्महावीर्याननंतधनसंचया
न् ॥ कृतान्कालेन बलिना कथाशेषान्नराधिपान् ॥ श्रुत्वा कः पुत्रदारादौ गृहक्षेत्रादिके तथा ॥
द्रव्यादौ वा कृतप्रज्ञो ममत्वं कुरुते नरः ॥ तप्तं तपो यैः पुरुषैः प्रवीरैरुद्बाहुभिर्वर्षगणाननेकान्
॥ इष्ट्वा च यज्ञा बलिनोतिवीर्याः कृतास्तु कालेन कथावशेषाः ॥ पृथुः समस्तान्विचचार लोका

यन्नतदन्यथा ॥ इति चिंतातिविघ्नोपमागतः किन्न पीयते ॥१॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरा
१७ तनं संवादं सुगौतम्याः कालसुब्धकपन्नगैः ॥११॥ ब्राह्मणी गौतमी नाम स्थविरा ज्ञमसंस्थिता
सर्पेणादष्टं स्वं पुत्रमपश्यद्गतचेतसं ॥१२॥ अथ तं स्नायुपाशेन बध्वा सर्पममर्षितः लुब्धकोऽर्जु
नको नाम गौतम्याः समुपानयत ॥१३॥ तां चाब्रवीदयं ते सो पुत्रहा पन्नगाधमः ब्रूहि क्षिप्रं महा
भागे वध्यतां यदि मन्यसे ॥१४॥ गौतम्युवाच नास्मिन्हते लुब्धक पुत्रको मे प्राप्स्यसि जीवितं वै कथं
चित् गुणं चानं नास्य वधादुपैमि तस्मात् सर्पं मुंच दीनं क्षमेन ॥१५॥ आधिरग्निर्विषं शस्त्रं लुद्
101 सर्पाः परावोजलम् निर्याणे प्रसदृशं तेन गच्छंति जंतवः ॥१६॥ न पापं प्रतिपापः स्यात्साधुरेव
सदा भवेत् आत्मनैव हतः पापीयः पापं कर्तुमिच्छति ॥१७॥ इयं हिंसोऽनुदहति हतमेवानुहंति च राम
मृतं मारयते चैव यः पापे पापमाचरेत् ॥१८॥ महामोहयुतः सर्वे ये जंतून् घ्नंति निर्दयाः सप्रेमन १७
हं

धि

जनमेजयउवाच ॥ गांगेयस्यसमीपस्थोभ्रातृभिःसहितस्तदा ॥ एतदाख्याहिमेब्रह्मन्किंचका
रयुधिष्ठिरः १ वैशंपायनउवाच शान्तोव्यासेनराजेंद्र कृष्णेनचमहात्मना ॥ ज्ञातिशोकपरीतात्मा
भीष्मंपुनरभाषत २ युधिष्ठिरउ॰ शमोबहुविधाकारोव्यासेनोक्तःपितामह । नचमेस्तिमनःशांतिःपा
पंकृत्वेहदारुणं ३ महत्वांतिककरोज्ञातिक्षयकरस्तथा नशांतिमधिगच्छामिदुःकृतान्यनु
चिंतयन् ४ रुधिरेणावसिक्तांगंप्रस्रवंतंयथाचलं त्वांदृष्ट्वाघारसंततंमंसीदेवर्षास्त्विवांबुदं ५
देवव्रतंमहात्मानंसत्यधर्मपरायणं हत्वाभवंतंजिह्मेनलोकान्प्राप्स्यामिकान्नहं ६ पश्यास्मान्
सुमहत्घोरान्मुच्येयंकिल्विषादहं तथ्यासाधिमहाराजममचेदिक्षसिप्रियं ७ भीष्मउ॰ परतं
त्रंकथंहेतुमात्मानंत्वंहिमन्यसे कर्मण्यस्मिन्महाराजसूक्ष्मंह्येतदतीन्द्रियं ८ मनःकर्ममयंप्रा
हुःसर्वप्राणभृतांबुधाः तन्नपश्चेष्टते तेषांभाविकर्मफलंयथा ९ यत्स्वभावेनतद्विभावि

शुयात्तु हिंसितात्पुरा तामेवमजते जंतुरुपदेशो निरर्थकः २० ततः समुच्छ्वसन्मंदं कृच्छ्रात्संस्तभ्य पन्नगः
उत्ससर्ज गिरं मंदं मानुषीं पाशपीडितः २१ सर्प उ० कोन्वर्जुनक दोषोत्र विद्यते मम बालिश अस्वतंत्रं च
१०८ मां मृत्युर्विवशं समचूचुदत् २२ तस्याहं वचनाद्दष्टो न कोपान्न च काम्यया तस्मात्तस्यैव तत्पा
पं नान्यत्र विद्यते २३ भीष्म उ० तथा ब्रुवति तस्मिंस्तु भुजंगे मृत्युनोदिते आजगाम ततो मृत्युर्भुजंगं चेदमब्रवी
त् २४ मृत्युरु० कालेन नोदितश्चाहं पन्नग त्वामचूचुदं विनाशहेतुः कालोस्य शिशोर्नाहं न वा भवान् २५
जंगमाः स्थावरा ये च दिवा वा यदि वा निशि सर्वे कालवशं यांति कालात्मकमिदं जगत् २६ अनादिनिधनो
योसौ जगतः कारणं परं लोकान्स कालः पचति निवृत्ते फलमिवाहितं २७ न मंत्रा न तपो दानं न मित्राणि न
-202 बांधवाः शक्नुवंति परित्रातुं नरं कालेन पीडितं २८ त्रयः कालहताः पाशान्न शक्यंते निवर्तितुम् विवा
होजन्ममरणापदा पत्रच पेनच २९ यथा जलधरा व्योम्नि भ्राम्यंते मातरिश्वना तथेदं कर्मयुक्तेन काले राम
न भ्राम्यते जगत् ४० भीष्म उ० अथोपगम्य कालस्तु तस्मिन्धर्मार्थसंशये अब्रवीत्पन्नगं मृत्युं तं चार्जुन १०
कलुब्धकं ४१ काल उ० न चाहं न च वा मृत्युर्नायं लुब्धक पन्नगः हेतवो जंतुमरणे न वयं हि प्रयोजकाः

स्कं याति नृशंसो ऽमृतमारकः १९ लुब्धक उ॰ न पापानां वधे पापं विद्यते किल शोभने तस्मादे
नं वधिष्यामि नृशंसं शिशुघातिनम् २० गौतम्यु॰ सुलभाः पुरुषाः लोके साधवः साधुकारि
षु असाधुषु पुनः साधुः पुरुषाः दुर्ल्लभा भुवि २१ ते साधवः सुजन्मानस्तैरियं भूषिता च भूः अपका
रिषु भूतेषु ये भवंत्युपकारिणः २२ दुःखितेभ्यो हि भूतेभ्यो मृत्युरोगजरादिभिः भूयः को दुःखमपरस्य
घृणो दातुमर्हसि २३ दुःखं ददाति यो ऽन्यस्य ध्रुवं दुःखं स विंदति तस्मान्न कस्यचिद्दुःखं दातव्यं दु
ःखभीरुणा २४ सुमहत्यपि दोषानुकृते यन्न भवेदिति कथं तर्हि घातेजंतोर्यत्क्षयः स्मरणं हति २५
श्रीसूत॰ अस्मिक्ष्मोत्यना न प्रीणोति गौतमी भुजगं प्रति लुब्धकेन महाभाग्य सा पापेनाकरोन्मतिम्
बीजे येन नौत त्याहारेष्ववहारेषु यः शुचिः तस्य कृतघ्नस्यापि न पापे रमते मतिः २७ बोधमा
नोपि पापेषु भृशं दुष्टात्मा न प्रवर्त्तते वार्य्यमाणोपि पापेभ्यः पापात्मा पापमिच्छति २८ विष्ठद्भिः
णास्तनोपि पापकर्म्मरतिर्निरः घृष्यमाण इवांगारो विमलत्वं न गच्छति २९ जन्मांतरसहस्रे

च्छति ८१ सुप्तश्चाभिधावंतं तं यान्तमनुधावति शेते सह शयानेन पुरा येन यथा कृतं ८२ उपतिष्ठति
म॰ १९ तिष्ठंतं गच्छंतमनुगच्छति करोति कुर्वतः कर्म छायेवानुविधीयते ८३ यथा छायातपौ नित्यं सुसंबद्धौ पर
स्परम् तथा कर्म च कर्ता च संबद्धौ नात्र संशयः ८४ ग्रहरोगाविषंतीर्थराजानः पन्नगास्तथा पीडयंति न
रं पश्चात्पीडितं पूर्वकर्मभिः ८५ येन यत्रोपभोक्तव्यं सुखं वा दुःखमेव च स तत्र बद्ध्वा रज्ज्वेव बलाद्दैवेन नीयते
८६ दैवं प्रभावं भूतानां सुखदुःखोपपादने नान्यथा कर्तुं मतिश्चिंत्यं जाग्रतः स्वपतोपि वा ८७ अन्यथा सुहितं
दैवं वध्य एव जिघांसति शस्त्राग्निविषदुर्गेभ्यो रक्षितव्यं च रक्षति ८८ अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं सुरक्षितं दैव
हतं विनश्यति जीवत्यनाथोपि वने विसर्जितः कृतप्रयत्नोपि गृहे न जीवति ८९ यथा पृथिव्यां बीजानि
103 रत्नानि च समुद्रानि कर्माणि तिष्ठंति प्रभवंति च ९० तैलक्षयाद्यथा दीपो निर्वाणमधिगच्छति कर्म
क्षयात्तथा जंतोः शरीरं नाशमिच्छति ९१ कर्मक्षयात्प्राणमस्य तत्त्वविद्भिरुदाहृतः विविधाः प्राणि
नां तत्र रुजा रोगाश्च हेतवः ९२ तस्मान्नाहं न वा मातुर्नायं लुब्धकपन्नगः नैव च ब्राह्मणीवृद्धा शिशुरे
वात्र कारणं ९३ दुःखानां च सुखानां च जन्मनो मरणस्य च आत्मैव ह्यात्मनो योनिः श्रितं भानोरिवातपः राम १९
९४ भीष्म उ॰ एवमुक्त्वा तु कालेन ब्राह्मणी गौतमी ततः स्वकर्मप्रत्ययाल्लोकान्मत्वार्जुनकमब्रवीत् ९५

सुखंदुःखंतथानित्यंवहुमानंजयाजयौ भयंशोकंमहानिष्टं लाभालाभौजरामृती पूर्वकर्मानुसारेणदेवमेवंददातिहियस्मिन्देशेयथा
कालेवयसायादृशेनच यादृग्वकृतंकर्मजीवैःसंसारवर्तिभिः तस्मिन्कालेचदेशेचवयसानादृशेनच अवश्यंतज्जनैस्तेनादृशेनाभुज्यते

४२ यदनेनकृतंकर्म्मतच्चार्जनकनोदकम् विनाशहेतुःकर्मास्यसर्वेकर्म्मवशावयं ४३ कर्म्मदायादवांल्लो
कःकर्म्मसंवंधिवांधवाः कर्म्माणिनोदयंतीहपुरुषंसुखदुःखयोः ४४ सुवर्णंरजतंवापियथारूपंनिषिच्य
ते तथानिषिच्यतेजंतुःपूर्वकर्म्मवशानुगः ४५ पंचैतानीहसृज्यंतेगर्भस्थस्यैवदेहिनः आयुःकर्म्मचवित्तं
निधनमेवच ४६ यथामृत्पिंडतःकर्ताकुरुतेयद्यदिच्छति तथापूर्वकृतंकर्म्मकर्त्तारंप्रतिपद्यते ४७ देवत्वं
मथमानुष्यंपशुत्वंपक्षितांतथा तिर्यक्त्वंस्थावरत्वंचप्राप्नोतिजंतुःस्वकर्म्मभिः ४८ अतिक्रमंतिनानिप्रपद्यतु
ष्पाणिचफलानिच स्वकालंनातिवर्त्तंतेतथाकर्म्मपुराकृतं ४९ येनैवयद्यथापूर्वंकृतंकर्म्मशुभाशुभं
सएवतत्तथाभुंक्तेदुःखंवायदिवासुखं ५० आत्मनाविहितंदुःखमात्मनाविहितंसुखं गर्भशय्यामुपादाय
भुंक्तेपूर्वदैहिकम् ५१ पूर्वदेहकृतंकर्म्मनकश्चित्पुरुषोभुवि वलेनप्रज्ञयावापिसमर्थःकर्त्तुमन्यथा ५२ अन
पायाद्धकर्म्माणिपाधियाधीरोधर्मीहते स्वामिवत्प्राकृतंकर्म्मविदधातितदन्यथा ५३ स्वकृतान्युपभुंजंतेदुः
खानिचसुखानिच हेतुभूतोहियत्तेषांसोहंकारेणसाध्यते ५४ यथाधेनुसहस्रेषुवत्सोविंदतिमातरं तथा
पूर्वकृतंकर्म्मकर्त्तारमनुविंदति ५५ उपभोगादृतेतस्यनाशएवनविद्यते प्राक्तनंवंधनंकर्म्मकोन्यथाकर्त्तु

णामं हित्वा देवत्वेन परिणतः ॥ तथा नहुषो देवानामिंद्रः स्वकं परिणामं हित्वा तिर्य्यक्त्वेन विपरिणत इति ॥ विष्णु
११ धर्मोत्तरे तामसानां फलं भुंक्ते तिर्य्यक्त्वे मानवः सदा वर्णाश्रं कर्मभावेन वा ईके यदि वा पुनः कालेनादास्वभावेन वा
नात्र कार्य्या विचारणा ॥ अतो यथा तु मानुष्ये राजसानां फलं भवेत् ॥ सात्विकानां फलं भुंक्ते देवत्वेनात्र संश
यो इति ॥ मात्स्ये येषां पूर्वकृतं कर्म सात्विकं मनुजोत्तम पौरुषेण विना तेषां केषांचिद् दृश्यते फलं इति च
तथा च श्रुतिः ॥ स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यत इति श्रु
ति स्मृति प्रतिपादक कर्मैव देवत्व मनुष्यत्व तिर्य्यक्त्वप्राप्तिहेतुः ॥ तत्र प्रारब्धकर्म द्विविधः फलाभिसंधिकृतं
केवलं चेति ॥ तत्र फलाभिसंधिकृतं फलं दत्वैव नश्यति तस्मिन्सति ज्ञानं नोत्पद्यते तस्य प्रबलत्वात् ॥ यत्तु फला
भिसंधिरहितं केवलमात्मशुध्यर्थं कृतं तत् ज्ञानोत्पत्तिहेतुः ॥ तादृश प्रारब्धविशेषभावि प्रतिबंधः केवलं प्रारब्धं त
104 त्र ज्ञानहेतुः पापनिवृत्तिद्वारा ॥ तथा च श्रुतिः ॥ धर्मेण पापमपनुदतीति स्मृतिश्च ॥ ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पाप
स्य कर्मण इति ॥ कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते इति च एवं च भाविप्रतिबंधस्य प्रारब्धशेषस्य भोगेन नि पम
वृत्तौ सत्यां पिशाचवणादौ ज्ञानोदयः ॥ यथाह ॥ एकेन जन्मना क्षीणो भरतस्त्रिजन्मभिरिति ॥ प्रतिबंधो वर्तमानो वि ११
षयासक्ति लक्षणः ॥ प्रज्ञामांद्यं कुतर्कश्च विपर्ययदुराग्रहः ॥ शमादौ श्रवणादौ वा तत्र तत्र चितैः क्षयं ॥ नोचेत्सि

गौतम॥ नैव कालो न भुजगो न मृत्युरिह कारणं । स्वकर्मभिरयं बालः कालेन निधनं गतः ७१ मद्दैवेन त्वशं
कर्मयेनायं मे मृतः सुतः । यातु कालस्तथा मृत्युर्मुंचार्जुनक पन्नगं ७२ भीष्म उ॰ ततो यथागतं जग्मुः कालमृ
त्युभुजंगमाः । अभूद्विरोषोर्जुनको विशोका चैव गौतमी ७३ एतज्ज्ञात्वा शमं गच्छ माभूश्चिंतापरो नृप स्वकर्मप्र
त्ययाँल्लोकाँस्त्रीन् निमान् विद्धि भारत ७४ न तु त्वया कृतं पापं कर्म न दुर्योधनादिभिः कर्मणा तत्कृतं सर्वं निहता ये
न पार्थिवाः ७५ वैशंपायन उ॰ इति श्रुत्वा वचः स्मृत्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । जातिशोकं परित्यज्य बभूव स्वस्थमा
नसः ७६ इतिहाससमुच्चये गौतमीलुब्धकसंवादो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ पतंजलिना शुभाशुभकर्मफ
लं तत्परिहारश्च दर्शितं ॥ क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥ तत्र पुण्यपापकर्माशयो कामलो
भमोहक्रोधप्रभवः स दृष्टजन्मवेदनीयश्च अदृष्टजन्मवेदनीयश्च ॥ तत्र तीव्रसंवेगेन मंत्र तपः समाधिभिर्नि
रि र्वर्तित ईश्वरदेवतामहर्षिमहानुभावानामाराधनाद्यः परिनिष्पन्नः स सद्यः परिपच्यते पुण्यकर्माशय इति ॥ त
था तीव्रक्लेशेन भीतव्याधितकृपणेषु विश्वासोपगतेषु वा । महानुभावेषु वा तपस्विषु कृतः पुनरपकारः स
चापि पापः कर्माशयः सद्य एव परिपच्यते ॥ यथा नंदीश्वर नहुषयोः तत्र नंदीश्वरः कुमारो मनुष्यपरि

सुलीनं गुणवर्जितं विदिग्भं च गततापातं विकल्पविषयप्रदं ततोऽभ्यासयोगेन निरालंबो भवेद्यदि तदास
मसमोभूतः परमानंद एव सः॥ भागवतेप्युक्तं। सत्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च॥ प्रमादमोहौ तम
१११ सो भवतो ज्ञानमेव च। उक्तं च वायुपुराणे। छायाविनाप्यते महाजलं मे ज्वलनाप्यते॥ कालाप्यते पादपश्च बु
द्धिर्भपक्वनायते इति मुद्गलं प्रति कश्चिद्ब्राह्मणस्य वचनं॥ दूरेतो हि मनमानसरीतिच॥ एतत्पापप्रशमनोपायो वि
दर्शितः॥ कृतस्य नेह नाशोस्ति सुकृतस्येतरस्य च। तथाविवृभिः पुण्यैः पापैर्याजिदारुणां इति पद्मपुराणे दुरा
त्वाप्युग्रभवत्कर्मणा तेन वै द्विजः॥ अत्युत्कटैः पापैरिहैव फलमश्नुते इति वायुपुराणे। त्रिभिर्वर्षैस्त्रिभिर्मासैः
पु॰ ५५ त्रिभिः पक्षैस्त्रिभिर्दिनैः अत्युग्रपुण्यपापानामिहैव फलमश्नुते इति महाभारते। भागवतेप्युक्तं अपिचेत्सुदुरा
चारो भजते मामनन्यभाक् साधुरेव स मंतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः। क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छांतिं निगच्छ
205 ति॥ अमरसिप्युक्तं अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति॥ अन्यच्च वृकजन्माकुलचित्तानां विचारान्न एम
त्वधीनचित्त योगो मुख्ये लेबांधीनं तदप्यतेनन पश्यतीति॥ पतंजलिनाप्युक्तं। ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमांत १११
रायाभावश्चेति॥ प्रमीणां कुशलानां संशयादिग्रस्तानां पंडितानामपि ध्याननिष्ठ पेक्षिता। भरद्वाजवाच

न्प्रतिबंधेनःस्वस्वप्रज्ञत्वमश्नुते इति ।ततश्चश्रवणादिभिः सकलप्रतिबंधकनिवृत्त्यावाक्याद्ब्रह्मसाक्षात्कारोत्प
त्तौ शमदमउपरतितितिक्षाश्रद्धासमाधानानि अंतरंगसाधनानि ॥अंतरिंद्रियनिग्रहः शमः बाह्येंद्रियनिग्र
हो दमः उपरतिः संन्यासः तितिक्षा द्वंद्वसहिष्णुता श्रद्धा गुरुवेदांतविश्वासः समाधानं श्रवणादिषु चित्तैका
ग्र्यमिति ।शांतोदांतउपरतस्तितिक्षुः समाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यतीत्यादिश्रुतेः ।सूत्रकारोप्याह ।शमद
माद्युपेतःस्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदंगतया तेषामवश्यानुमतिःस्यादिति ।यज्ञादयोबहिरंगसाधनानि । तमे
वं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति श्रुतेः ॥शमेन शांताः शिवमाचरंति शमे
न नाकं मुनयोन्वविंदन् शमोभूतानांदुराधर्षं शमे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माच्छमः परमं वदंति ।दमेन दांताः कि
न ल्बिषमवधुन्वंति दमेन ब्रह्मचारिणः सुवरगच्छन् दमोभूतानांदुराधर्षं दमे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्दमः परमंव
दंति ।यज्ञइति यज्ञोहिदेवानां यज्ञेनहि देवादिवंगताः यज्ञेनासुरानपानुदंत यज्ञेनहिद्विषंतोमित्राभवंतिभवंति
यज्ञे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्यज्ञं परमं वदंति ॥इत्यादिप्रसज्जातं अंतरंगबहिरंगसाधनानि ।गुणत्रयपराधीना स
चित्तवृत्तयश्चतुः प्रकाराभवंति उक्तंच ।वित्तिमंतामसंप्रोक्तं राजसंचगतागतं ॥सुषुमिष्टंसात्विकं प्रोक्तं

कटाहुश्च कश्यपो मेधातिथिः कृशः नारदः पर्वतश्चैव वसुधन्वा च ततो द्विजः ५ मित्रभर्गुर्वसिष्ठो धौम्यः सदानंदो कृतव्रणः
११२ पाणुरस्य सत्यो रामः कचश्चा मेवमादयः ६ तान्ब्राह्मणान्समायातान्धर्मराजः सहानुजः पूजयामास विधिवज्जगत्स्मा
स्तुतेजसः ७ ते पूजिता महात्मानः सुखासीनास्तपोधनाः भीष्माश्रिताः कथांचक्रुर्विविधां धर्मसंश्रितास्तथा ८ कथांते पुनस्था
ने ब्राह्मणानां भावितात्मनां प्रणम्य शिरसा भीष्मं पप्रच्छेदं युधिष्ठिरः ९ युधिष्ठिर उवाच के देशाः सुमहापुण्याः कान ग्रामाः केच
पर्वताः सेव्या धर्मार्थिभिर्नित्यं तन्मे ब्रूहि पितामह १० भीष्म उवाच अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं शिलोंछवृत्तेः सं
वादं सिद्धस्य च युधिष्ठिर ११ कश्चित्सिद्धः परिक्रम्य समस्तां पृथिवीमिमां उंछवृत्तेर्गृहस्थस्य गृहं प्राप्तो महामनाः १२ स
तं सम्यक्कृतातिथ्यं सुखासीनं गतक्लमं पृष्टवान्निममेवार्थं यं मां त्वं परिपृच्छसि १३ शिलोंछवृत्तिरुवाच के देशाः के जन
206 पदाः के शैलाः केपि चाश्रमाः सेव्याः काश्च महापुण्याः ज्ञेयाः न घ तपोधन १४ सिद्ध उवाच ते देशास्ते जनपदास्ते शैलास्तेपि
चाश्रमाः पुण्या त्रिपथगा येषां मध्ये याति सरिद्वरा १५ तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैस्त्यागेन वा पुनः ॥ गतिं न लभते जंतु
र्गंगां संसेव्य यां लभेत् १६ स्नातानां शुचिभिस्तोयैर्गांगैर्यैः सुमहात्मनाम गतिर्भवति या पुंसां न सा क्रतुशतैरपि १७
अपहत्य तमस्तीव्रं यथाभात्युदये रविः तथापहत्य पाप्मानं भाति गंगाजलाप्लुतः १८ अग्निं प्राप्य यथा दीप्तं तृण राम
राशिर्विनश्यति तथा गंगावगाहस्य सर्वं पापं विनश्यति १९ पयःस्वर्णांबुसंतप्तं गंगेयं सलिलं पिबेत् स गोनी ११२

जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः चक्षुः श्रोत्रे च जीर्येते तृष्णैका तरुणायते सूत्रं यथा वृद्धे
जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः चक्षुः श्रोत्रे च जीर्येते तृष्णैका तरुणायते सूच्या सूत्रं यथा वस्त्रे
संसारयति सूचिकः तद्वत् संसारसूत्रं हि तृष्णासूच्या निबध्यते यथा शृङ्गं गवां रोः कालेवर्द्धमानस्य वर्द्धते तथैव
तृष्णा वित्तेन वर्द्धमानस्य वर्द्धते अनन्तपारा दुःपूरा तृष्णा दुःखशतावहा अधर्मबहुला चैव तस्मात्तां परिवर्ज
येत् सर्वत्र संपदस्तस्य संतुष्टं यस्य मानसं उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मास्तृतैव भूः संतोषामृततृप्तानां यत्सुखं सं
शांतचेतसाम कुतस्तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्च धावतां असंतोषः परं दुःखं संतोषः परमं सुखं तस्मात्सुखार्थी
107 पुरुषः संतुष्टः सततं भवेत् विसतंतु यथा नित्यमंतश्च सततं विशेत् तृष्णातंतुरनाद्यंतस्तथा देहगतो नृणां या
दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः योसौ प्राणांतिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखं तेनाधीतं श्रुतं तेन येन सर्वं
मनुष्ठितं येनाशां पृष्ठतः कृत्वा नैराश्यमवलंबितं॥ इति महाभारते भरद्वाजवचनं॥ वैशंपायन उवाच। बृहस्पतिसमं
बुद्ध्या शक्रतुल्यपराक्रमं शरतल्पगतं भीष्मं ऋषयो द्रष्टुमागताः १ अत्रिर्वसिष्ठोथ भृगुः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः अंगि
रा गौतमोगस्त्यः सुमंतुर्बादरायणिः २ विश्वामित्रः स्थूलशिराः संवर्तः प्रमतिर्दमः रैभ्यो बृहस्पतिर्व्यासश्च्यवनः काश्य
पो ध्रुवः ३ दुर्वासाः परशुरामश्च मार्कंडेयोथ गालवः उशनाश्च भरद्वाजो जाजल्योत्तीकएव च ४ स्थूलाक्षः